

Теорія і практика сучасної психології

2019 р., № 4, Т. 1

Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

Головний редактор:

Зарицька В.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Заступник головного редактора:

Іванцова Н.Б. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Відповідальний секретар:

Гришина Т.А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Редакційна колегія:

Ткач Т.В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Міляєва В.Р. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії культури лідерства Київського університету імені Бориса Грінченка

Солодухова О.Г. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Донбаського державного педагогічного університету

Сущенко А.В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Сущенко Т.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Зубов В.О. – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Шмаргун В.М. – доктор психологічних наук, професор, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету біоресурсів і природокористування України

Шульженко Д.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Ковтун Р.А. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Іноземні члени редакційної колегії

Вишневіська В.П. – доктор психологічних наук, професор, професор спеціальної кафедри Державного закладу освіти «Інститут прикордонної служби Республіки Білорусь» (м. Мінськ, Білорусь)

Lidia Lysiuk – доктор психологічних наук, доктор габілітований, професор кафедри педагогіки та психології Вищої школи економіки та інновацій у Любліні (м. Люблін, Польща)

Pawel Ostaszewski – доктор психологічних наук, професор, доктор габілітований, декан факультету психології Гуманітарно-соціального університету SWPS (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: Н. Ковальчук

Дизайнер обкладинки: А. Юдашкіна

Сайт видання:

www.tpsp-journal.kpu.zp.ua

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

Видавець:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету
інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

*Журнал включено до переліку фахових видань
з психологічних наук згідно наказу Міністерства
освіти і науки України від 24.10.2017 № 1413.*

*Журнал індексується в міжнародних
наукометричних базах даних Index Copernicus
International (Республіка Польща), Google Scholar.*

Видання рекомендовано до друку
та поширення через мережу Internet
Вченою радою
Класичного приватного університету
(протокол № 1 від 25.09.2019 р.)

Усі права захищені.
Повний або частковий передрук і переклади дозволено
лише за згодою автора і редакції.
При передрукуванні
посилання на збірник наукових праць
«Теорія і практика сучасної психології»
обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:

Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 06.09.2019.
Підписано до друку 27.09.2019.
Формат 60×84/8. Цифровий друк. Наклад 150 пр.

ISSN 2663-6026 (Print)
ISSN 2663-6034 (Online)

© Класичний приватний університет, 2019

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Я. В. Амурова</i> НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД НА ФЕНОМЕН ТАТУ.....	5
<i>А. М. Большакова</i> ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ОСОБИСТІСНІ КОРЕЛЯТИ СХИЛЬНОСТІ ДО РІЗНИХ СТИЛІВ ГУМОРУ.....	12
<i>С. М. Волошин</i> ЗМІСТОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ДЛЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	17
<i>О. В. Джежик</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ.....	22
<i>Н. В. Каргіна</i> ГЕДОНІСТИЧНЕ ТА ЕВДЕМОНІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ: ПЕРЕВАГИ Й НЕДОЛІКИ.....	27
<i>О. І. Кузнецов</i> ФАКТОРНА СТРУКТУРА РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ ОСОБИСТОСТІ.....	32
<i>О. В. Мазяр</i> ДІАГНОСТИКА ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ: ЕМОЦІЙНА СФЕРА.....	36
<i>О. А. Мельник</i> ПОГЛЯДИ ПРО ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРОЯВИ ПСИХІЧНОГО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПСИХІЧНИЙ ТИП І ЙОГО ҐЕНЕЗА.....	42
<i>О. П. Смирнова, С. Б. Кас'янова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТА ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ.....	48
<i>Д. В. Філоненко</i> ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ ТА ЧАСОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ОСОБИСТОСТІ ІТ-СПЕЦІАЛІСТА.....	52
<i>І. К. Чанчиков</i> АНАЛІЗ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД.....	59
<i>О. А. Чеканська, Ю. П. Данчук</i> ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ.....	63

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>М. Б. Гасюк, В. С. Шкраб'юк, І. Т. Кобець</i> ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ХВОРИХ, ЯКІ ПЕРЕНЕСЛИ ІНСУЛЬТ.....	68
---	----

<i>С. О. Гурський</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ.....	73
<i>М. І. Пелюстка</i> ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ПІДХІД ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ УЧАСНИКІВ ЛІКУВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	80
<i>К. В. Проноза-Стеблюк</i> НОВА АВТОРСЬКА МОДЕЛЬ АСОЦІАТИВНИХ ПРОЕКТИВНИХ КАРТ.....	85
<i>І. Л. Прошукало</i> ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ СТРЕС У ПОРУШЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПАЦІЄНТІВ ІЗ ДІАГНОЗОМ «ВІЛ-ІНФЕКЦІЯ».....	90
<i>Д. М. Харченко, А. А. Акопян</i> РОЛЬ РІЗНИХ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ У РОЗВИТКУ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ.....	96

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

<i>О. В. Бацилева, В. М. Астахов, І. В. Пузь</i> ОСОБЛИВОСТІ ГОТОВНОСТІ ДО БАТЬКІВСТВА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	101
<i>К. П. Гавриловська, О. Й. Литвак</i> МОТИВИ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ СТУДЕНТАМИ ХЕЛПЕРСЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.....	108
<i>Н. А. Добровольська</i> СТАНОВЛЕННЯ ОБДАРОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ.....	114
<i>І. С. Загурська, А. В. Добровольська</i> СПРИЙМАННЯ ОБРАЗУ ХОРОШИХ БАТЬКІВ ПІДЛІТКАМИ З ПОВНИХ І НЕПОВНИХ СІМЕЙ.....	118
<i>С. М. Каліщук</i> ЕМОЦІЙНЕ ТЛО «КАРТИНИ СВІТУ» ОСОБИСТОСТІ: ГЕНЕЗА, ДІАГНОСТИКА І ПСИХОКОРЕКЦІЯ.....	124
<i>В. І. Лазаренко, О. М. Знанецька</i> ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ З ОСОБИСТІСНОЮ ЗРІЛІСТЮ І ЦІННІСНОЮ СФЕРОЮ У СТУДЕНТІВ.....	128
<i>Д. П. Лисенко</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОВІРИ В МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИНАХ.....	135
<i>О. В. Стрільчук</i> ЯКІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПІВ ІНТЕРНЕТ-МЕДІАКУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ЇХ ФОРМУВАННЯ.....	140
<i>В. О. Сулова</i> АДАПТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В НОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	147

Т. І. Чиркова

АЛГОРИТМ ПОБУДОВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНСУЛЬТАЦІЇ
КРОС-КУЛЬТУРНОЇ ПАРИ.....153

О. В. Шевяков, Я. А. Славська, В. А. Славська

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ОЦІНКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ
МУЗИКИ ЕПОХИ БАРОКО.....158

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.1>

Я. В. Амурова

аспірантка кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД НА ФЕНОМЕН ТАТУ

У статті акцентується увага на глибинно-психологічних аспектах вивчення детермінації татуювань. Розкривається зміст архетипної символіки в глибинно-корекційному процесі. Метою статті є науково-психологічний аналіз феномена тату. Досліджено символічні та архаїчні особливості архетипу в психомалюнках тату. Характеризується значення тату як антропологічного, культурного й психологічного феномена. Указано на взаємозв'язок тату з архаїчним спадком людства. Статтю присвячено науково-психологічному аналізу феномену тату. Відзначено, що в первісних народів малюнки тату виконували різні життєво важливі функції. У такий спосіб давні звичаї й обряди трансформувалися в сучасне суспільство, де немає соціальної потреби в татуванні тіла. Це характеризує вплив архаїчного спадку людства на розвиток, поведінку та психіку індивіда.

Стаття базується на методі активного соціально-психологічного пізнання (далі – АСПП), який розроблено академіком НАПН України Т. Яценко. Практика АСПП передбачає використання опосередкованих засобів глибинного пізнання психіки (комплекс тематичних психомалюнків, репродукції художніх полотен, психомалюнок тату, моделювання з каменів тощо). Предметом глибинного пізнання є цілісна психіка (свідоме/несвідоме). Провідними механізмами глибинної психокорекції є позитивна дезінтеграція й вторинна інтеграція психіки на більш високому рівні її розвитку. Принципи та вимоги до організації АСПП передбачають спонтанність і невимушеність поведінки респондента, орієнтованість на відчуття «тут і зараз», добровільність, відсутність критики тощо. Доведено, що психомалюнок тату як один із опосередкованих засобів глибинного пізнання сприяє розкриттю особистісної проблеми суб'єкта в психокорекційному процесі.

Розглянуто класифікації татуювань і підходи до вивчення їх символіки. Розкривається методологічний аспект пізнання глибинних особливостей психіки з використанням психомалюнків тату. Продемонстровано роль малюнка тату в тотемістичних спільнотах. Описано історію виникнення феномена тату та його функціональне значення. Звернено увагу на роль татуювань у первісному суспільстві, зокрема тотемістичних племенах, та актуальність тотемістичних образів для сучасної тату-культури. Охарактеризовано глибинно-корекційний прийом психоаналізу малюнків тату.

Ключові слова: архаїчний спадок людства, татуювання, архетип, символ, глибинна психокорекція.

Постановка проблеми. Мистецтво татування має давнє походження, поширене серед багатьох первісних народів і є актуальним у наш час. Традиція розпису на тілі має історичне, культурне, соціальне та психологічне значення. Малюнок тату наповнений архетипною символікою, пов'язаний із архаїчним спадком людства, є емотивно небайдужим для суб'єкта. За свідомим рішенням нанесення тату часто стоять несвідомі мотиви, імператив яких спонукає індивіда до вибору сюжету зображення. У такий спосіб актуальності набуває науково-психологічне дослідження феномена тату як візуалізованого засобу виявлення глибинних аспектів психіки суб'єкта.

Татування – це антропологічний і культурний феномен, що цікавив багатьох учених. Зокрема, В. Косулін [1] досліджував символіку тату; О. Ларіна [2] вивчала історію татування

та особливості малюнків на тілі в різних народів; А. Капітанський і В. Литвин [3] аналізували кримінальні тату; М. Меднікова [4] розглядала татування як історичне джерело; у дослідженнях Л. Мельникової [5] татування постає як культурний феномен і форма репрезентації.

Розкриття теми статті потребує звернення до фактів виникнення тату. Татування (дерматографія) – процес нанесення на тіло малюнків голкою (металевою, дерев'яною, кістяною), за допомогою якої вводиться під шкіру фарба. До винайдення сучасної тату-машини існували різні способи нанесення малюнків на тіло людини. Під час роботи по голці стукали молоточком або під шкірою протягували голку з пофарбованою ниткою. Малюнки тату робили здебільшого люди зі світлим тілом, переважно полінезійці. У темношкірих народів татування витіснили випуклі форми – рубцювання, шрамування тощо [2].

Існує декілька версій походження слова «тату», проте одностайної думки не існує. За однією з версій, воно має полінезійське походження: «та» – картинка, «ату» – дух, тобто символ, знак, який є важливою частиною життя океанських племен. Друга версія пояснює походження слів «тату», «татау», «та-ту» схожістю зі звуками, що передають триразове постукування по інструменту («тат-тат-тат»), за допомогою якого в туземців наносилися тату. Є версія: мистецтво татування має релігійне значення, його назва утворилася від імені полінезійського бога Тікі, який започаткував традицію розпису тіла [2; 3].

У первісних народів малюнки тату виконували різні життєво важливі функції. Давні звичаї й обряди трансформувалися в сучасне суспільство, де немає соціальної потреби в татуванні тіла. Це характеризує вплив архаїчного спадку людства на розвиток, поведінку та психіку індивіда.

Передумовою для виникнення тату, на думку Н. Клягіна, була потреба австралопітеків маскуватися зображенням тварини, на яку полювали. Після чергових тілесних поранень мисливці помітили, що фарба, яка потрапила в рану, не змивається. Тому натільні малюнки почали наносити за допомогою заточених каменів, риб'ячих кісток, проколюючи чи надрізаючи шкіру й утираючи в неї соки рослин або сажу [6].

Л. Мельникова вважає, що татування є одним із первісних універсальних знакових засобів людини, посідає актуальне місце в сучасному соціумі як культурне явище, що має сакральний смисл. Феномен тату здатен передавати в символічно-смісловій формі ідеї, ідеали й цінності культури [5].

З приводу вищесказаного Г. Бедненко говорить таке. Для первісної людини, яка мислила виключно поняттями віри чи емпіричних знань, татування було міфологічним знаком, оскільки ніяк суто практично не застосовувалося. У такий спосіб тату для сучасного індивіда має свідоме чи здебільшого несвідоме міфологічне значення [7].

Татування за своєю сутністю є поліфункціональним, йому притаманні історичність, духовність, індивідуальність, релігійність, ритуальність, терапевтичність. Особливо варто відзначити сучасні тенденції нанесення татувань, що відповідають функції прикрашання.

Метою статті є науково-психологічний аналіз феномена тату.

Виклад основного матеріалу. Головними техніками нанесення тату були рани, зроблені за допомогою порізів або припалювання, псевдотатування чи малюнки на обличчі й тілі. У первісних народів переважали такі форми татувань: точки, полоси, ланцюги, числа, хрести, вузли, зірки, ромби, трикутники, кола та поєднання названих елементів. Набивання тату застосовували в імітативній магії: зображення бика гарантувало його носієві численних нащадків, а татування скорпіона наділялося здатністю захищати від жала справжнього скорпіона [8]. Образи вищезгаданих тварин досить часто зустрічаються в сучасній тату-культурі (рис. 1, 2). Актуальності набувають символічні тату, яким притаманна емотивна наповненість і глибинно-психологічний зміст.

У Словнику символів Х. Керлота татування й орнаментация належать до однієї символічної категорії, оскільки вони є «виявленням космічної активності» [8, с. 505]. Тату, нанесене на тіло, набуває важливого смислового наповнення – містичного, жертвовного, магічного. В основі тілесних міток, знаків, тату лежить демонстрація індивідом своєї належності до того, що він зображує на собі, очікуючи віддяки за таку показну жертву й догідливість, у цьому полягає особливість татування як захисного талісмана [8, с. 505]. Наприклад, древні племена наносили на тіло зображення своїх тотемних тварин, вірячи в їхнє заступництво.

Різноманітність і розповсюдженість татувань потребує умовного поділу їх на групи за різними

Рис. 1. Тату «Бик». Майстер Є. Сухов

Рис. 2. Тату «Скорпіон». Майстер А. Кеваркова

критеріями. Дослідниця О. Ларіна [2] виділяє такі типи тату за їх функціями:

- тату для залякування – наносять на тіло для того, аби акцентувати увагу на агресивних, мужніх, жорстоких рисах характеру (зображення хижих звірів тощо);

- ритуальні тату є символом вищих сил, слугують магічним захистом для власника (чотирилисник);

- тату на честь певної події – символізує важливий період чи епізод у житті людини (одруження, народження дитини тощо);

- тату як знак належності до соціальної групи – дають змогу людям, які їх носять, упізнавати один одного (тюремні, армійські, тату моряків, наркозалежних).

Вивчаючи мистецтво татуювання, В. Косулін [1] зосередив свою увагу на кримінальних тату, що мають прихований смисл:

- татуювання агресивного характеру, що адресувалися переважно працівникам правоохоронних органів, невірним жінкам, засудженим, які стали на шлях виправлення (рис. 3, павук у павутині – тату наркоманів; рис. 4, рис. 5 – зображення розп'яття Ісуса Христа, Богородиці з Ісусом озна-

чає, що «власник» такого тату не здатен на зраду, «перед друзями совість чиста»);

- тату-персні наносяться на фаланги пальців рук і є візитною карткою в злочинній сфері, надаючи змістовну інформацію про їх носія;

- художні татуювання – репродукції картин, копії журнальних і книжкових ілюстрацій, фантазійні образи засудженого;

- іноземні татуювання, перейняті від зарубіжних моряків, серед яких вони трактуються по-іншому, зокрема змія, яка кусає себе за хвоста, – древній символ сонця в багатьох племен Африки;

- жіночі татуювання, що поширені серед жіночої кримінальної спільноти;

- релігійні татуювання – зображення з релігійною символікою, які є доволі популярними серед злочинців (рис. 6, янгол – небесний служитель Бога).

Тату має функціональне наповнення та глибинний смисл. Відомо, що малюнки на тілі людини мають сакральне й символічне значення. Подані вище класифікації характеризують загальні категорії та універсальне трактування символіки тату. Наприклад, для кримінального світу татуювання є невербальним способом спілкування.

Рис. 3. Тату «Павук у павутині». Майстер D. Shaneyfelt

Рис. 4. Тату «Розп'яття Ісуса Христа». Майстер О. Руденко

Рис. 5. Тату «Богородиця з Ісусом». Майстер С. Хандубей

Рис. 6. Тату «Янгол». Майстер Ю. Віноградова

Некомпетентність у тлумаченні власного тату або невідповідність йому суворо карається.

Татування, як і сам процес нанесення малюнка тату на тіло людини, походить із древніх часів у поєднанні з архаїчністю, символічністю й архетипністю зображення. У психодинамічній парадигмі, де наявна орієнтованість на символічну мову несвідомого, увагу зосереджено на архетипній символіці тату-малюнків, що допомагає розкрити глибинний смисл особистісної проблеми суб'єкта.

Символ (від грец. *symbolon* – знак, розпізнавальна прикмета) – універсальна категорія естетики, насамперед співвіднесена з поняттям художнього образу та споріднена з алегорією і знаком. Тобто символ – це образ, який наділений знаковістю й необмеженою полізначністю [9].

У Психологічному словнику В. Войтка подається така дефініція: «Символ – цілісна ідейно-образна структура, що узагальнено відбиває реальні предмети і явища» [10, с. 169].

Кожний символ є образом, якому завжди притаманний глибинний смисл, що є ширшим за сам образ. Розшифрувати простими зусиллями розуму смисл не можна, в цьому полягає його принципова відмінність від алегорії та образу. Чим більше смисл багатозначний, тим більш він наповнений [11]. Із наведених вище визначень символу нам найближчий тезис про його полізначність і глибинну наповненість.

Татування є практикою розміщення на тілі архетипно-символічного зображення. Тому архетипна символіка є важливою в розкритті глибинно-психологічного смислу малюнків тату.

Образи й несвідомі мотиви, що передають загальнолюдські, споконвічні структури психіки, К. Юнг називав архетипами або домінантами

несвідомого. В архетипах відображається постійно повторюваний досвід людства [12].

Поняття «архетип» (від грец. *arche* – початок і *typos* – форма, зразок) зустрічається в працях пізньоантичних філософів і характеризується як ідея, праобраз [9; 11]. Архетипи – це первинні схеми, вроджені психічні структури, найдревніші, всезагальні та споконвічні образи, які притаманні кожній людині [13]. Архетипна символіка в психокорекційному процесі допомагає розкриттю глибинних детермінант поведінки суб'єкта.

К. Юнг писав: «Язичницька символіка хоч зникла й пішла далеко вглиб віків, але, змінюючи форму, повертається знову, щоб компенсувати однобічність сучасної орієнтації свідомості» [12, с. 94]. Є універсальні тату, які беруть свій початок із первісних часів і пов'язані з виникненням тотемізму – древнім віровченням. Зображення тварин-тотемів та образи первісних народів трансформувалися в сучасну культуру, що свідчить про вплив архаїчної спадщини на психіку суб'єкта й, зокрема, на вибір ним малюнка для свого тату (рис. 7–10).

Сутність тотемізму полягає у визнанні існування зв'язків певних первісних народів із природними явищами, переважно з тваринами й рослинами. Тотемом був міфічний прародич і покровитель роду, племені чи етнічної групи. Численним архаїчним народам було притаманне амбівалентне ставлення до тотему: його шанували, обожнювали, схилилися перед ним, але разом із тим приносили в жертву [14]. Отже, тотемізм передбачав вшанування (іноді принесення в жертву) певної тварини (рідше рослини), яка була протектором, захисником для роду, племені.

Засновник психоаналізу З. Фрейд у праці «Тотем і табу» писав, що примітивна людина татує на своєму тілі зображення тотемної тва-

Рис. 7. «Лев».
Майстер А. Кеваркова

Рис. 8. «Лисиця».
Майстер А. Цвигун

Рис. 9. «Тигр і дівчина».
Майстер А. Кеваркова

Рис. 10. «Вовк і обличчя».
Майстер А. Цвигун

рини, підкреслюючи спорідненість із нею як із прабатьком (тотемом). Психоаналітик наголошував: «... ми беремо за основу масову психіку, в якій відбуваються ті самі душевні процеси, що й у житті окремої людини» [15, с. 249]. Тобто архетипно навантаженим є не лише сюжет тату, а й сам процес його нанесення на тіло.

Засновник аналітичної психології К. Юнг під час вивчення архаїчного спадку людства дійшов висновку, що образи з первісних часів прагнуть знову заявити про себе, «але через свою протилежність свідомому розуму вони не можуть безпосередньо переводитися в наш світ, тому має бути знайдений опосередкований шлях, який об'єднає свідому й несвідому реальність» [12, с. 95].

Наукові пошуки психодинамічної парадигми звертають увагу на малюнок тату як репрезентант учасника груп АСПП. З огляду на це, виникла ідея запропонувати учасникам глибинної психокорекції виконувати психомалюнки тату з подальшим їх аналізом. У процесі діалогічної взаємодії відображається здатність психіки до перекодування смислів з ідеальної реальності в матеріалізовану, де вагому роль відіграють архетипи й візуалізовані репрезентанти [16; 17]. У такий спосіб глибинні чинники вибору малюнків тату й репродукцій, підібраних до них, розкриваються в процесі аналітичного діалогу (П ↔ Р).

Глибинне пізнання орієнтоване на об'єктивування дезінтеграційних процесів психіки, які заявляють про себе в суперечливості поведінки суб'єкта та корекція яких можлива в процесі АСПП. Психокорекційна робота з татуйованими й нетатуйованими людьми показує, що суб'єкт за допомогою тату ситуативно нівелює енергетичний імператив глибинно психологічних детермінант [18–20].

У АСПП психомалюнок тату використовується як одна з методик глибинної корекції. Учасникам групи АСПП пропонується намалювати власне тату, незалежно від ставлення до його нанесення. Практикується також робота з готовими ілюстраціями татувань: суб'єкт обирає з поданих ілюстрацій татувань те зображення, яке він «міг би нанести» собі. Можлива робота з уже нанесеним на тіло тату. Сюжетам тату характерна емотивна насиченість, узагальненість і глибинно-психологічний зміст.

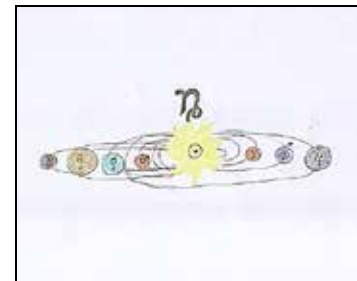
Інструкція. Респонденту пропонується виконати малюнки на дві теми «Власне тату» й «Тату вини»; обрати з набору репродукцій художніх полотен ті, які семантично узгоджуються з малюнками тату; обрані репродукції розташувати в порядку їх значущості; визначити пріоритет (першість) аналізу малюнка тату. За потреби можливе залучення інших засобів глибинного пізнання (моделювання з каменів, психодрама, казка про своє життя тощо).

а

б

в

Рис. 11. Психомалюнки учасників АСПП на тему «Власне тату»

а

б

в

Рис. 12. Психомалюнки учасників АСПП на тему «Тату вини»

Висновки. Тату походить із первісних часів і належить до архаїчного спадку людства. Феномен тату має антропологічне, культурне та психологічне значення. Символіка малюнків тату архетипно наповнена, що допомагає розкриттю їх глибинного смислу в психокорекційному процесі. Інфантильні тенденції, витіснені бажання заявляють про себе в психіці суб'єкта у видозміненій, символічній формі. Емпіричний малюнковий матеріал учасників АСПП (рис. 10, 11) презентує суперечливі тенденції психіки (до життя – до смерті; до сили – до слабкості тощо), які сприяють виникненню особистісної проблеми індивіда. У такий спосіб малюнок тату належить до універсального архаїчного спадку й водночас є емотивно наповненим, має індивідуально неповторне значення для кожного суб'єкта. Перспективи подальших досліджень полягають у пізнанні психомалюнка тату як репрезентанта глибинних аспектів психіки суб'єкта.

Література:

1. Косулин В.Д. Искусство татуировки / составитель В.Д. Косулин. Санкт-Петербург, 2001. 288 с.
2. Ларина О.В. Тату. 100 модных рисунков. Москва, 2011. 256 с.
3. Капитанский А.И., Литвин В.И. Искусство криминальной татуировки: (Книга-альбом). Киев, 1998. 116 с.
4. Медникова М.Б. Неизгладимые знаки: татуировка как исторический источник. Москва, 2007. 216 с.
5. Мельникова Л.А. Татуировка как форма репрезентации социокультурных кодов визуальности в молодежной среде (на примере города Владивостока) : дисс. ... канд. культ. : 24.00.01 / Владивос. гос. ун-т эконом. и серв. Владивосток, 2015. 215 с.
6. Клягин Н.В. Человек в истории. Москва, 1999. 239 с.
7. Бедненко Г.Б. Пространство мифа. *Прикладная юридическая психология*. 2008. № 4. С. 37–44.
8. Керлот Х.Э. Словарь символов. Москва, 1994. 608 с.
9. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. Москва, 2001. 719 с.
10. Войтко В.І. Психологічний словник / за ред. В.І. Войтка. Київ, 1982. 215 с.
11. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. Москва, 1983. 840 с.
12. Юнг К.Г. Психология бессознательного. Москва, 2010. 352 с.
13. Юнг К. Аналитическая психология и психотерапия : хрестоматия. Санкт-Петербург, 2001. 512 с.
14. Махній М.М. Історія психології : навчальний посібник. Київ, 2016. 472 с.
15. Фрейд З. Тотем и табу. Санкт-Петербург, 2008. 256 с.
16. Наукова школа академіка НАПН України Тамари Яценко : колективна монографія / за заг. ред. акад. Т.С. Яценко. Дніпро, 2019. 350 с.
17. Психологічний аналіз репродукцій художніх творів у підготовці психологів : навчальний посібник / Т.С. Яценко та ін. Дніпро, Київ, 2018. 300 с.
18. Яценко Т. The relationship of conscious and unconscious: psychodynamic approach. [Психодинамічний погляд на взаємозв'язки свідомого і несвідомого]. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. № 26 (2). С. 335–353.
19. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Київ, 1996. 264 с.
20. Яценко Т.С., Глузман А.В. Методологія глибинно-коррекційної підготовки психолога. Днепропетровск, 2015. 396 с.

Amurova Ya. V. Scientific-psychological opinion to the tattoo phenomenon

The article focuses on the depth-psychological aspects of the study of tattoos' determination. The content of archetypal symbols in the deep-correction process is revealed. The purpose of the article is a scientific-psychological analysis of the phenomenon of tattoo. The symbolic and archaic features of the archetype in psychodrawings of tattoos are investigated. In the article the significance of the tattoo as an anthropological, cultural and psychological phenomenon is characterized. The content of the article points to the relationship of the tattoo with the archaic heritage of mankind. The article is dedicated to scientific-psychological analysis of the phenomenon of tattoo. In the primitive peoples drawings of tattoo performed various vital functions are marked. In this way ancient customs and rituals have transformed themselves into a modern society where there is no social need for body tattoos. This characterizes the impact of the archaic heritage of mankind on the individual's development, behavior and psyche.

The article is based on the method of active socio-psychological cognition (hereinafter – ASPC), which was developed by the academician of the NAPS of Ukraine T. Yatsenko. The practice of ASPC involves the use of the mediums of psyche's deep cognition (a set of thematic psychodrawings, reproductions of artistic canvases, psychodrawings of tattoo, modeling of stones, etc.). The subject of the deep cognition is a holistic psyche (conscious / unconscious). The leading mechanisms of deep psychocorrection are the positive disintegration and secondary integration of the psyche at a higher level of its development. The principles and requirements for the organization of the ASPC include the spontaneity and ease of the respondent's behavior, the orientation towards the feeling "here and now", voluntariness, lack of criticism, etc. The article proves the

psycho-drawing of tattoo as one of the objectified means helps disclosure personal problem of the subject in the psycho-correction process.

Classifications of tattoos and approaches to the study of their symbols are considered. The article reveals the methodological aspect of the cognition of the psyche's deep features with the use of psychodrawings of tattoos. The role of a tattoo in the totemic communities has been demonstrated. The history of the occurrence of the tattoo phenomenon and its functional significance is described. The article focuses on the role of tattoos in primitive society in particular totemistic tribes and topicality of totemistic images for modern tattoo-culture. The article describes the deep-correction psychoanalysis of tattoos' drawings.

Key words: *archaic heritage of mankind, tattooing, archetype, symbol, deep psychocorrection.*

А. М. Большаковадоктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Харківська державна академія культури

ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ОСОБИСТІСНІ КОРЕЛЯТИ СХИЛЬНОСТІ ДО РІЗНИХ СТИЛІВ ГУМОРУ

Гіпотезою дослідження було уявлення про те, що особистісними факторами обрання стилів гумору можуть бути соціальний та емоційний інтелект. Метою дослідження було вивчення взаємозв'язку між показниками розвитку соціального й емоційного інтелекту та схильністю до обрання деструктивних або конструктивних стилів гумору. Діагностику соціального інтелекту здійснено за допомогою тесту Дж. Гілфорда, емоційного інтелекту – опитувальника EmIn Д. Люсіна, стилів гумору – опитувальника HSQ Р. Мартіна. Статистичний аналіз результатів показав наявність значущих взаємозв'язків між розвитком соціального інтелекту й схильністю до обрання позитивних та уникнення негативних стилів гумору. Визначено, що найбільш тісним є взаємозв'язок здібностей соціального інтелекту з обранням тих стилів гумору, що є спрямованими на оточуючих (афіліативний та агресивний). Виявлено, що спрямований на інших підтримувальний гумор притаманний особам, які демонструють здатності до передбачення поведінки оточуючих; правильної оцінки невербальної поведінки інших людей; розуміння змісту вербальної експресії; аналізу динаміки складних міжособистісних ситуацій. Показано, що ті самі компоненти соціального інтелекту пов'язані з неприйняттям агресивного гумору. Визначено відсутність статистично значущих зв'язків загального показника соціального інтелекту зі схильністю до обрання стилів гумору, спрямованих на себе. Доведено, що зі схильністю до обрання стилів гумору пов'язані внутрішньоособистісні компоненти емоційного інтелекту. Показано, що схильність до афіліативного й самопідтримувального гумору притаманна особам із високим рівнем розвитку здатності до усвідомлення й управління власними емоціями та контролю емоційної експресії. Високий рівень схильності до агресивного гумору притаманний особам із високими показниками розпізнавання й управління власними емоціями за низького рівня контролю емоційної експресії. З'ясовано, що схильність до самопринизливого гумору пов'язана з низьким рівнем здатності до розпізнавання власних емоцій. Визначено, що міжособистісні компоненти емоційного інтелекту зі схильністю до обрання стилів гумору не пов'язані.

Ключові слова: соціальний інтелект, емоційний інтелект, гумор, стилі гумору, афіліативний гумор, агресивний гумор, самопідтримувальний гумор, самопринизливий гумор.

Постановка проблеми. Для сучасної психології та пересічної свідомості найбільш поширеним є уявлення про гумор як переважно позитивне явище (копінг ресурс, захисний механізм, рекреаційний ресурс, механізм налагодження стосунків і регулювання складних ситуацій міжособової взаємодії, механізм саморегуляції психічних станів, психотерапевтична інтервенція тощо). Водночас як результати наукових досліджень, так і практичний досвід надання психологічної допомоги показують, що гумор і його використання можуть приймати негативне забарвлення, призводити до руйнування стосунків і бути причинами психічного неблагополуччя загалом. Отже, вивчення факторів і детермінант схильності особистості до конструктивних або деструктивних стилів гумору є актуальним завданням психологічної науки. У цьому напрямі цілком обґрунтованим виявляється припущення, що важливим особистісним фактором обрання стилів гумору може бути соціальний та емоційний інтелект як здатність розуміти потреби, емоції та причини поведінки

оточуючих у зв'язку з власними діями в ситуаціях міжособистісного спілкування.

Уведення терміна «соціальний інтелект» у категоріальний апарат психологічної науки пов'язують з ім'ям Е. Торндайка, який визначав цей феномен як один із трьох видів інтелекту, що являє собою «далекглядність у міжособистісних стосунках» – здатність розуміти інших людей та ефективно взаємодіяти з ними [11]. Згодом термін «соціальний інтелект» використав Г. Олпорт для позначення поведінкового вміння особистості успішно пристосовувати у швидко змінюваному світі людей, яке виявляється в здатності прогнозувати реакції іншої людини, формулювати швидкі (майже автоматичні) судження про її особливості й найбільш ефективні моделі поведінки щодо неї [9]. У роботах Г. Айзенка соціальний інтелект визначається як здатність реалізовувати біологічний (особливості функціонування мозкових структур, що відповідають за пізнавальну активність) і психометричний (той, що визначається тестами IQ) інтелект з метою кращого пристосування до

соціальних вимог [5]. На думку Р. Стернберга, соціальний інтелект виявляє собою здатність «уживатися» з іншими людьми, розуміти їх, правильно та критично оцінювати настрій, наміри й мотивацію вчинків [8].

Першим дослідником, який запропонував вимірвальний підхід до вивчення соціального інтелекту, є Дж. Гілфорд. Модифіковані варіанти його тесту соціального інтелекту є найбільш відомими інструментом емпіричного вивчення цього феномена. На думку дослідника, соціальний інтелект є феноменом, який не залежить від загального інтелектуального фактору та виявляється в умінні розуміти оточуючих, їхні вербальні й невербальні прояви [2].

О. Михайлова (авторка адаптованої для російськомовних досліджуваних форми тесту інтелекту Дж. Гілфорда) визначає соціальний інтелект як «здатність правильно розуміти і прогнозувати поведінку людей, яка необхідна для ефективної міжособової взаємодії та успішної соціальної адаптації» [7, с. 12].

Дослідження соціального інтелекту створили потужний продуктивний науковий напрям, у межах якого розробляється й проблема емоційного інтелекту – феномена, введення якого в науковий обіг пов'язують із дослідницькою діяльністю американських психологів Дж. Мейєра та П. Селовея (J.D. Mayer, P. Salovey) [1]. Аналіз здібностей, що пов'язані з переробкою емоційної інформації, дав Дж. Мейєру та П. Селовею змогу виділити чотири компоненти емоційного інтелекту [5]: ідентифікація емоцій, використання емоцій, розуміння емоцій, управління емоціями.

Найбільш відомим російським дослідником емоційного інтелекту є Д. Люсін. Модель цього психологічного конструкта, який він запропонував трактувати як «здібності до розуміння своїх і чужих емоцій та управління ними» [5], містить у собі такі елементи: когнітивні здібності (швидкість і точність переробки емоційної інформації); уявлення про емоції (як про важливе джерело інформації про себе й інших людей); особливості емоційності (емоційна витривалість, емоційна чутливість).

У сучасній психології проведено значну кількість досліджень щодо зв'язків соціального й емоційного інтелекту із соціальною компетентністю, цілеспрямованістю, соціально-психологічною адаптивністю, гендерною належністю, особливостями прийняття рішень, толерантністю до невизначеності, готовністю до ризику, лідерськими якостями тощо. Разом із тим не всі аспекти цієї важливої теми висвітлено. Так, розгляду потребують особливості взаємозв'язку соціального та емоційного інтелекту з таким важливим проявом людського буття, як гумор і відчуття гумору.

Хоча найбільш поширеним як у наукових психологічних дослідженнях [6], так й у пересічній свідо-

мості є уявлення про гумор (почуття гумору, здатність до гумору) як позитивне явище (дієвий копінг ресурс, захисний механізм, ефективна комунікативна стратегія, фактор успішності психотерапевтичного процесу тощо), більш детальний аналіз цього феномена показує, що залежно від його конкретного змісту, соціального та внутрішньоособистісного контексту гумор може отримувати негативне (до деструктивного) забарвлення. Так, відомий американський дослідник Р. Мартін зазначає, що, окрім корисних (і для власного Я, і для інших людей), гумор може набувати негативних форм (таких, що спричиняють руйнівний вплив на самооцінку й самоповагу та можуть дестабілізувати відносини). Отже, вивчення потребують особистісні детермінанти розвитку схильності особистості до конструктивних форм гумору як важливого фактору оптимізації міжособистісних відносин і психічного благополуччя загалом. У дослідження ми виходили з припущення, що важливими особистісними предикторами схильності до різних стилів гумору можуть бути соціальний та емоційний інтелект особистості.

Мета статті. Метою дослідження, що зумовила формулювання відповідних завдань, було вивчення взаємозв'язку між показниками розвитку соціального й емоційного інтелекту і схильністю досліджуваних до обрання різних стилів гумору.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 120 осіб (54 – жіночої статі, 66 – чоловічої) від 19 до 35 років.

Діагностику *соціального інтелекту* здійснено за допомогою тесту Дж. Гілфорда – методики, яка містить чотири субтести для оцінювання розвитку окремих здібностей до розуміння поведінки оточуючих [7]:

- «історії із завершенням» – виявляє здатність до передбачення наслідків поведінки людей;
- «групи експресії» – визначає здатність до правильної інтерпретації невербальних повідомлень;
- «вербальна експресія» – оцінює чутливість до психологічного змісту та дрібних нюансів людського спілкування;
- «історії з доповненням» – оцінює здатність розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці, передбачати різні варіанти завершення подій.

Емоційний інтелект вивчався за допомогою опитувальника ЕІІн (Д. Люсіна) [4]. Оцінено результати досліджуваних за п'ятьма субшкалами. Міжособистісний компонент емоційного інтелекту: 1) розуміння чужих емоцій, 2) управління чужими емоціями. Внутрішньоособистісний компонент емоційного інтелекту: 3) розуміння власних емоцій, 4) управління власними емоціями, 5) контроль експресії.

Для діагностики *стилів гумору* використано відповідний опитувальник (Humor Styles

Questionnaire – HSQ) Р. Мартіна зі співавторами [3]. Автори зазначеного опитувальника виходили з того, що стилі гумору можна класифікувати виходячи з двох підстав: спрямованість (на себе чи оточуючих), психологічний характер (підтримувальний чи принизливий). Можливі чотири варіанти поєднання цих критеріїв утворюють чотири діагностовано стилі гумору:

– афіліативний (підтримувальний, спрямований на оточуючих) – приятний, доброзичливий, толерантний обмін жартівливими зауваженнями, що покращує самопочуття всіх учасників комунікації;

– самопідтримувальний (підтримувальний, спрямований на себе) – оптимістичні жарти, позитивна самоіронія, спрямовані на подолання стресових ситуацій;

– агресивний (принизливий, спрямований на оточуючих) – сарказм, висміювання, образливе жартування, що є засобами деструктивного самоствердження або маніпулювання оточуючими;

– самопринизливий (принизливий, спрямований на себе) – образливі жарти, спрямовані на себе, або готовність бути об'єктом чужих образливих жартів.

Статистична обробка результатів, отриманих у ході дослідження, передбачала визначення статистичної значущості взаємозв'язку між оцінками розвитку соціального й емоційного інтелекту та схильністю досліджуваних до різних стилів гумору.

Статистично значущі коефіцієнти кореляції (за Пірсоном) між оцінками соціального інтелекту за тестом Дж. Гілфорда та схильністю до різних стилів гумору за опитувальником HSQ Р. Мартіна наведено в таблиці 1.

Дані, наведені в таблиці 1, показують наявність досить тісного взаємозв'язку між рівнем розвитку різних компонентів соціального інтелекту та схильністю досліджуваних до обрання різних стилів гумору. При цьому найбільшу кількість взаємозв'язків утворено з тими двома стилями, що пов'язані зі спрямованістю гумору на оточуючих (афіліативний та агресивний). Так, цілком очікувано виявилось, що всі показники розвитку соціального інтелекту прямо пов'язані з перевагою афіліативного гумору й неприйняттям агресивного. Такі дані дають змогу дійти висновку, що

спрямований на інших підтримувальний гумор (доброзичливий, приємні жарти, що піднімають настрій і знижують напруження стресових ситуацій у спілкуванні) притаманний особам, які в міжособовій взаємодії демонструють здатності до чіткого й точного передбачення майбутніх вчинків і реакцій оточуючих (оцінки за субтестом «історії із завершенням» тесту Дж. Гілфорда); правильної оцінки станів, почуттів і намірів оточуючих за їхніми невербальними проявами (оцінки за субтестом «групи експресії»); чіткого розуміння змісту спілкування й оцінки вербальної експресії в контексті конкретної ситуації взаємодії (оцінки за субтестом «вербальна експресія»); аналізу та розуміння динаміки складних міжособистісних ситуацій (оцінки за субтестом «історії з доповненням»). Такі самі прояви соціального інтелекту пов'язані в досліджуваних із неприйняттям жорстких, принизливих жартів як засобу деструктивного самоствердження або маніпулювання оточуючими (зворотний зв'язок усіх оцінок соціального інтелекту за тестом Дж. Гілфорда з показником схильності до агресивного гумору за тестом Р. Мартіна (див. таблицю 1)).

Стилі гумору, спрямовані на самого себе (самопідтримувальний і самопринизливий за опитувальником Р. Мартіна), утворили значно менше взаємозв'язків з оцінками рівня розвитку соціального інтелекту. Так, виявилось, що до обрання самопідтримувального гумору й уникнення самопринизливого більшою мірою схильними є особи, які виявляють такі здібності соціального інтелекту, як розуміння логіки складних ситуацій взаємодії, виявлення причин незрозумілої поведінки оточуючих, побудова цілісної картини подій на основі неповних даних (статистично значущий прямий взаємозв'язок оцінок за субшкалою «історії з доповненням» тесту Дж. Гілфорда з показниками схильності до самопідтримувального гумору та зворотний із показниками схильності до самопринизливого (див. таблицю 1)). Прагнення уникати самопринизливого гумору виявилось також притаманним досліджуваним із високими оцінками «вербальної експресії» за тестом соціального інтелекту. Отже, уникнення образливих жартів, спрямованих на себе, або незгода бути об'єктом чужих образливих жартів

Таблиця 1

Взаємозв'язок соціального інтелекту зі схильністю до різних стилів гумору

Показники соціального інтелекту за тестом Дж. Гілфорда	Стилі гумору за опитувальником HSQ Р. Мартіна			
	афіліативний	самопідтримувальний	агресивний	самопринизливий
Історії із завершенням	0,259**		-0,275**	
Групи експресії	0,217*		-0,292**	
Вербальна експресія	0,224**		-0,277**	-0,278**
Історії з доповненням	0,204*	0,264**	-0,212*	-0,185*
Композитна оцінка	0,192*		-0,254**	

Примітки: * статистична значущість при $p < 0,05$; ** статистична значущість при $p < 0,01$.

більшою мірою властиві особам із високою чутливістю до тонких нюансів людських стосунків, здатністю швидко й точно розуміти мовну експресію та обирати відповідний тон спілкування з різними співрозмовниками.

Загальний рівень розвитку соціального інтелекту, відповідно до даних таблиці 1, виявився пов'язаним із оцінками схильності до типів гумору, спрямованих на інших (прямий зв'язок з афіліативним гумором, зворотний – з агресивним). Статистично значущих зв'язків загального показника соціального інтелекту зі схильністю до обрання позитивного (самопідтримувального) або негативного (самопринизливого) стилів гумору визначено не було (див. таблицю 1).

Отже, дослідження показало наявність статистично значущих взаємозв'язків між розвитком соціального інтелекту й обранням позитивних і уникненням негативних стилів гумору.

Результати кореляційного аналізу (статистично значущі коефіцієнти) щодо взаємозв'язку емоційного інтелекту (за опитувальником ЕМІН) і показників схильності до різних типів гумору (за опитувальником HSQ Р. Мартіна) наведено в таблиці 2.

Дані, представлені в таблиці 2, показують, що для обрання різних стилів гумору більшого значення мають внутрішньоособистісні компоненти емоційного інтелекту. Зокрема, виявилось, що оцінки здатності досліджуваних до розуміння власних емоцій на статистично значущому рівні корелюють зі схильністю до всіх чотирьох типів гумору (прямо – з афіліативним, самопідтримувальним та агресивним, зворотно – із самопринизливим). Здатність до управління власними емоціями прямо корелює з афіліативним, самопідтримувальним та агресивним гумором, контроль експресії прямо – з афіліативним і самопідтримувальним, зворотно – з агресивним гумором. Отже, для досліджуваних зі схильністю до афіліативного (підтримувального, спрямованого на оточуючих) і самопідтримувального (підтримувального, спрямованого на себе) стилів гумору притаманним є високий рівень розвитку здатності до усвідомлення власних емоцій (їх розпізнавання, ідентифікації та розуміння причин), до управління емоціями (довільного визивання бажаних емоцій і контролю небажаних), до контролювання зовнішніх проявів власних емоцій.

Високий рівень схильності до агресивного гумору виявився притаманним особам із високими показниками розпізнавання й управління власними емоціями за низького рівня контролю емоційної експресії. Схильність до самопринизливого стилю гумору цілком очікувано виявилася пов'язаною з низьким рівнем здатності до розпізнавання власних емоцій (див. таблицю 2).

Оцінки міжособистісного компонента емоційного інтелекту майже не утворили статистично значущих зв'язків зі схильністю досліджуваних до обрання різних стилів гумору. Винятком є уникнення агресивного гумору, яке виявилось притаманним особам із високим рівнем розвитку здатності до розуміння емоційних станів оточуючих на основі їхніх зовнішніх проявів.

Висновки. Проведене емпіричне дослідження показало наявність статистично значущих взаємозв'язків між розвитком соціального інтелекту й схильністю до обрання позитивних та уникнення негативних стилів гумору.

Найбільш тісним виявився взаємозв'язок різних здібностей соціального інтелекту з обранням тих стилів гумору, що є спрямованими на оточуючих (афіліативний та агресивний). Спрямований на інших підтримувальний гумор притаманний особам, які в міжособистісній взаємодії демонструють здатності до чіткого й точного передбачення майбутніх вчинків і реакцій оточуючих; правильної оцінки станів, почуттів і намірів оточуючих за їхніми невербальними проявами; чіткого розуміння змісту спілкування та оцінки вербальної експресії в контексті конкретної ситуації взаємодії; аналізу й розуміння динаміки складних міжособистісних ситуацій. Ті самі компоненти соціального інтелекту пов'язані в досліджуваних із неприйняттям жорсткого, принизливого гумору як засобу деструктивного самоствердження або маніпулювання.

Статистично значущих зв'язків загального показника соціального інтелекту зі схильністю до обрання стилів гумору, спрямованих на себе, – позитивного (самопідтримувального) або негативного (самопринизливого), не визначено.

Внутрішньоособистісний компонент емоційного інтелекту пов'язаний з обранням різних стилів гумору. Схильність до афіліативного

Таблиця 2

Взаємозв'язок емоційного інтелекту зі схильністю до різних стилів гумору

Показники емоційного інтелекту за опитувальником ЕМІН Д. Люсіна	Стилі гумору за опитувальником HSQ Р. Мартіна			
	афіліативний	самопідтримувальний	агресивний	самопринизливий
Розуміння чужих емоцій			-0,194*	
Управління чужими емоціями				
Розуміння власних емоцій	0,209*	0,422***	0,228**	-0,287**
Управління власними емоціями	0,285**	0,325***	0,18*	
Контроль експресії	0,231**	0,183*	-0,184*	

Примітки: * статистична значущість при $p < 0,05$; ** статистична значущість при $p < 0,01$, *** статистична значущість при $p < 0,001$.

й самопідтримувального стилів гумору притаманна особам із високим рівнем розвитку здатності до усвідомлення й управління власними емоціями та контролю емоційної експресії. Високий рівень схильності до агресивного гумору притаманний особам із високими показниками розпізнавання та управління власними емоціями за низького рівня контролю емоційної експресії. Схильність до самопринизливого гумору пов'язана з низьким рівнем здатності до розпізнавання власних емоцій.

Оцінки міжособистісного компонента емоційного інтелекту зі схильністю до обрання різних стилів гумору майже не пов'язані.

Перспективи подальших досліджень із цієї проблеми полягають в уточненні якісних взаємозв'язків соціального інтелекту і стилів гумору.

Література:

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена. *Вопросы психологии*. 2006. № 3. С. 83–95.
2. Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта. *Психология мышления*. Москва : Прогресс, 1965. С. 433–458.
3. Русскоязычная адаптация опросника стилей юмора Р. Мартина / Е.М. Иванова, О.В. Митина, А.С. Зайцева, Е.А. Стефаненко. *Теоретическая и экспериментальная психология*. 2013. Т. 6. № 2. С. 71–85.
4. Люсин Д.В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн. *Психологическая диагностика*. 2006. № 4. С. 3–22.
5. Люсин Д.В. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследование. Москва : Институт психологии РАН, 2004. 176 с.
6. Мартин Р. Психология юмора. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 480 с.
7. Михайлова Е.С. Тест Гилфорда диагностика социального интеллекта : методическое руководство. Санкт-Петербург : ИМАТОН, 2006. 56 с.
8. Стернберг Р.Дж., Форсайт Дж.Б., Хедланд Дж. Практический интеллект. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 265 с.
9. Allport G.W. Pattern and growth in personality. New York : Holt Rinehart and Winstin, 1961. 593 p.
10. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*. 1990. № 9. P. 185–211.
11. Thorndike E.L. Intelligence and its uses. *Harper's Magazine*. 1920. № 140. С. 227–235.

Bolshakova A. M. Indexes of social intellect as personality correlates of tendency to different humor styles

Paper objective is to study of correlation between social and emotional intellect and tendency to different humor styles. The diagnostics of social intellect was carried out on the basis of the Test of J.P. Guilford; emotional intellect – Questionnaire Emln of D. Lusin; humor styles – Humor Styles Questionnaire – HSQ of R. Martin. In the course of statistical treatment of the results, an analysis of correlation between social, emotional intellect and tendency to choose positive and tendency to avoid negative humor styles was carried out. It was discovered, that social intellect abilities are most closely connected with humor styles, which are directed to the other people (affiliative humor style and aggressive humor style). It's presented that affiliative (supporting and directed to the other people) humor style is correlated with abilities to the foresight of behavior of other people; correct estimation of un verbal behavior of other people; understanding of maintenance of verbal expression; to the analysis of difficult interpersonal situations dynamics. It's shown, that the same components of social intellect are related to avoidance of aggressive humor. It was discovered, that general index of social intellect is not connected with tendency to choose humor styles, directed to itself. It is well-proven that tendency to choose different humor styles are related to the inner-personal components of emotional intellect. It is shown that tendency to the affiliative humor style and self-supporting humor style are correlated to the abilities to own emotions understanding and management and abilities to emotional expression control. It is educed, hat high level tendency to the aggressive humor is related to high level of own emotions understanding and management, and related to the low level of emotional expression control. It is found out, that tendency to self-humiliating humor style is related to the low level of abilities to own emotions understanding. Certainly, that interpersonal components of emotional intellect is not related with tendency to different humor styles.

Key words: social intellect, emotional intellect, humor, humor style, affiliative humor, aggressive humor, self-supporting humor, self-humiliating humor.

УДК 316.6:159.98

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.3>**С. М. Волошин**кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ЗМІСТОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ДЛЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена аналізу змістового забезпечення організації соціально-психологічного тренінгу для дітей старшого шкільного віку. Установлено, що в професійній діяльності практичного психолога закладів загальної середньої освіти важливими є вміння та досвід організувати такого виду тренінг із його широким спектром освітніх можливостей, спрямованих на процеси активізації, оптимізації, інтенсифікації, отримання стійкого результату розвитку творчого потенціалу в навчальному процесі. Використовуючи тренінгові технології, практичний психолог сприяє рефлексії учасниками тренінгу отриманих знань, які мають трансформуватися через інтелект, досвід, емоційні переживання.

Проаналізовано навчально-пізнавальну діяльність учнів у тренінговому занятті, яка повинна відповідати основним цілям навчання, виховання та розвитку й виконувати такі функції: прищеплювання школярам потреби та навичок самостійного поповнення знань; розвиток у старших школярів умінь і навичок логічних міркувань; розвиток пізнавальних здібностей і вмінь використання всіх джерел пізнання; формування світогляду школярів. Досліджено, що реалізація функцій повинна здійснюватися в умовах освітньо-розвивального середовища, що означає орієнтацію змісту, форм, методів, засобів, характеру взаємодії учасників процесу на особистість учнів старших класів.

Аргументовано, що соціально-психологічний тренінг у роботі практичного психолога закладів загальної середньої освіти є одним із активних інструментів, що застосовується в процесі розв'язання проблем організації навчально-виховної діяльності з дітьми старшого шкільного віку з метою налагодження контактів з однолітками й корекції міжособистісних стосунків в умовах учнівського класу. З'ясовано, що соціально-психологічний тренінг стає інтеріоризацією соціального досвіду, репрезентацією внутрішнього світу старшокласників, емоційно-вольової сфери, має великий потенціал щодо гармонізації соціальних взаємин у колективі учнів.

Ключові слова: навчальна мотивація, соціально-психологічний тренінг, саморозвиток особистості, особистісне самовизначення, тренінгові методики, заклад загальної середньої освіти.

Постановка проблеми. У сучасному навчально-виховному просторі використання тренінгових технологій спричиняє значний вплив на процес розвитку та виховання дітей старшого шкільного віку. Зокрема, надзвичайно важливим є те, що в цьому віці відбувається формування особистісного та професійного самовизначення, розвиток соціального статусу особистості, проявляється гнучкість життєвих стратегій і їх узгодженість із соціокультурною ситуацією. Формування вмінь саморозвитку особистості, життєвих соціально-педагогічних і психологічних компетентностей можливе завдяки використанню в навчально-виховному процесі закладів загальної середньої освіти тренінгових занять різного рівня й окремих їх компонентів, проте за умови активної дії та творчості всіх учасників цього процесу.

Тренінг позначається широким колом тренувальних методик і заходів, поєднаних різними

принципами та компонентами, а також наголошує на тому, що різні елементи тренінгів можуть взаємодіяти одне з одним. Такий розвиток соціальної ситуації дітей старшого шкільного віку дає їм змогу бути активними творцями власного життя й суспільства, мати право свободи вибору і ставати суб'єктом особистісної життєдіяльності. Методика проведення тренінгових занять і тенденція застосування тренінгових технологій у соціально-педагогічній роботі досліджуються в працях В. Барко [1], Р. Білоуса [2], Ю. Іваненко [10], Г. Ковальчук [12], І. Манохіної [14], Л. Новікової [15], Н. Василенко [3] та ін.

Мета статті – проаналізувати специфіку використання тренінгів у діяльності соціального педагога з дітьми старшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Шкільне навчання дітей старших класів – багатобічна мотиваційна діяльність. Структура мотивації та характер

мотивів змінюються залежно від зовнішніх факторів навколишнього середовища, досвіду учня в навчальному та позанавчальному середовищі, від рівня дидактичної й виховної роботи в школі. Становлення «Я» дітей старшого шкільного віку – це засвоєння нових значущих цінностей безвідносно до поглядів референтних осіб, зростання довіри до групи однолітків, підвищення стійкості до фрустрацій, потреба в самостійності, підвищення вимог до самого себе, поглиблення самооцінки, прийняття на себе відповідальності [12].

Дієвим засобом розвитку особистості дитини в процесі виховної та навчальної роботи в загальноосвітньому закладі є соціально-психологічні тренінгові заняття з їх широким спектром освітніх можливостей, спрямованих на процеси активізації, оптимізації, інтенсифікації, отримання стійкого результату розвитку творчого потенціалу.

У роботі практичного психолога з дітьми старшого шкільного віку система соціально-психологічних тренінгів є одним із головних методів втручання, корекції й розвивальної роботи. Таке трактування дає нам змогу зазначити, що дослідження особливостей використання цієї системи має теоретичне і практичне значення. Під час проведення соціальним педагогом тренінгових занять треба враховувати основні функції та правила процесу ігрової терапії.

Тренінг орієнтований на встановлення зв'язків між системою знань та актуалізацією їх на практиці шляхом створення ефективної взаємодії. Під час тренінгу відбувається неформальне спілкування, пошук різних варіантів розвитку й розв'язання зазначених соціальних і життєвих проблем [13].

Основним механізмом проведення соціально-психологічних тренінгів є вплив на мотиваційно-поведінкову сферу особистості учасників тренінгових занять. Практичний психолог закладів загальної середньої освіти повинен володіти критеріями необхідності й достатності, мати достатній рівень моральності та відповідальності, а також розвинути регулятивним потенціалом володіння конкретною ситуацією. Уміле педагогічне керівництво тренінговим заняттям забезпечує їх максимальний ефект, сприяє виконанню одного з основних завдань – створенню умов для знаходження її учасниками нового значущого досвіду соціальної поведінки [6].

Практичний психолог закладів загальної середньої освіти як фахівець має бути готовим до невизначеності в певній ситуації, використовуючи широкий спектр тренінгових засобів впливу. Перелік цих якостей можна доповнити й такими, які відіграють роль негативних. Серед них – зниження мотивації до тренера, неадекватна самооцінка та психологічна неготовність до роботи з дітьми; відсутність креативності тощо.

Практичний психолог, який виконує роль тренера, повинен створити комфортну соціально-психологічну атмосферу для дітей старшого шкільного віку в процесі тренінгових занять, сприяти розвитку пізнавального інтересу до навколишнього світу й готувати старшокласників до продуктивного суспільного життя [14, с. 16].

Специфічними рисами тренінгів називають такі: реалізація принципів групової та колективної роботи; налаштованість на допомогу учасникам; наявність створеної постійної групи учасників тренінгових занять (від 7 до 15 чоловік); певна організація простору; застосування активних методів групової роботи; атмосфера свободи спілкування між учасниками тренінгової групи та соціального педагога з тренінговою групою.

Організація якісного соціально-психологічного тренінгового заняття має передбачати чітке використання анкет, що містять інформацію про учасників тренінгу (вік, стать); перелік запитань за темою системи тренінгових занять; очікування учасників від роботи тренінгу та діяльності групи; складання висновків, чого кожен навчився під час тренінгу та які знання отримав в майбутньому. Складання та планування анкет сприятиме визначенню тренерами основних позитивних і негативних ситуацій під час перебігу тренінгових занять, дасть змогу робити висновки про успішність і неуспішність серій та окремих компонентів проведених соціально-психологічних тренінгів [4; 8]. У нашому випадку діти старшого шкільного віку володіють особистими мотивами, виокремлюють мету участі в тренінговому занятті, формують певні очікування результатів процесу тренінгової діяльності.

Розвиток соціальної ситуації тренінгу матиме результат у комунікативному плані. Це означитиме, що в учасника формуватимуться знання про вербальну й невербальну комунікацію. Соціально-психологічний тренінг варто розглядати в інтерактивному аспекті, тобто в учасників ідентифікується роль лідера, учасника, спостерігача чи навіть критика.

Результати проаналізованих досліджень і публікацій свідчать, що змістом використання соціально-психологічних тренінгів є розвиток нових умінь і навичок учнів старших класів на основі вже здобутого певного рівня знань, спрямованих на оптимізацію цього розвитку, формування управлінських умінь, розв'язання конфліктів, комунікацію і взаєморозуміння, ефективну взаємодію між учнями [2; 5].

Використання соціально-психологічних тренінгів у процесі навчальної діяльності в закладі загальної середньої освіти передбачає розв'язання певних проблем, які регулюють формування якостей особистості. Такі групові тренінгові заняття передбачають формування вмінь вербалізувати думки, конкретизувати прагнення про-

фесійного зростання для розвитку власного «Я», визначати межу особистісних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні в тренінговій ситуації.

Узагальнюючи підходи, що пропонують дослідники, визначимо такі організаційно-педагогічні умови організації ефективної тренінгової діяльності в процесі діяльності практичного психолога: урахування й аналіз особливостей навчально-виховного процесу та вікових особливостей учнів старшого віку в процесі організації тренінгової діяльності; створення атмосфери захисту й підтримки дітей у тренінговому занятті; використання змагання як засобу стимуляції активності гравців; пріоритетність комплексних форм тренінгової діяльності.

Концепція соціально-психологічних тренінгів припускає, що особистість недостатньо володіє навичками, необхідними для ефективного міжособистісного спілкування. Передбачається, що в процесі проходження серії тренінгових занять, які пов'язані формуванням навичок ефективного спілкування, співчуття, вирішення конфліктів, поведінки в умовах тиску, загроз і дискримінації, особистість успішно набуде нових компетенцій. Тренінги включають вправи, спрямовані на розвиток цих компетенцій. Обговорення кожної вправи дає можливість учасникам проаналізувати інформацію, знання чи власний досвід, отриманий під час виконання [7, с. 196].

Отже, можемо констатувати, що, використовуючи тренінгові технології, практичний психолог сприяє рефлексії учасниками тренінгу отриманих знань, які мають трансформуватися через інтелект, досвід, емоційні переживання. Навчально-пізнавальна діяльність учнів у тренінговому занятті повинна відповідати основним цілям навчання, виховання й розвитку, виконувати такі функції: прищеплювання школярам потреби та навичок самостійного поповнення знань; розвиток у старших школярів умінь і навичок логічних міркувань; розвиток пізнавальних здібностей і вмінь використання всіх джерел пізнання; формування світогляду школярів.

Реалізація цих функцій повинна здійснюватися в умовах освітньо-розвивального середовища, що означає орієнтацію змісту, форм, методів, засобів, характеру взаємодії учасників процесу на особистість учня, що сприяє розвитку його інтелектуального, творчого, духовного потенціалу, емоційно-вольових якостей, мислення, загальної культури [10, с. 23].

Освітньо-розвивальне середовище тренінгової системи має відповідати віковим особливостям дітей. Загалом воно визначається взаємозв'язком таких компонентів, які призначені забезпечувати і стимулювати вільний вибір і зміну видів діяльності дитини, створювати актуальні для неї й доступні для її розвитку проблемні ситуації.

Основна частина тренінгового заняття має на меті виконання таких завдань: оцінювання рівня

інформованості учасників тренінгу; з'ясування рівня знань учасників стосовно проблем, що розглядатимуться на тренінгу; вправи на актуалізацію проблеми тренінгу. Особливо тренінгові методики використовуються, коли процес навчання спрямований на накопичення інформації, формування життєвих навичок і компетенцій [9].

Залежно від мети на кожному тренінговому занятті використовуються різні засоби. Чільне місце посідає бесіда, спрямована на ознайомлення учнів із поняттям «самовиховання» й обґрунтування його доцільності, формування відповідної мотивації, проводилася на вступному ігровому занятті. Моделювання конфліктних ситуацій і вивчення правил самовиховання мають місце на останньому занятті.

Знання технологій управління конфліктами та їх розв'язання дає можливість учням старших класів успішно вирішувати їх чи запобігати їх появі. У контексті досліджуваної проблеми нами укладено та проведено на базі Ралівської загальноосвітньої середньої школи I–III ступенів Самбірської районної ради Львівської області програму соціально-педагогічного тренінгу «Формування навичок подолання міжособистісних конфліктів серед дітей старшого шкільного віку в умовах загальноосвітньої середньої школи».

Ця тренінгова програма спрямована на аналіз і вивчення конфлікту в умовах класу, де навчаються діти старшого шкільного віку. За характером спрямованості програму можна визначити як каузальну, тобто спрямовану на корекцію негативних проявів у взаєминах, що впливають на надмірну конфліктність особистості в шкільному класі. За характером управління та коригувальними впливами запропонована програма – директивна; за терміном – коротка.

Мета: сформувати вміння резистентності до конфліктів, сформувати навички й особистісні якості у вирішенні міжособистісних конфліктів між учнями старшого шкільного віку; підвищити рівень конфліктологічної культури в дітей старшого шкільного віку в умовах загальноосвітніх навчальних закладів; розвинути вміння регулювати свій емоційний стан у конфліктних ситуаціях.

Завдання програми: розширити та поглибити знання про конфлікт; усвідомити особистий емоційний стан під час конфлікту; розвивати здатність до безконфліктного спілкування; формувати здатності до розв'язання конфліктних ситуацій, відпрацьовувати навички формування позитивного психологічного клімату в колективі класу; засвоїти ефективні способи врегулювання конфліктів. Кількість введучих: практичний психолог. Тренінгове приміщення: простора аудиторія зі стільцями з необхідним обладнанням. Учасники: група учнів старших класів. Вік учасників: 16–17 років. Час проведення: 3 дні.

Метою першого етапу є формування в дітей прагнення до вивчення своєї особистості, своїх позитивних і негативних рис у конфлікті, підведення їх до визначення суперечностей у їхньому «я-реальному» та «я-ідеальному» та усвідомлення необхідності змінитися на краще. Завдання першого етапу: встановити довірливі взаємини й викликати в учнів бажання співпрацювати; сформулювати уявлення про конфлікт в учнів; актуалізувати «я-реальне» в дітей; сприяти формуванню адекватного рівня домагань, орієнтувати учнів на висунування конкретних самозавдань; надавати учням рекомендації щодо втілення ідеї подолання та запобігання конфліктам.

II етап – формування навичок подолання конфліктів засобами тренінгових технологій. Метою другого етапу є формування в дітей висновків щодо наявності негативних і позитивних рис у їхній особистості в процесі конфліктів, формування знань, умінь і навичок подолання конфліктів. На цьому етапі варто вирішувати такі завдання: поглиблення знань про медіацію в конфлікті; формування навичок подолання конфліктів; прояв бажаних рис особистості в повсякденному житті; вивчити конфлікт як елемент тренування комунікативних навичок; розвиток спостережливості; вивчити причини й аналізувати виникнення конфліктів; дослідити конфліктну ситуацію; навчитися ефективно добирати аргументи в конфлікті; поглибити знання про конфлікт; навчитися використовувати тактику співробітництва. Проведення занять II етапу вимагає такої організації практичної роботи, де учні мали б можливість проявити бажані риси. Із цією метою організуються заняття з надання учасникам інформації про формування упереджень і способи запобігання їм; діагностики стратегій розв'язання конфліктних ситуацій. Основним прийомом, який використовується, є накладення стереотипів поведінки «я-ідеального» на поведінку в повсякденному житті.

III етап – подальше стимулювання процесу саморозвитку учнів старших класів за допомогою тренінгових методик. Метою етапу є вироблення в дітей старшого шкільного віку позитивного стійкого прагнення до резистентності в конфлікті. Завдання III етапу: проаналізувати й порівняти особливості власної поведінки до й після участі в заняттях; виокремити зміни, що відбулися завдяки тренінгам; сформулювати програми подолання конфліктів на майбутнє. Під час складання такої програми надається індивідуальна допомога учням старших класів у визначенні засобів подолання конфлікту. На заняттях III етапу, вивчаючи особливості власної особистості, учні порівнюють дані з попередніми записами у щоденниках і відзначають зміни, які відбулися з ними завдяки тренінгу.

Висновки. Тренінгові технології в роботі практичного психолога є одним із активних інструмен-

тів, що застосовується в процесі розв'язання проблем організації навчально-виховної діяльності з дітьми старшого шкільного віку з метою налагодження контактів з однолітками та корекції міжособистісних стосунків в умовах учнівського класу. Тренінгові технології стають інтеріоризацією соціального досвіду, репрезентацією внутрішнього світу старшокласників, їхньої емоційно-вольової сфери, мають великий потенціал щодо гармонізації соціальних взаємин у колективі.

Аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що за допомогою соціально-психологічних тренінгів пропагуються певні ціннісні установки, світоглядні стереотипи й моделі поведінки. Виховна цінність такого виду тренінгів полягає в тому, що завдяки їм відбувається формування цінностей, умінь, навичок і життєвих компетенцій, також вони дають змогу усвідомити негативні прояви різних життєвих ситуацій на особистісному рівні, усвідомити важливість запобігання їм чи подолання їх.

Література:

1. Барко В.І. Методика проведення тренінгів управлінського спрямування. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 4. С. 70–77.
2. Білоус Р.М. Мій професійний вибір: тренінг старшокласників. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. № 11. С. 29–39.
3. Василенко Н.А. Вплив комп'ютерних ігор на формування адиктивної поведінки підлітка. *Вісник Харк. держ. акад. культури* : зб. наук. праць. Харків : Вид-во ХДАК. 2010. Вип. 31. С. 249–255.
4. Вачков І.В. Основы группового тренинга. Психотехники. Москва : Ось-89, 2001. 224 с.
5. Гуцало Е.У. Вікова психологія : курс лекцій. Кіровоград, 2004. 188 с.
6. Гуцуляк Н.М. Вікова психологія. Чернівці : Рута, 2007. 95 с.
7. Дамбаева Г.-Х.Б. Некоторые особенности социализации личности в информационном обществе. *Известия Томского политехнического университета*. 2010. № 6. С. 196–199.
8. Дуткевич Т.В. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Кам'янець-Подільський, 2007. 207 с.
9. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1985. С. 144.
10. Іваненко Ю.В. Теоретична модель тренінгової технології вирішення соціальної проблеми клієнта в соціальній роботі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ, 2009. № 3 (23). С. 76–83.
11. Керик О.Є. Соціально-педагогічний тренінг як інтерактивна форма навчання. *Розвиток*

- сучасної освіти і науки* : тези III Міжнародної науково-практичної конференції. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 15–17.
12. Ковальчук Г., Бутенко Н., Артюшина М. Тренінгові технології навчання з економічних дисциплін. Київ : КНЕУ, 2006. 320 с.
13. Кроль Л.М., Михайлова Е.Л. Тренінг тренерів: як закалялась сталь. Москва : Независимая фирма «Класс», 2002. 192 с.
14. Манохіна І. Тренінг як засіб формування готовності майбутнього соціального педагога до роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2012. Вип. 37 (2). С. 16–22.
15. Новікова Л.М. Тренінг як засіб активізації навчання у вищій школі : науково-методичний посібник. Павлоград : ЗДІЕУ, 2008. 110 с.

Voloshyn S. M. Content of the organization of social and psychological training for children of senior school age in professional activity of practical psychology of general secondary education institutions

The article deals with the analysis of the content maintenance of the organization of social and psychological training for senior schoolchildren. It is established that in the professional activity of the practical psychologist of institutions of general secondary education, the ability and experience to organize such training with their wide range of educational opportunities aimed at activation, optimization, intensification, obtaining a stable result of the development of creative potential in the educational process is important.

Using training technologies, practical psychologist promotes the reflection by the participants of the training of the knowledge that has to be transformed through intelligence, experience, emotional experiences. The educational-cognitive activity of students in the training session is analyzed, which should correspond to the main aims of education, education and development, and to perform the following functions: instilling students the skills and needs of self-replenishment of knowledge; development of logical reasoning skills in senior pupils; development of cognitive abilities and skills of use of all sources of knowledge; formation of the outlook of schoolchildren. It was investigated that the realization of functions should be carried out in the conditions of the educational-developing environment, which means the orientation of the content, forms, methods, means, the nature of the interaction of process participants on the personality of senior students.

It was argued that social and psychological training in the work of a practical psychologist of institutions of general secondary education is one of the active tools being used in the process of solving the problems of organizing educational activities with children of the senior school age in order to establish contacts with peers and correction of interpersonal relations in conditions of the student class. It is established, the social and psychological training becomes an internalizations of social experience, the representation of the inner world of senior pupils, the emotional and volitional sphere has a great potential for harmonizing social relations in a team of senior schoolchildren.

Key words: *educational motivation, social and psychological training, self-development of personality, personal self-determination, training methods, institution of general secondary education.*

УДК 159.9.019.4

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.4>

О. В. Джежик

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Одеський національний політехнічний університет

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

У статті проаналізовані дані літературних джерел з проблеми торгівлі людьми в Україні.

Показано, що торгівля людьми є складним і багатограним соціально-економічним явищем. Тому, залежно від соціально-економічних і соціально-психологічних факторів, торгівля людьми може набувати найрізноманітніших форм.

Однак за якими б схемами не проходила така торгівля, будь-яка її форма здійснюється з метою отримання економічної вигоди від експлуатації або від самого процесу купівлі-продажу. Тому сутність поняття «торгівля людьми» полягає в сукупності злочинних дій, спрямованих на заволодіння людиною з метою отримання економічної вигоди.

Торгівля людьми є невіддільною частиною сучасної міграційної системи.

Це зумовлено тим, що останніми роками відзначене стрімке зростання потоків міжнародної міграції; в результаті нового поділу праці в країнах імміграції формуються специфічні сфери зайнятості для мігрантів; збільшення частки жінок в загальному потоці трудових мігрантів; зростання нелегального складника серед трудової міграції.

Відкритість національних кордонів і зростання мобільності населення на тлі колосальної різниці між рівнем життя в країнах сучасного світу будуть активно використовуватися злочинцями для продажу людей.

В умовах відкритості кордонів виходом з кризової ситуації для населення багатьох країн є трудова міграція, яка в більшості випадків має неконтрольований, незаконний, кримінальний характер і супроводжується торгівлею людьми.

Зазначено, що соціально-економічна природа торгівлі людьми дуже складна й різноманітна. Крім таких традиційних факторів, як низький рівень життя населення і відсутність перспектив працевлаштування, торгівлю людьми підживлюють багато психолого-соціальних проблем: гендерна нерівність, фемінізація бідності, насильство в сім'ї, дитяча безпритульність, розвиток корупції і організованої злочинності в країні.

Якщо врахувати всі ці фактори, то вийде, що тільки в Україні в категорію ризику по відношенню до торгівлі людьми потрапляють мільйони людей.

Аналіз статистичних даних показав, що в світі переважає торгівля людьми з метою сексуальної експлуатації.

Однак існують також особливості торгівлі людьми, форм експлуатації та категорій переміщуваних осіб залежно від соціально-економічних, релігійних та етнічних особливостей різних країн. Наприклад, комерційна сексуальна експлуатація переважає в розвинених країнах і в країнах з перехідною економікою, тоді як торгівля людьми з метою трудової експлуатації більшою мірою характерна для країн, що розвиваються.

Тому в аналізі проблеми торгівлі людьми не можна керуватися будь-яким одним показником, а тільки комплексний аналіз соціально-економічних умов, соціально-психологічних передумов може дозволити дати чітке уявлення про фактори росту торгівлі людьми.

Ключові слова: торгівля людьми, країна-постачальник, країна-транзит.

Актуальність дослідження. Сучасна торгівля людьми є багатоаспектною загрозою для всіх народів і розглядається як сучасна форма рабства, що супроводжується грубими і жорстокими порушеннями прав людини.

На цей час у зв'язку з досить важкими соціально-економічними обставинами в Україні досить актуальною є проблема торгівлі людьми.

Як відзначають експерти, Україна є однією з найбільших в Європі країн-постачальників жертв

торгівлі людьми. За оцінками МВС України, за останні 10 років з України було вивезено близько 400 000 людей. Також, за даними МВС, Україна є однією з головних країн-транзитів для потерпілих з Азії та Молдови, яких продають на Захід. Україна – також країна-постачальник і країна-транзит торгівлі дітьми, яких використовують для надання секс-послуг. За даними Міжнародної Організації з Міграції (МОМ) 10% всіх жертв торгівлі людьми були віком від 12 до 18 років [1; 2; 5; 8; 11].

Основними експортними напрямками вивозу людського матеріалу з України є Польща, Російська Федерація, Туреччина, Італія, Австрія, Іспанія, Німеччина, Португалія, Чехія, Об'єднані Арабські Емірати, Великобританія, Ізраїль, Греція, Ліван, Бенін, Туніс, Кіпр, Швейцарія, США, Канада і Білорусія, крім цього, все зростаюча частка угод здійснюється на внутрішньоукраїнському ринку [2; 4; 7; 8; 9; 11].

Вихідці з України становлять також більшість жертв нелегальних каналів по перевезенням людей через Польщу для подальшої сексуальної експлуатації та протизаконного використання як підневільної робочої сили.

Потрапляючи за кордон, велика частина потерпілих-чоловіків використовується як підневільний трудовий ресурс на будівельних, виробничих або сільськогосподарських роботах.

Однак переважною кількістю жертв тіншового бізнесу залишаються особи жіночої статі, а пунктами їх призначення стає секс-індустрія Туреччини, Греції, Кіпру, Італії, Іспанії, Югославії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Сирії, Китаю тощо.

Існують різні відомості про обсяги торгівлі людьми в Україні. Наприклад, за даними Міжнародної організації з міграції з 1991 року, понад 230 000 українців стали жертвами торгівлі людьми в Україні, що зробило цю країну одним з головних джерел «живого товару» для європейських держав [3; 7–9; 11].

Міжнародна організація з міграції оцінила повне число жінок, вивезених на Захід з України з 1991 по 1998 роки, як півмільйона людей [3; 6; 10–11].

Порівняльний аналіз показує, що в Європейському Союзі в сфері проституції зайнято близько півмільйона представниць Центральної та Східної Європи, а за даними на 1998 рік, 87,5% жінок, ввезених, наприклад, до Німеччини, були зі Східної Європи, серед яких 17% було з Польщі, 14% з України, 12% з Чеської Республіки та 8% з Російської Федерації.

За даними за 1995–2010 роки, серед іноземців, які постраждали від нелегальної торгівлі людьми, сексуальної експлуатації і підневільної праці на території Польщі, вихідці з України складають 350 випадків, Білорусії – 311, Болгарії – 87, Румунії – 24, Молдови – 21 і Росії – 15 [3–4; 7–9; 11].

Незалежні дослідники проблем тіншового бізнесу вказують, що на Україні існують об'єктивні труднощі з ідентифікацією жертв і відстеженням міжнародних переміщень своїх громадян [1; 2; 5; 7; 10–11].

Проблема торгівлі людьми привернула увагу міжнародної спільноти і національних держав в 1990-х роках. Піонером у зверненні до цієї проблеми були Сполучені Штати: торгівля людьми почала фігурувати в щорічних доповідях

Держдепартаменту США про становище прав людини з 1994 р.

Причому в кримінальну торгівлю живим товаром залучені економічно розвинені країни, вона може відбуватися або з перетинанням національних кордонів, або всередині держав, як в країнах з розвинутою демократичною традицією, так і в перехідних державах, і в країнах з тоталітарною системою [4; 5; 9–11].

Феномен торгівлі людьми викликає суперечливі і радикальні судження – від прямого визнання серйозності проблеми і закликів боротися з нею стороннім поглядом в основному громадських організацій до повного неприйняття самого поняття «торгівля людьми» низкою державних організацій, в тому числі правоохоронних інститутів.

Причина такого ставлення до работоргівлі криється, ймовірно, в тому, що транснаціональна торгівля людьми є відносно новим видом злочинів, як для України, так і для інших країн СНД [3–5; 10–11].

Глобальний характер проблеми сприяв активізації дослідницької діяльності по її вивченню в багатьох країнах світу. Великий матеріал представлений в доповідях різних міжнародних організацій, насамперед МОМ, МОП, ПРООН, ЮНІФЕМ, ЮНІСЕФ. У цих доповідях переважає національний рівень аналізу, проте узагальнюється і досвід окремих країн, аналізуються найкращі практики виявлення і попередження фактів торгівлі людьми [3; 5; 6–8; 11].

Торгівля людьми в Україні є масштабним явищем і залишається серйозною проблемою українського суспільства. На думку багатьох міжнародних організацій, всі зусилля української влади, спрямовані на припинення нелегального вивозу людей, залишаються недостатніми і не відповідають міжнародним стандартам [3; 7–9; 11].

Незважаючи на те, що торгівля людьми поступово починає включатися в орбіту наукових досліджень, серйозний науково-дослідний потенціал з проблеми досі не накопичено. Феномен торгівлі людьми практично не розглядається дослідниками в контексті соціально-психологічних проблем сучасного соціально-економічного стану будь-якої окремої країни і України зокрема.

В результаті, відсутнє розуміння цієї проблеми, а також того, яким чином в загальному формуванні цього явища задіяні його окремі складові компоненти. Донині залишаються нерозкритими такі питання: в чому полягають відмінності торгівлі людьми, як в різних країнах, так і в Україні, чи залежить ступінь участі країн у процесі торгівлі від рівня їх соціально-економічного розвитку, що є кореневими причинами торгівлі людьми, які соціально-економічні та психологічні індикатори можна використовувати з метою діагностики цього явища.

Таким чином, недостатність досліджень з даної проблеми роблять торгівлю людьми актуальним об'єктом дослідження.

Мета дослідження полягає в аналізі соціально-економічних особливостей прояву різноманітних форм торгівлі людьми в Україні з урахуванням специфічних соціально-психологічних передумов.

Результати дослідження. Торгівля людьми (трафікінг) – це сучасна форма рабства. Жертвами торгівлі людьми є маленькі діти, підлітки, чоловіки і жінки. Торгівля людьми може приймати різні форми, як-от: секс-індустрія; примусова праця на виробництві, в ресторанах і на сільськогосподарських роботах; домашня робота на рабських умовах як домашньої прислуги або гувернанток; торгівля нареченими; торгівля органами.

Україна є країною-постачальником жінок і дівчат в рабство в Європу і на Близький Схід з метою сексуальної експлуатації, а також чоловіків, яких переправляють до Європи або Північної Америки для примусової праці.

Жертвами торгівлі людським товаром на Україні є не тільки жінки, а й діти, яких використовують для примусової праці, жебракування та примусового надання сексуальних послуг, нерідко піддаючи насильству і тортурам.

За даними Міжнародної організації з міграції, діти складають не менше 4% з усіх постраждалих від нелегальної торгівлі живим товаром на Україні.

Порівняльне дослідження, проведене на Україні і в Гані, дозволяє зробити висновок, що процедура вивозу жінок з цих країн не часто супроводжується примусом. Аналіз баз даних Міжнародної організації з міграції в Україні за 2004–2006 роки показав, що з 1 939 жертв тільки 0,5% були викрадені, а в 1,5% випадків мав місце факт продажу потерпілих членами їх сімей [4; 7; 9; 11].

В абсолютній більшості ситуацій (85%) майбутні жертви нелегального трафіку рекрутувалися за допомогою особистого контакту.

За даними українського Інтерполу, не останнє значення в цьому процесі мають завищені, або наївні, очікування потерпілих, 75% з яких не усвідомлювали, що замість привабливої пропозиції роботи за кордоном їх чекає примус до банальної проституції.

Ланцюг злочинних дій торгівлі людьми складається з наступних ланок: вербування – перевезення – передача або прийом людей – продаж – обман, примус силою, погрозами, зловживання владою – експлуатація.

Українські громадяни їдуть за межі країни з метою працевлаштування і шукають будь-яку можливість потрапити за кордон. Способи вербування їх на таку «роботу» різноманітні і в той же час традиційні: це фірми з працевлаштування; подруги, однокласники; знайомі, сусіди; оголошення в ЗМІ; роздача запрошень на вулицях; незнайомі люди,

які називають себе «агентами іноземної фірми»; шлюбні агентства; туристичні фірми; знайомства через Інтернет; виїзд для отримання освіти (студентські візи) та інші.

Трафікери використовують різні способи для залякування і контролювання своєї жертви – фізичне насильство, ув'язнення, а також різні механізми психологічного та фінансового контролю. Це може бути боргова кабала; конфіскація паспортів; ізоляція; погрози насильством на адресу жертв і (або) членів їх сімей; контроль фінансів жертви (наприклад, трафікери забирають заробіток жертв для «зберігання грошей в сейфі»).

Особи, які потерпіли від торгівлі людьми, платять жахливу ціну – фізичні та психологічні травми, захворювання, втрата зв'язків з близькими і рідними, емоційні травми, наркозалежність, СНІД. Таким чином, торгівля людьми – це грубе порушення прав людини.

За своєю природою торгівля людьми є маловивченою темою через закритість і протизаконність, проте в науковому співтоваристві не викликає сумнівів, що вкрай важко оцінити її справжній розмах і описати його за допомогою адекватної статистики.

У багатьох державах відсутнє спеціалізоване законодавство, спрямоване проти контрабанди людського матеріалу, в інших воно визначає її тільки в термінах сексуальної експлуатації для вилучення комерційного прибутку та не враховує внутрішній ринок незаконної торгівлі своїми власними громадянами.

Однак навіть там, де існують ефективні закони, спрямовані на боротьбу з цим видом кримінального бізнесу, він може благополучно існувати завдяки нестачі політичної рішучості, корупції або відсутності досвіду боротьби з цією проблемою.

Крім цього, проблема ускладнюється небажанням жертв торгівлі людьми співпрацювати з правоохоронними органами через страх відплати з боку злочинців, недовіри до влади або через те, що вони не усвідомлюють себе потерпілими.

В Україні кримінальні мережі з торгівлі людьми зазвичай виходять з важкої економічної ситуації в країні і високого рівня безробіття, яка дозволяє криміналу залучати потенційних жертв обіцянками добре оплачуваної роботи в розвинених країнах.

За статистичними даними не менше 80% постраждалих від торгівлі людьми в Україні були безробітними і близько 60% з них залишилися безробітними після повернення на батьківщину [3; 5; 8–11].

У 1998 році торгівля людським товаром була усвідомлена українським урядом як проблема, і в кримінальному кодексі з'явилася стаття 124 як основний юридичний інструмент протидії.

У 1999 році була розроблена офіційна програма щодо припинення нелегального вивозу жінок та

дітей на 1999–2001 роки, яка підкреслювала відповідальність українських міністерств і важливість їх кооперації з неурядовими організаціями.

За допомогою ОБСЄ була запущена двостороння програма по взаємодії між Україною та Польщею в області тіньового вивезення людей, а в 2001 році український кримінальний кодекс був підданий новій серії виправлень [3; 7; 8; 11].

У 2012 році відповідальність за координацію державної політики у сфері торгівлі людьми була покладена на міністерство соціальної політики і праці, яке повинно було координувати свої зусилля з міністерством закордонних справ, МВС, прикордонною службою, міністерством юстиції та міністерством культури.

Однак в тому ж році наукове дослідження, яке було проведено за підтримки Єврокомісії, показало, що Україна зайняла 87-е місце в загальносвітовому рейтингу зусиль з боротьби з торгівлею людськими товарами.

Крім цього, в 2017 році Держдепартамент США дійшов висновку, що, незважаючи на значні зусилля українського уряду щодо припинення кримінальних каналів вивезення людей, ці спроби не відповідають навіть мінімальним стандартам відразу в декількох ключових сферах з цілої низки причин. Серед основних вказується корупція, нездатність розслідувати і притягати до відповідальності винних тощо.

Корупційний характер залученості українських офіційних осіб (суддів, прикордонників, прокурорів) у торгівлі «живим товаром» і перешкоджання з їх боку правосуддю регулярно стає темою доповідей різноманітних неурядових організацій.

Таким чином, залежно від соціально-економічних і соціально-психологічних факторів, торгівля людьми може набувати найрізноманітніших форм.

Однак за якими б схемами не проходила така торгівля, будь-яка її форма здійснюється з метою отримання економічної вигоди від експлуатації або від самого процесу купівлі-продажу. Тому сутність поняття «торгівля людьми» полягає в сукупності злочинних дій, спрямованих на заволодіння людиною з метою отримання економічної вигоди.

Торгівля людьми є невіддільною частиною сучасної міграційної системи.

Це зумовлено тим, що останніми роками відзначене стрімке зростання потоків міжнародної міграції; в результаті нового поділу праці в країнах імміграції формуються специфічні сфери зайнятості для мігрантів; збільшення частки жінок в загальному потоці трудових мігрантів; зростання нелегального складника серед трудової міграції.

Сама соціально-економічна природа торгівлі людьми дуже складна й різноманітна. Крім таких традиційних факторів, як низький рівень життя населення і відсутність перспектив працевлаштування, торгівлю людьми підживлюють багато

соціальних проблем: гендерна нерівність, фемінізація бідності, насильство в сім'ї, дитяча безпритульність, розвиток корупції і організованої злочинності в країні. Якщо врахувати всі ці фактори, то вийде, що тільки в Україні в категорію ризику потрапляють мільйони людей.

Аналіз статистичних даних показав, що в світі переважає торгівля людьми з метою сексуальної експлуатації. Однак існують також особливості торгівлі людьми, форм експлуатації та категорій переміщуваних осіб залежно від соціально-економічних, релігійних та етнічних особливостей різних країн. Наприклад, комерційна сексуальна експлуатація переважає в розвинених країнах і в країнах з перехідною економікою, тоді як торгівля людьми з метою трудової експлуатації більшою мірою характерна для країн, що розвиваються.

Висновки. Таким чином, аналіз літературних джерел показав, що торгівля людьми є складним і багатограним соціально-економічним явищем.

Головною рушійною силою торгівлі людьми в Україні є погіршення соціально-економічної ситуації країни, викликане різноманітними причинами.

В аналізі проблеми торгівлі людьми не можна керуватися якимось одним показником, тільки комплексний аналіз соціально-економічних умов, соціально-психологічних передумов може дозволити дати чітке уявлення про фактори росту торгівлі людьми.

Відкритість національних кордонів і зростання мобільності населення на тлі колосальної різниці між рівнем життя в країнах сучасного світу будуть активно використовуватися злочинцями для продажу людей.

В умовах відкритості кордонів виходом з кризової ситуації для населення багатьох країн є трудова міграція, яка в більшості випадків має неконтрольований, незаконний, кримінальний характер і супроводжується торгівлею людьми.

Література:

1. Добриня О.А., Басова Т.В. Диагностическая школа в социальной работе : оценка гуманистического потенциала. *Международный научный журнал «Интерактивная наука»*. 2017. № 11. С. 102–103.
2. Запобігання торгівлі людьми в системі професійно-технічної освіти : навч.-метод. посібник / І.Д. Зверева, Р.М. Зеленський, Н.С. Калашник та ін. ; Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна». Київ : Україна, 2008. 284 с.
3. Звіт дослідження рівня обізнаності з явищем торгівлі людьми. Київ : Представництво МОМ в Україні, 2011. 82 с.
4. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.

5. Ковальчук Л.Г. Соціально-педагогічні умови профілактики торгівлі дітьми: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. кандидата пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка; Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2010. 20 с.
  6. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота (теорія і практика) : підручник, Т.В. Семигіна. Київ : Каравела, 2009. 368 с.
  7. Моніторинг виконання Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року та проблемні питання підготовки нової програми / заг. ред. К.Б. Левченко. Київ, 2010. 32 с.
  8. Моніторинг виконання Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року / заг. ред. К.Б. Левченко. Київ : Агентство «Україна», 2010. 80 с.
  9. Річний звіт Центру «Ла Страда-Україна». URL: <http://la-strada.org.ua>.
  10. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навч.-методичний посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. Київ : Агентство «Україна», 2007. 352 с.
  11. Статистика справ постраждалих від торгівлі людьми Представництва МОМ в Україні. URL: <http://en.stoptrafficksng.org>.
-

Dzhezhik O. V. Socio-economic and psychological aspects of forming trafficking in people in Ukraine: theoretical issues

The article analyzes data from literature sources on the problem of trafficking in human beings in Ukraine.

Trafficking in human beings has been shown to be a complex and multifaceted socio-economic phenomenon. Therefore, depending on socio-economic and socio-psychological factors, human trafficking can take many forms.

However, whatever schemes may be traded, any form of trade is for the purpose of obtaining economic benefits from the operation or from the actual sale process. Therefore, the essence of the concept of "trafficking in human beings" lies in the totality of criminal acts aimed at seizing a person for economic gain.

Trafficking in human beings is an integral part of today's migration system.

This is due to the recent increase in international migration flows; as a result of the new division of labor in the countries of immigration, specific employment areas for migrants are being formed; increasing the share of women in the total flow of migrant workers; the growth of the illegal component in labor migration.

The openness of national borders and the increase in population mobility amid the enormous difference between the standard of living in the world today will be actively used by criminals to sell people.

In the context of open borders, the way out of the crisis for many countries is the labor migration, which in most cases is uncontrolled, illegal, criminal and accompanied by human trafficking.

It is noted that the socio-economic nature of human trafficking is very complex and diverse. In addition to traditional factors such as low living standards and lack of employment prospects, trafficking in human beings is fueled by many psychological and social problems: gender inequality, feminization of poverty, domestic violence, child homelessness, the development of corruption and organized crime in the country.

Taking all these factors into account, it will turn out that millions of people fall into the category of risk in relation to human trafficking in Ukraine alone.

An analysis of statistics has shown that sex trafficking is prevalent in the world.

However, there are also features of trafficking in human beings, forms of exploitation and categories of persons displaced, depending on the socio-economic, religious and ethnic characteristics of different countries. For example, commercial sexual exploitation is prevalent in developed and transitional economies, while trafficking for labor exploitation is more characteristic of developing countries.

Therefore, in the analysis of the problem of trafficking in human beings it is impossible to be guided by any one indicator, but only a comprehensive analysis of socio-economic conditions, socio-psychological preconditions can allow to give a clear idea of the factors of growth of human trafficking.

Key words: *trafficking in human beings, supplier country, transit country.*

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.5>**Н. В. Каргіна**кандидат психологічних наук,
методист Центру практичної психології та соціальної роботи
кафедри педагогіки, психології та корекційної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської міської ради»

ГЕДОНІСТИЧНЕ ТА ЕВДЕМОНІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ: ПЕРЕВАГИ Й НЕДОЛІКИ

У статті зіставляються два основні сучасні підходи – гедоністичний і евдемоністичний – до розуміння природи психологічного благополуччя, його ключові характеристики й передумови, шляхи досягнення. Така відмінність у розумінні змісту психологічного благополуччя проявляється в роботах як філософів, так і психологів. І гедоністичні, й евдемоністичні теорії психологічного благополуччя претендують на те, що обґрунтовують свої висновки та приписи якимось особливим, більш глибоким розумінням людської природи. Різноманіття подібних за значенням понять, а також багатозначність самого поняття «психологічне благополуччя» ускладнюють аргументацію сторін і вимагають додаткового прояснення. Сьогодні намічаються можливі шляхи інтеграції цих двох класичних підходів у контексті побудови комплексної, системної моделі психологічного благополуччя людини. Показані конкретні питання, у вивченні яких успішно взаємодіють філософські та психологічні теорії. Визначено, що психологічне благополуччя відображає здатність людини вести значуще життя й уміти успішно справлятися із життєвими проблемами всупереч наявним труднощам.

Зосереджено увагу на основних перевагах і недоліках гедоністичного та евдемоністичного підходів. Один із суттєвих недоліків гедоністичного підходу полягає в наданні провідній ролі емоцій у житті людини, залишаючи мислячу частину на другому плані. Насправді емоції тільки слугують маячками під час становлення особистої системи цінностей. Одним із суттєвих недоліків евдемоністичного підходу є складність, яка виникає при цьому перед евдемоністичними теоріями в емпіричних дослідженнях, полягає в необхідності кількісного виміру деяких якісних показників людського життя.

На основі гедоністичних теорій визначено, що психологічне благополуччя характеризується задоволеністю повсякденних потреб і здійсненністю всіляких бажань, а також характеризується відсутністю чи мінімумом страждань у житті.

За отриманими результатами доведено, що евдемоністичні теорії є цінними та значущими, адже акцентують увагу на важливості незалежності, наявності смислу життя, що виходив би за межі суб'єкта й реалізації власних здібностей навіть усупереч можливим життєвими стражданням.

Ключові слова: благополуччя, психологічне благополуччя, особистість, щастя.

Постановка проблеми. Упродовж декількох останніх десятиліть у світовій філософській і психологічній думці помітне неухильне зростання інтересу до проблеми психологічного благополуччя. Жваві дискусії виявили кілька основних питань, за якими намітилися глобальні розходження в поглядах і які можна розглядати як підстави для класифікації представлених теорій, так і розуміння природи психологічного благополуччя зокрема.

Розглядаючи сучасні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості, зупинимо увагу на найбільш розповсюджених у психології: гедоністичному й евдемоністичному підходах, які беруть витоки з філософії, до поняття феномена психологічного благополуччя. Відмітимо, що в історичній і науковій перспективі психологія розгорталася в контексті філософського знання, де питання щастя відбито в протиборстві двох центральних етико-психологічних теорій щастя – гедонізму й евдемонізму. Ідеї евдемонізму в їх першопочатковому варіанті виражені в

теорії Епікура найбільш повно, для якого палке бажання до насолоди є основою морально-етичної поведінки, а сама насолода є вищим благом. Переконавання щастя-евдемонії лежить і в основі етичної концепції Аристотеля, згідно з якою стан щастя-блаженства як вищої довершеності передбачає прагнення індивіда відповідати власному покликанню («даймону») чи «справжньому Я», що відбувається шляхом розвитку всіх можливостей, закладених не лише у видотипових особливостях особистості, а й унікально представлених у будь-якому людському індивіді. Тому ідеї гедонізму й евдемонізму сформулювали два провідні вектори у становленні психології щастя. Перші розвинуто в біхевіоризмі, психоаналізі й навіть сформували окремий напрям психології – гедоністичний, інші – відображено в багатьох сьогочасних теоріях особистості – гуманістичній, екзистенційній і позитивній психології, зокрема в уявленнях про повноцінно функціонуючу особистість К. Роджерса [9], особистісну ідентичність Е. Еріксона [14], самоактуалізацію А. Маслоу [6]

психологічну теорію суб'єктивного благополуччя Е. Діенера [16], концепцію автентичного щастя М. Селігмана тощо [10]. Щастя розглядається як стан досконалості, досягнутий поєднанням усіх людських благ. Тому для чого шукати поза себе щастя, яке знаходиться в нас самих [2].

У психологічній науці гедоністичний та евдемоністичний підходи розповсюдились у зв'язку з класифікацією теорій благополуччя Р. Райан та Е. Десі, які поділили всі наявні підходи до розуміння благополуччя на гедоністичні та евдемоністичні течії [20]. Незважаючи на свою простоту, гедоністична модель благополуччя найбільше відповідає стандартній соціальній науковій моделі, запропонованій Дж. Тообі та Л. Космідес [22].

Мета статті – полягає в теоретичному обґрунтуванні двох основних підходів до дослідження психологічного благополуччя: евдемоністичного та гедоністичного, розгляді основних переваг і недоліків цих підходів.

Виклад основного матеріалу. У 1971 р. П. Брікман і Д. Кемпбелл запропонували модель гедоністичної бігової доріжки, яка ілюструє прагнення людини до нових задоволень, що не змінює загальний рівень задоволеності життям [7]. Відповідно до цієї моделі, людина психологічно адаптується як до труднощів і трагічних подій, так і до радощів і досягнень. Її рівень щастя та психологічного благополуччя ці події змінюють на короткий час, а потім вона знову повертається до середнього для цього індивіда рівня загального благополуччя. Отже, зазначимо, що зусилля особистості й держави зі збільшення рівня щастя та психологічного благополуччя, зрозумілого як задоволення, виглядають досить марними. Самотній бідняк може виявитися більш щасливим, ніж процвітаючий і всіма шанований батько сімейства. Чому ж використаний образ «бігової доріжки»? Тому, що, незважаючи ні на що, ми все-таки прагнемо до щастя і психологічного благополуччя, позитивних емоцій, залишаючись при цьому на місці. Модель гедоністичної бігової доріжки не стала якимось новим прозрінням про людину. Вона лише мовою емпіричних психологічних досліджень висловила те, про що говорили філософи в усі часи: й радості, й страждання скороминуші, задоволення пересичуються та змінюються нудьгою, а безпристрасності можна досягти й незважаючи на страждання.

Проте «гедоністична бігова доріжка» є доволі дискусійною метафорою через наявність емпіричних даних, що вступають у суперечності з її всюдисутністю. Наприклад, людям важко адаптуватися до смерті близької людини, незайнятості, прогресуючих хронічних хвороб і до інтерперсонального конфлікту [19].

У лекціях М. Онфре коментує зв'язок гедонізму та евдемонізму так: «Обидва терміни озна-

чають дві різні речі – задоволення та щастя, але вони не відповідають повністю за одні й ті самі відчуття, емоції, фізичні та психічні стани. Це радше два способи позначити одну реальність. Задоволення може дарувати щастя, а щастя не виключає задоволення. Вони різняться лише за інтенсивністю. Задоволення викликає доволі сильні відчуття, відмовляючи свідомості на деякий час: важить тільки воно, розум відступає на задній план... Натомість щастя наявне раніше та пізніше: до сподіваного або після здобутого задоволення, хай там як, воно оприявнюється разом зі свідомістю, завдяки їй і за її посередництва. Щасливий стан не такий навальний і гострий, як задоволення, він потребує м'якості, миру, спокою, тиші. Та уявити гедонізм і евдемонізм двома відокремленими сферами було б помилково. Ніякий фізичний чи метафізичний вимірювальний пристрій не зміг би визначити, що відіграє головнішу роль – щастя чи задоволення» [8, с. 9].

Американський учений Дж. Гріффін, відштовхуючись від критики гедонізму, сформулював теорію інформованого бажання [17]. На думку науковця, не можна звести психологічне благополуччя до задоволення. У багатьох випадках люди керуються іншими мотивами, в яких задоволення виявляється не безпосередньою метою, а побічним результатом досягнення інших різноманітних значущих цілей. У свою чергу, Дж. Гріффін вважає критерієм психологічного благополуччя задоволення так звані поінформовані бажання, тобто обґрунтовано правильні, такі, про об'єкти яких достеменно відомо, що вони ведуть людину до благополуччя та щастя. Ця теорія виглядає як чергова спроба відгородитися від гедонізму, але зберегти психологічне благополуччя як мету. Для цього треба розрізнити «правильні» та «неправильні» бажання.

Отже, зазначимо, що евдемоністичний ідеал – це життя, максимально повне й глибоко, що задовольняє людину, її потреби. Якщо в гедоністичному варіанті психологічне благополуччя – це результат, то в евдемоністичному – це процес, самореалізація людських можливостей, призначення справжньої природи. Життя людини є таким, яким воно має бути.

Гедоністичні ідеї в більш пізній час розвивалися біхевіоризмом, психоаналізом і пізніше лягли в основу назви окремого напрямку сучасної психології – гедоністичного. Д. Каннеман увів поняття «гедоністична психологія», чітко розмежовуючи евдемоністичний і гедоністичний напрями досліджень благополуччя [18]. Дослідник вивчає швидке й повільне мислення, інакше кажучи емоційну, підсвідому й усвідомлену, раціональну сторону особистості, емпірично доводячи, що швидке мислення таємно позначається на величезній кількості наших життєвих виборів і

не тільки. А. Воттерман, Е. Десі, Д. Каннеман, Р. Райан зазначають, що головним недоліком гедоністичного підходу є його теоретична нерозробленість, а евдемоністичного – передусім труднощі емпіричної оцінки психологічного благополуччя. М. Яхода, К. Ріфф намагалися подолати ці недоліки, що призвели до зближення зазначених підходів, побудови інтеграційних моделей психологічного благополуччя. У зарубіжній психології найбільшою популярністю серед науковців користується багатовимірний модель психологічного благополуччя К. Ріфф, основою якої послуговувалися теоретичні концепції, орієнтовані на дослідження позитивного психологічного функціонування особистості [3].

Термін «евдемонія» останнім часом став досить популярним у позитивній зарубіжній психології. Основними рисами евдемоністичного способу життя вважають такі: реалізацію суб'єктом свого особистісного потенціалу, повне функціонування та осмисленість життя. Концепція А. Воттерман пов'язана з вивченням співвідношень евдемоністичних і гедоністичних компонентів у людській активності, самовираженні, самореалізацією та задоволенням. Анкета «Евдемоністичне благополуччя» вимірює рівень евдемоністичності [23]. Згідно з дослідженнями А. Воттерман, евдемоністичний спосіб життя, пов'язаний із труднощами виконуваних завдань, дає змогу з великою ймовірністю отримати й гедоністичну насолоду (як супутнього або навіть побічного, а не основного результату діяльності), тоді як зворотне неможливо: сам по собі гедонізм не тільки не призводить до евдемонії, а й містить для суб'єкта потенційно руйнівні тенденції [23]. Отже, індивіду для отримання задоволення рекомендується реалізувати себе й про задоволення не думати.

На наш погляд, одним із суттєвих недоліків гедоністичного підходу є його так звана подвійність, котра проявляється в тому, що людина може поводити себе по-різному, діаметрально протилежно: робити як добрі справи та водночас цинічні, жорстоко поводитися з тваринами та слабшими за себе; отримувати естетичне задоволення від прекрасної музики, разом із тим знищуючи моральні ідеали інших людей; бути патріотично налаштованою та брати участь у волонтерських справах, при цьому без докорів сумління маніпулювати людьми заради власних інтересів, проявляти ворожість до навколишніх тощо. Ми припускаємо, що ці негативні прояви є наслідком дії механізмів захисту власної неспроможності й непотрібності, зумовлені не стільки боротьбою із суспільною мораллю, скільки спробами виділитися із загальної маси, довести свою індивідуальність, особливість, знаковість, тим самим відновивши авторитет власного Я. Гедоністична теорія зосереджує увагу на внутрішніх переживаннях людини – це сучасний суб'єк-

тивний погляд на зовнішнє благополуччя, що не відображає всієї повноти і змісту особистісних переживань [3].

Зауважимо, що значущість евдемоністичного напрямку досліджень, на відміну від гедоністичних, полягає в урахуванні ролі особистісних переживань у відповідь на повсякденні виклики, виявленні та реалізації свого дійсного Я, особистісному зростанні, самореалізації та самоактуалізації, що і є рисами психологічного благополуччя. Не береться до уваги той факт, що суб'єктивне відчуття щастя й задоволеності власним життям не безупинне та буде залежати від рівня самоактуалізації особистості, оскільки самоактуалізація – це суцільний процес, а рівень психологічного благополуччя є зрізом суб'єктивного переживання життєвої ситуації особистості на реальний момент часу. Тобто евдемоністичний підхід комплексно розкриває основну природу психологічного благополуччя: повноту самореалізації, можливість ставати суб'єктом власного життя, виконувати певні соціальні ролі [3].

Отже, у гедоністичній орієнтації задоволення – мета безпосередня, а в евдемонізмі – опосередкована. Переслідування значущих цілей може зажадати особливих фізичних і духовних зусиль, жертв і страждань, страхів. Але платою за це будуть набагато сильніші та багатогранніші задоволення. Евдемоністична орієнтація вимагає зміни ставлення до болю і страждань, розглядаючи їх як неминучу плату за рух до значимої мети. І чим важчими будуть ці перешкоди та важче позбавлення, тим більшу радість приносить перемога.

Особистість відчуває на собі безліч позитивних наслідків здійснення евдемонії, як зазначають Р. Райан та Е. Десі [20]. Очевидні й позитивні соціальні наслідки, якщо члени суспільства будуть мати можливість реалізувати так власні життєві стратегії та інтереси. Звідси важливість політичної волі до реалізації програм, націлених саме на такі пріоритети. Гонка за споживанням підвела людство до небезпечної межі. Культивується настрій «переможець отримує все». Автори бачать парадокс у тому, що капіталістична система, створюючи всі умови для евдемоністичного життя, водночас підриває її основні цілі й цінності [20].

Д.В. Колесов виділяє: «Благо – це особливий гедоністично наповнений стан психіки, який індивідом чітко усвідомлюється, причому зазвичай уловлюється момент його «приходу», мовби радісного «осяяння», початку заглибленості в цей стан. Нейропсихічний механізм блага, мабуть, такий: на стан задоволеності (якої-небудь важливої потреби) додатково накладається яка-небудь позитивна емоція (наприклад, радість із якогось приводу), від чого стан задоволеності на час утрачає свій згасаючий характер і стає більш інтенсивним і генералізованим.

Іншими словами, модальність блага додає задоволеність, а енергію – додаткова до неї емоція позитивного знака. Отже, щастя може розглядатися як злитий та усвідомлений стан відчуття й емоції відразу, а також як посилений і розповсюджений на всю душевну діяльність стан задоволення й умиротворення» [4, с. 26].

У гедоністичних теоріях психологічного благополуччя можна зустріти термін «гедоністичний егоїзм» – це прагнення індивіда до втіхи й уникнення страждань. У них підкреслюється, що пошук приємності не має моральних обмежень: «Деякі люди відчують себе щасливими, допомагаючи людям похилого віку перейти через дорогу, а інші відчують себе щасливими, принижуючи когось слабшого за себе» [15, с. 645]. Л.З. Левіт використовує категорію «розумний егоїзм» (посилаючись на М.Й. Чернишевського, Л. Фейербаха) [13], який розглядає як прагнення індивіда до власного щастя та блага, коли він не порушує права інших [5]. У сучасних теоріях етичного егоїзму вказується, що кожна людина має головний обов'язок передусім стосовно самої себе, відповідно, для неї значущими є приватні інтереси [22]. Повертаючись до розгляду психологічного благополуччя, Н.Д. Узлов [12] уважає, що з погляду гедоністичного підходу, розроблюваного головним чином у когнітивній і поведінковій психології, благополуччя визначається через досягнення задоволення й уникнення незадоволення, виступаючи як результат соціального порівняння. Шлях людини до благополуччя лежить насамперед через успішну соціальну адаптацію – пристосування до конкретних життєвих умов та обставин, запитів соціального оточення [12].

Евдемоністичний підхід ґрунтується на ідеях гуманістичної психології й розглядає благополуччя як розвиток індивідуальності людини, повноту самореалізації, можливість ставати суб'єктом власного життя. При цьому наголошується, що події, що не викликають задоволення, можуть сприяти досягненню людиною благополуччя у зв'язку з усвідомленням своїх життєвих цілей, підвищенням усвідомленості життя, появою здатності до співпереживання (І. Бонівелл) [1]. У межах цього підходу К. Ріфф розроблено шестифакторну концепцію психологічного благополуччя; дослідниця, узагальнивши уявлення різних авторів, виділила структурні компоненти психологічного благополуччя, а саме: самоприйняття, позитивні взаємини з оточуючими, автономія, компетентність в управлінні навколишнім середовищем, мета в житті, особистісне зростання [21]. Евдемоністичний підхід, на думку О.Є. Созонтова, прагне заповнити «недоліки», властиві гедоністичному підходу до проблеми психологічного благополуччя і становить «в певних аспектах й альтернативу, й додаток до гедоністичної позиції» [11].

Висновки. Отже, в гедоністичній орієнтації задоволення – це мета безпосередня, а в евдемонізмі – опосередкована. Переслідування значущих цілей може зажадати особливих зусиль, жертв і страждань. Але платою за це будуть набагато сильніші задоволення. Евдемоністична орієнтація вимагає зміни ставлення до болю і страждань, розглядаючи їх як неминучу плату за рух до значимої мети. І чим важчими є життєві перешкоди й важчими позбавлення, тим більшу радість приносить перемога.

Дослідники вказують також на більш широкі соціальні наслідки реалізації евдемоністичної та гедоністичної життєвих програм. Противники гедоністичного світогляду роблять висновок, що в сучасному його вигляді він є водночас передумовою й наслідком індивідуалістичної ринкової економіки, яка орієнтує особистість на максимізацію прибутку за будь-яку ціну. Гедонізм залишається популярним, так як відповідає цінностям споживчого товариства, стимулює споживання, обіцяючи зростання задоволень і щастя й психологічного благополуччя. Орієнтація ж на евдемоністичні цінності є хорошою альтернативною стратегією досягнення як індивідуального, так і психологічного благополуччя. Вона передбачає таку розстановку пріоритетів у державній політиці, яка створить умови для максимально повного й усебічного розвитку особистості в гармонії з інтересами суспільства, її культурного та духовного розвитку. Отже, евдемоністична парадигма може відіграти роль критичної соціальної теорії, виконуючи пізнавальну, методологічну та практичну функції. Тому перспективою дослідження є емпіричне вивчення психологічного благополуччя особистості в евдемоністичному підході.

Література:

1. Бонивелл І. Ключи к благополучию: Что может позитивная психология / пер. с англ. М. Бабицовой. Москва : Время, 2009. 192 с.
2. Боэций. Утешение философией. Москва, 1984. 226 с.
3. Каргіна Н.В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя: теоретичний аспект. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 48–55.
4. Колесов Д.В. Проблемы бытия личности. Формула счастья. *Развитие личности*. 2002. № 2. С. 21–27.
5. Левит Л.З. Эгоизм, личностная уникальность, нарциссизм: сходство и различия. *Педагогическое образование в России*. 2013. № 4. С. 212–225.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 352 с.
7. Неруш Т.Г. Психодиагностика : учебное пособие для студентов специальности «Педагогика и психология» / Саратовский государствен-

- ный социально-экономический университет. Саратов, 2010. 204 с.
8. Онфре М. Сила життя. Гедоністичний маніфест / пер. з фр. А. Репа. Київ : Ніка-Центр, 2016. 192 с.
  9. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. 480 с.
  10. Селигман М. Новая позитивная психология: научный взгляд на счастье и смысл жизни / пер. с англ. Москва : София, 2006. 368 с.
  11. Созонтов А.Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия. *Вопросы психологии*. 2006. № 4. С. 105–114.
  12. Узлов Н.Д. Психологическое благополучие в браке на этапах молодого и среднего супружества. Личность, семья, общество: вопросы современной психологии : материалы Международной заочной научно-практической конференции. Новосибирск, 2011. URL: <http://sibac.info/12260> (дата обращения: 15.06.2019).
  13. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983. 347 с.
  14. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Изд. группа «Прогресс», 1996. 344 с.
  15. Alexandrova A. Values and the Science of Well-being: A Recipe for Mixture. *Oxford Handbook for Philosophy of Social Science*, edited by Kincaid, Harold. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 625–645.
  16. Diener E., Ryan K. Subjective well-being: A general overview. *South African Journal of Psychology*. 2009. Vol. 39. P. 391–406.
  17. Griffin J. Well-Being: Its Meaning, Measurement, and Moral Importance. Oxford : Clarendon Press, 1986. 424 p.
  18. Kahneman D. Objective happiness. In *Well-being: the foundations of hedonic psychology* (ed. E. Diener, N. Schwarz, and D. Kahneman). 1999. P. 3–27.
  19. Raibley J. Happiness is not Well-being. J. Raibley. *Journal of Happiness Studies*. 2012. Vol. 19. P. 1–25.
  20. Ryan R.M., Deci E.L. The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept. *Psychological Inquiry*. 2000. Vol. 11. P. 319–338.
  21. Ryff C.D., Keyes C.L. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 4. № 69. P. 719–727.
  22. Tooby J., Cosmides L. The psychological foundations of culture. In *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York : Oxford University Press, 1992. P. 19–136.
  23. Waterman A.S. The Questionnaire for Eudaimonic Well-Being: Psychometric properties, demographic comparisons, and evidence of validity. *The Journal of Positive Psychology : Dedicated to furthering research and promoting good practice*. 2010. Vol. 5. P. 41–61.

Karhina N. V. Hedonistic and eudemonistic understanding of psychological well-being: benefits and weaknesses

The article compares two main modern approaches – hedonistic and eudemonistic – to understanding the nature of psychological well-being, its key characteristics and preconditions, ways of achieving. Such a difference in the understanding of the content of psychological well-being is manifested in the work of both philosophers and psychologists. Both hedonistic and eudemonistic theories of psychological well-being claim that they substantiate their conclusions and rules with a special, deeper understanding of human nature. The variety of such concepts, as well as the ambiguity of the very concept of «psychological well-being», complicate the argumentation of the parties and require further clarification. Today, we outline possible ways of integrating these two classical approaches in the context of building a comprehensive, systematic model of psychological well-being of a person. Showing specific questions in the study of which successfully interact with philosophical and psychological theories. It was determined that psychological well-being reflects the ability of a person to lead a meaningful life and be able to successfully cope with life problems in spite of the existing difficulties.

The focus was on the main advantages and disadvantages of hedonistic and eudemonist approaches. One of the significant shortcomings of the hedonistic approach is to convey the leading role of emotions in human life, leaving the thinking part in the foreground. In fact, emotions only serve as beacons when setting up a personal value system. One of the significant shortcomings of the eudemonistic approach is the complexity that arises in the course of eudemonists theories in empirical studies, which is the need for quantitative measurement of some qualitative indicators of human life.

On the basis of hedonistic theories, it was determined that psychological well-being is characterized by the satisfaction of everyday needs and the implementation of all kinds of desires, and is characterized by the absence or minimum of suffering in life.

Based on the results obtained, it was proved that the eudemonist theories are therefore valuable and significant, because they pay attention to the importance of independence, the existence of a sense of life that would go beyond the subject and realize their own abilities even in spite of possible life suffering.

Key words: well-being, psychological well-being, personality, happy.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.6>**О. І. Кузнецов**кандидат психологічних наук,
докторант кафедри практичної психології
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ФАКТОРНА СТРУКТУРА РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ ОСОБИСТОСТІ

У статті показано, що релігійний світогляд загалом є системним явищем, що включає релігійні ціннісні та світоглядні орієнтації, систему релігійних уявлень, поглядів і переконань, релігійну ціннісну картину світу, систему релігійних уявлень про світ і себе в ньому і ставлень до себе та світу як світопереконання чи системи теїстичних поглядів на світ.

Представлений у дослідженні методичний комплекс спрямований на вивчення структурних компонентів релігійного світогляду особистості.

Отримана факторна структура релігійного світогляду відповідає представленій у дослідженні теоретичній моделі й розкриває її змістові компоненти: по-перше, це віра у вищі сили (переконаність в існуванні Бога), яка є інтегральною ознакою релігійного світогляду, що протистойть природничому матеріалістичному світорозумінню, характеризується східною (традиційною) світоглядною орієнтацією та усвідомленням себе як суб'єкта релігійної віри; по-друге, це релігійні цінності, які найбільш тісно пов'язані з проявами традиційної релігійної віри і становлять окремий компонент релігійного світогляду, виконуючи його спрямовувальну функцію, підпорядковуючи моральність особистості релігійності. До структури релігійного світогляду входять містичні й езотеричні погляди, що описують віру в паранормальні явища, характеризують архаїчні форми уявлень про потойбічний світ, а також інтерес до псевдонауки, віру в пси-здібності, спіритизм та екстраординарні форми життя на противагу віри в магію й чаклунство. Переконаність в існуванні вищих сил, людської душі, космічної енергії тощо передбачає віру в Бога, сумніви в матеріальному трактуванні буття. Поряд із власне релігійними проявами в структурі світогляду особистості визначається окремий моральний компонент, що пов'язує моральні цінності, альтруїзм, спрямованість на добро як провідну чесноту та релігійні орієнтації як спосіб морального способу життя. Окремим компонентом релігійного світогляду є ідеалістичні філософські погляди.

Ключові слова: релігійний світогляд, моральна спрямованість, містичні й езотеричні вірування, ідеалістичні переконання, духовні цінності.

Постановка проблеми. Поставлена в дослідженні наукова проблема релігійного світогляду та його структури полягає в тому, що в сучасних психологічних дослідженнях відмічається брак чіткого тлумачення цього феномена. Сучасний стан вивчення проблеми світогляду загалом визначається дослідженнями Г.О. Балла, Т.О. Басанової, Л.Д. Кривеги, Д.О. Леонтьєва, А.Н. Моспан, І.Г. Тітова, В.Є. Хмелька, Ю.М. Швалба, Л.В. Ярмол. Утім проблематика релігійного світогляду практично не порушувалася.

Мета статті – визначити факторну структуру релігійного світогляду особистості.

Виклад основного матеріалу. У попередніх дослідженнях [3; 7] показано, що світогляд загалом виступає як системне явище, яке включає ціннісні та світоглядні орієнтації, систему уявлень, поглядів і переконань, тобто як ціннісна картина світу. Крім того, виявлено, що світогляд також розглядається як система уявлень про світ в себе в ньому і ставлень до себе та світу як світопереконання чи системи поглядів на світ.

Якщо розглядати світогляд як систему ціннісних орієнтацій, що становлять ціннісну картину

світу, релігійний світогляд має бути представленим певною системою релігійно-духовних цінностей та ідеалів, що є сукупністю вищих духовних цінностей, якими особистість керується в житті і які спрямовані на задоволення духовно-релігійних потреб, а також досягнення відповідності високим моральним взірцям та ідеалам. Релігійні ціннісні орієнтації становлять спрямованість особистості на втілення принципів та ідеалів гуманізму (толерантності, терплячості, витривалості, самопожертви), є передумовою альтруїзму (добросердя, великодушності, вміння прощати), втілюються в орієнтаціях на душевну близькість зі Значущим Іншим (щирість, правдивість, душевність, відкритість), забезпечують досягнення високої моральності як відповідності поведінки цінностям увічливості, поваги, совісності, обов'язку, принциповості, відповідальності, чесності, порядності, скромності, вдячності й відданості [2].

Визнаючи світогляд як систему ставлень і світоглядних орієнтацій, доцільно виділити компонент релігійних світоглядних орієнтацій як спрямованості особистості на теїстичний спосіб пізнання світу, що зумовлює її релігійну активність і моральну

поведінку. У нашому розумінні релігійні світоглядні орієнтації представлені передусім моральною спрямованістю особистості як орієнтацією на милосердя й доброту, тобто на добро на протилежність злу. У структурі релігійного світогляду релігійні світоглядні орієнтації проявляються через уникнення гріховних дій, дотримання релігійних доктрин як взірців моральної поведінки [7].

Розуміючи світогляд як систему уявлень про світ і себе в ньому і ставлень до себе та світу, у структурі релігійного світогляду доцільно визначити компонент релігійної картини світу як цілісної системи уявлень про світ і загальні принципи світобудови, що походять із теїстичного тлумачення дійсності. Релігійна картина світу узагальнює релігійний досвід людей і фокусує увагу на співвідношенні буденної емпірії та потойбічного, земного й небесного, людського й божественного. Центральним пунктом релігійної картини світу є образ Бога (богів) як вищої істинної реальності. Релігійна картина світу виражає ієрархічну впорядкованість створеного Богом світу й місця людини в ньому залежно від її ставлення до Бога [7].

І, нарешті, у тлумаченні світогляду як системи поглядів і принципів пізнання ми розуміємо релігійний світогляд як систему ідеалістичних поглядів і переконань особистості, заперечення матеріалістичного світорозуміння та світопояснення, схильність до містичних вірувань [7].

Проведений теоретичний аналіз проблеми визначення структурних компонентів релігійного світогляду дав нам змогу створити такий методичний комплекс.

Психодіагностичний тест «Добро і Зло» (автор – Л.М. Попов) [5], спрямований на виявлення ролі моральної спрямованості особистості, містить 44 твердження, виявляє міру розвитку орієнтацій особистості на добро і зло.

Методика «Психологічний аналіз рівня індивідуальної релігійності» (автори – І.Ф. Мягков, Ю.В. Щербатих, М.С. Кравцова) [4]. Опитувальник рівня релігійності містить 40 питань, представлених 8 субшкалами: 1) гносеологічні корені релігійності й схильність до ідеалістичної філософії; 2) ставлення до магії; 3) тенденція шукати в релігії підтримку та розраду; 4) зовнішні ознаки релігійності; 5) інтерес до так званої «псевдонауки» – загадкових і таємничих явищ, у сприйнятті яких віра відіграє значно більшу роль, ніж знання; 6) тенденція вірити в Творця й визнавати існування вищої сили, що створила світ; 7) наявність релігійної самосвідомості, тобто внутрішньої потреби в релігійному віруванні; 8) ставлення до релігії як до зразку моральних норм поведінки.

Авторська методика діагностики духовних цінностей особистості [2; 8], спрямована на виявлення міри прихильності особистості до цін-

ностей духовного спрямування, а саме: 1) широкого кола моральних ціннісних орієнтацій (увічливості, поваги, совісності, обов'язку, принциповості, відповідальності, чесності, порядності, скромності, вдячності й відданості), 2) гуманістичних ціннісних орієнтацій (толерантності, терплячості, витривалості, самопожертви), 3) альтруїстичних ціннісних орієнтацій (доброту, великодушності, вміння прощати), 4) цінностей душевного спілкування (щирості, правдивості, душевності, відкритості) і 5) релігійних ціннісних орієнтацій.

Шкала віри в паранормальне (автори – Дж. Тобасік, в адаптації Д.С. Григор'єва) [1]. Методика представлена 26 твердженнями, які становлять сім шкал: 1) традиційна релігійна віра; 2) віра в пси-здібності; 3) віра в чаклунство; 4) забобони; 5) віра в спиритизм; 6) віра в екстраординарні форми життя; 7) віра в передбачення.

Особистісний опитувальник «Методика виміру релігійної активності» (автор – Д.О. Смірнов) [6]. Автор розуміє релігійну активність як «складне, багатокомпонентне психологічне утворення; міру реалізації суб'єктом у навколишній дійсності трансцендентних – теїстичних інтенцій, спрямованих на здійснення зв'язку суб'єкта з Теосом і виражених вірою в надприродне, а також у специфічних нумінозних переживаннях, культових діях, вчинках і поведінці загалом. Оскільки змістовно-семантичне поле понять релігійної активності й релігійного світогляду перетинається лише за одним параметром – власне релігійним світоглядом, представленим у методиці «шкалою релігійного/природничо-наукового світогляду», інші шкали методики («шкала релігійних переживань», «шкала внутрішньої/зовнішньої релігійної мотивації» та «шкала релігійних дій») у характеристиці структури релігійного світогляду особистості не розглядалися.

Вибірку досліджуваних становлять 366 осіб, віком від 17 до 63 років, рівномірно представлені за критерієм статі.

Далі наведено результати факторного аналізу показників релігійного світогляду.

Перший фактор (факторна вага становить 4,31, 16,6% поясненої дисперсії) містить показники віри в Абсолют, тобто у вищі сили (0,899), природничий світогляд (-0,846), релігійний світогляд (0,831), гуманістичні цінності (-0,772), релігійну самосвідомість (0,529), орієнтацію на зло (-0,490), цінності душевного спілкування (0,487), західну світоглядну орієнтацію (-0,462). Фактор названий «*віра у вищі сили*», оскільки складений інтегральними ознаками релігійного світогляду, що протистоїть природничому матеріалістичному світорозумінню, характеризується східною (традиційною) світоглядною орієнтацією та усвідомленням себе як суб'єкта релігійної віри. Віра у вищі (Бога, космічну чи божественну енергію тощо) є ключовою характеристикою релігійного світогляду особистості.

Другий фактор (факторна вага – 4,22, 16,2% поясненої дисперсії) містить показники релігійних цінностей (0,917), зовнішніх ознак релігійності (0,914), традиційної релігійної віри (0,898), цінностей душевного спілкування (0,487), релігійної самосвідомості (0,584), західної світоглядної орієнтації (-0,501) та орієнтації на зло (-0,482). Фактор названий «*релігійні цінності*». Релігійні цінності, найбільш тісно пов'язані з проявами традиційної релігійної віри в досліджуваних, становлять окремий компонент релігійного світогляду, виконуючи його спрямовувальну функцію, підпорядковуючи моральність особистості релігійності.

Третій фактор (3,91 – факторна вага, 15% поясненої дисперсії) представлений показниками віри в магію та передбачення (0,882), забобонності (0,864) та вірою в чаклунство (0,859). Фактор названий «*містичні вірування*», оскільки він повністю представлений віруваннями в паранормальні явища, орієнтацією на містицизм у світогляді особистості. Параметри, що увійшли до зазначеного фактору, на відміну від інших, які описують віру в паранормальні явища, характеризують архаїчні форми уявлень про потойбічний світ, яким відповідає містичний компонент релігійного світогляду.

Четвертий фактор (факторна вага становить 3,78, 14,5% поясненої дисперсії) характеризується поєднанням моральної орієнтації на добро, альтруїстичних і моральних цінностей, уявлень про релігію як взірць моральних норм. Фактор названий «*моральна спрямованість*». Отже, поряд із власне релігійними проявами в структурі світогляду особистості визначається окремий моральний компонент, що пов'язує моральні цінності, альтруїзм, спрямованість на добро як провідну чесноту й релігійні орієнтації як спосіб морального образу життя.

П'ятий фактор (факторна вага становить 3,69, 14,2% поясненої дисперсії) представлений інтересом до псевдонауки (0,917), вірою в пси-здібності (0,890), спиритизм (0,873) та екстраординарні форми життя (0,855). Фактор названий «*езотеричні погляди й переконання*», оскільки до його структури також, як у «містичний» фактор, входять показники віри в паранормальні явища, втім, на відміну від вищезгаданого фактору, такі параметри, як інтерес до псевдонауки, віра в пси-здібності, спиритизм та екстраординарні форми життя, на противагу вірі в магію та чаклунство, більшою мірою відповідають езотеричній, а не містичній орієнтації релігійного світогляду.

Шостий фактор (2,23 – факторна вага, 8,6% дисперсії) представлений схильністю до ідеалістичної філософії (0,771), пошуком підтримки й розради в релігії (0,759), східною світоглядною орієнтацією (0,661). Фактор названий «*ідеалістичні філософські погляди*». Психологічний зміст зазначеного фактору розкриває переконаність

в існуванні вищих сил, людської душі, космічної енергії тощо, передбачає віру в Бога, сумніви в матеріальному трактуванні буття.

Висновки. Аналіз отриманих результатів проведеного дослідження дає змогу сформулювати таке.

Визначення релігійного світогляду має ґрунтуватися на основних тлумаченнях світогляду в психології. По-перше, світогляд розуміється як система ціннісних орієнтацій, що становлять ціннісну картину світу, тому релігійний світогляд є системою духовних цінностей, які являють собою релігійну картину світу. По-друге, світогляд є системою ставлень і світоглядних орієнтацій, тому релігійні світоглядні орієнтації є компонентом спрямованості особистості на теїстичний спосіб пізнання світу, що зумовлює її релігійну активність і моральну поведінку. По-третє, розуміючи світогляд як систему уявлень про світ і себе в ньому і ставлень до себе та світу, у структурі релігійного світогляду доцільно визначити компонент релігійної картини світу як цілісної системи уявлень про світ і загальні принципи світобудови, що походять із теїстичного тлумачення дійсності. По-четверте, тлумачення світогляду як системи поглядів і принципів пізнання передбачає розуміння релігійного світогляду як системи ідеалістичних поглядів і переконань особистості, заперечення матеріалістичного світорозуміння та світопояснення, схильність до містичних вірувань.

Отримана факторна структура релігійного світогляду відповідає представленій у дослідженні теоретичній моделі й розкриває її змістові компоненти – віру у вищі сили (переконаність в існуванні Бога), релігійні цінності, містичні й езотеричні погляди, вірування та переконання, моральну спрямованість та ідеалістичні філософські погляди.

Література:

1. Григорьев Д.С. Адаптация и валидизация шкалы веры в паранормальное. *Социальная психология и общество*. 2015. Т. 6. № 2. С. 132–145.
2. Кузнецов О.І. Психодіагностика термінальних і інструментальних духовних цінностей. *Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. Харків : ХНПУ, 2018. Вип. 58. С. 92–104.
3. Кузнецов О.І. Світогляд особистості як психологічна проблема *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Вип. 1. Т. 1. 2019. С. 41–48.
4. Мягков И.Ф., Щербатых Ю.В., Кравцова М.С. Тест «Психологический анализ уровня индивидуальной религиозности». *Психологический журнал*. 1996. Т. 10. № 6. С. 120–122.
5. Попов Л.М., Голубева О.Ю., Устин П.Н. Добро и зло в этической психологии личности. Москва : Когито-Центр, 2008. 320 с.

6. Смирнов Д.О. Описание процедуры стандартизации психометрической методики «Опросник религиозной активности». *Научный психологический журнал*. 1999. № 1–2. С. 159–172.
7. Фоменко К.І., Кузнецов О.І. Психологічна структура релігійного світогляду особистості. *Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості* : монографія / за ред. : С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2019. С. 99–120.
8. Kuznetsov O.I. Psychological assessment of spiritual values of personality. *Вісник ХНПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія «Психологія»*. Харків : ХНПУ, 2018. Вип. 59. С. 165–173.

Kuznetsov O. I. Factor structure of the religious worldview of the personality

The article shows that religious worldview generally acts as a systemic phenomenon, including religious values and attitudes, a system of religious beliefs, a religious value picture of the world, a system of religious beliefs about the world and itself in it, and attitudes to oneself and to the world, and also as beliefs or systems of theistic worldviews.

The methodical complex presented in the study is aimed at studying the structural components of the religious worldview of the individual.

The obtained factor structure of the religious worldview corresponds to the theoretical model presented in our study and reveals its substantive components: first, it is the belief in a higher power (belief in the existence of God), which is an integral feature of the religious worldview, which opposes the naturalistic materialistic worldview traditional) outlook and awareness of oneself as a subject of religious faith. Secondly, it is the religious values most closely associated with the manifestations of the traditional religious faith and which form a separate component of the religious outlook, performing its guiding function, subordinating the morality of the individual to religion. The structure of religious outlook includes mystical and esoteric views, describing belief in paranormal phenomena, characterizing archaic forms of ideas about the otherworldly, as well as interest in pseudoscience, belief in psyche ability, spiritualism and extraordinary forms of life as opposed to magical counterbalance, belief in the existence of higher powers, the human soul, cosmic energy, etc., implies belief in God, doubt in the material interpretation of being. Along with the religious manifestations in the structure of the outlook of the individual, a separate moral component is defined, which connects moral values, altruism, the focus on goodness as a leading virtue and religious orientations as a way of moral way of life. A separate component of the religious outlook are idealistic philosophical views.

Key words: *religious worldview, moral orientation, mystical and esoteric beliefs, idealistic beliefs, spiritual values.*

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.7>**О. В. Мазяр**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ДІАГНОСТИКА ОСОБИСТІСНОЇ ПРОБЛЕМИ: ЕМОЦІЙНА СФЕРА

Стаття присвячена проблемі діагностики емоційної сфери особистості, яка має стабілізовану психологічну проблему. Суб'єкт не може вирішити особистісну проблему самотужки, оскільки не усвідомлює її психологічні причини. Труднощі діагностики полягають у необхідності вивчати водночас усвідомлені і неусвідомлені елементи емоційної реакції. Тому стандартизовані опитувальники і проєктивні методики не є валідним інструментарієм. Доцільним може стати використання методів багатомірного статистичного аналізу. Шляхом процедури ранжування відбираються емоційні реакції, які суб'єкт останнім часом переживає найчастіше. Багатомірне шкалювання дозволяє встановити відстань між емоційними реакціями і визначити ті з них, які досліджуваний ідентифікує як близькі, синонімічні. Водночас досліджуваний не здатен артикулювати неусвідомлену частину емоції, яка є нетотожною, інколи антагоністичною до усвідомлюваної частини. Вони становлять психофізіологічну основу невротичного розладу особистості. Факторний аналіз дозволяє встановити зв'язок емоційних реакцій між собою, виявити структуру невротичних емоційних реакцій, які залежно від ступеня їхньої рефлексії, дії психологічного захисту і механізму компенсації мають монополярну або біполярну структуру. У такий спосіб вдається оцінити зміст суперечливих елементів емоції, змодельовати процес парабіозу, який показує динаміку її утворення, формування захисних емоційних нашарувань. На основі такого моделювання можна висувати гіпотези щодо ядерного емоційного антагонізму, який виникає в результаті психічного травмування суб'єкта та неадекватного процесу соціалізації. Розуміння динаміки утворення невротичної емоційної реакції дозволяє планувати процес надання психологічної допомоги, здійснювати моніторинг особистісних змін суб'єкта. У статті представлено приклад діагностики емоційної сфери, показані основні етапи психологічної інтерпретації отриманих математичних результатів, встановлено ймовірну причину невротичного розладу і напрям консультативної та психотерапевтичної роботи.

Ключові слова: емоція, особистісна проблема, невроз, психодіагностика, багатомірне шкалювання, факторний аналіз.

Постановка проблеми. Особистісна проблема є центральною психотерапевтичною категорією, дарма що має достатньо широкий синонімічний ряд. Найбільш уживаним і традиційним її синонімом є поняття неврозу. Проте останнім часом поняття неврозу витісняється із класифікаторів Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders (далі – DSM) і Міжнародної класифікації хвороб (далі – МКХ). Поняття «особистісна проблема» є загальною категорією, яка позначає системне відхилення від свідомої, конгруентної поведінки.

У психотерапевтичній теорії накопичено значну кількість припущень щодо причин виникнення особистісної проблематики та її психодинаміки. Оперуючи однаковою симптоматикою, вони розробляють різні механізми її утворення. Відсутність загальноновизнаної теорії зумовлює труднощі діагностики невротичного розвитку особистості, що є ключовим як для початкового етапу надання психологічної допомоги, так і для її моніторингу. Причому більш цінною буде така форма діагностики, яка дозволить оцінити динамічні аспекти утворення особистісної проблеми.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У дослідженні особистісної проблематики фахівці здебільшого покладаються на метод спостереження, опитування клієнта та бесіду, яка наповнюється специфічним змістом та спрямуванням [1]. Подекуди аналізують сновидіння, побутову психопатологію [2]. В окремих психотерапевтичних школах успішно застосовуються проєктивні методики [3]. Стандартизовані опитувальники вважаються найменш валідним і надійним методом дослідження особистості загалом і емоційної сфери зокрема [4]. Та в будь-якому разі валідність діагностичної процедури значною мірою залежить від майстерності психолога і досвіду роботи, його аналітичних здібностей, розвиненої інтуїції. Тому є запит на розроблення методів, які з об'єктивних позицій дозволяють діагностувати особливості невротичного розвитку особистості.

Однією із проблем є аналіз емоційного розвитку невротизованої особистості, адже саме емоційну симптоматику можна вважати основною і найбільш запитуваною у психологічній допомозі. Можливість об'єктивного вивчення емоційної сфери дозволить планувати психотерапевтичний процес, здійснювати моніторинг особистісних змін.

Мета статті – обґрунтувати методіку дослідження емоційної сфери особистості, яка має психологічну проблему.

Виклад основного матеріалу. Емоційна сфера невротизованої особистості є тією областю психічного розвитку, яка найпершою зазнає симптоматичних змін. Основним предметом уваги терапевта стають відхилення від умовної норми та скарги клієнта, що скеровують пошук основних чинників особистісної проблеми. На нашу думку, існують об'єктивні й універсальні показники невротичного розладу, які можна фіксувати в розвитку емоційної сфери. Ідеться про ступінь амбівалентності емоцій, що вказує на спроможність суб'єкта усвідомлювати внутрішню розщепленість.

У попередніх публікаціях детально описано схему невротизації людини на психофізіологічному рівні. Показана специфіка перебігу парабіозу в ситуації неврозу, неможливість суб'єкта досягти гальмівної стадії, що безпосередньо пов'язано з інертним характером ультрапарадоксальної стадії, яку пропонуємо розглядати у трьох фазах інверсії. Головним висновком є положення про те, що невроз являє собою пару нетождних за змістом, але формально об'єднаних і нерозривних емоційних реакцій, одна з яких стає домінантною (збудженою й усвідомленою), а інша є субдомінантною (тимчасово загальмованою і слабко усвідомлюваною) [5; 6]. Бінарна структура невротичних емоцій не може досліджуватися у вигляді акцентованої емоції з метою визначення перспектив її гальмування. Акцентованість, на нашу думку, вказує тільки на половину дезінтегрованого емоційного стану. Наша дослідницька парадигма спрямована на пошук таких емоційних реакцій, які є антагоністичними, проте нерозривно поєднаними, тобто бінарними, дипластичними.

У класичному варіанті маємо єдність нетождних (й антагоністичних) емоцій $A \equiv B$. Емоція В загальмована, але нерозривно зв'язана з емоцією А. Актуалізуючи емоцію А, суб'єкт відчуває її крізь призму емоції В, дарма що емоція В не усвідомлюється. Цей стан можна назвати «емоційною двійкою». Він тривіальний для людини. Йому відповідає ультрапарадоксальна стадія парабіозу, коли дві реакції почергово перебувають у стані збудження та гальмування, але не здатні одночасно досягти остаточного гальмування.

У діагностиці емоційної сфери ми спрямовані на встановлення зв'язків між окремими емоціями (домінантними) та їхніми опозиціями (субдомінантними), які на когнітивному рівні становлять основу для невротичного знаку. Мовою транзакційного аналізу ми шукаємо вимагацькі почуття [7], які є суттю неврозу.

Складність діагностики пояснюється тим, що ми ставимо перед собою завдання виявити неусвідомлювані елементи психіки, тоді як суть

діагностики в тому й полягає, що суб'єкт здійснює рефлексію і самоспостереження. Проективна методологія ніби пропонує адекватний шлях вирішення цієї проблеми – оцінювати символічну мову клієнта як таку, яка містить несвідому логіку повідомлення [8]. Але постає питання валідності дослідження, впливу суб'єктивного чинника дослідника на результати дослідження.

Вирішити цю проблему задовільно за сучасного стану розвитку психодіагностики неможливо. Проте можна означити дослідницькі гіпотези, які будуть перевірятися психотерапевтичною практикою. Таку можливість ми вбачаємо в методах багатомірного статистичного аналізу, які дозволяють виявляти приховану структуру емоційних реакцій.

Наше дослідження проводиться у три етапи. На *першому етапі* пропонуємо досліджуваному проранжувати емоції за критерієм частотності переживання останнім часом. Ранжування на рівні самоспостереження повинно відсіяти невласливі суб'єкту емоційні реакції. Зрозуміло, що існує ігнорування субдомінантних (загальмованих) емоцій. Ми покладаємось на те, що реєстр емоцій є позаситуативним, формальним завданням, отже, суб'єкт не задіюватиме на повну потужність систему психологічних захистів. Ця ситуація близька до проективного тестування, коли завдання для досліджуваного мають невизначений щодо діагностичної мети характер.

Альтернативним шляхом є робота з усіма емоційними реакціями, який надає та чи інша класифікація. Ми пропонуємо використовувати класифікацію емоцій К. Ізарда як одну з найбільш популярних: інтерес, радість, подив, печаль, гнів, огида, страх, сором, збентеження, провина [9]. Проте доцільно додавати інші емоційні реакції, які є варіантами або комбінаціями вищеперелічених: тривога, ревності, презирство, образа, сором'язливість тощо. Відсутність строгості реєстру обґрунтовується тим, що більш важливим завданням є змога досліджуваного ідентифікувати свої емоції і поставити їх на перші місця. Адже суб'єкт може виявляти недостатньо здібностей для диференціації емоцій, а тому дає інші, менш виразні їхні варіанти, а то й комбінації.

Досліджуваний пропонує реєстр власних емоційних реакцій, серед яких обираються перші 10–12. З метою охоплення широкого спектра емоцій у конкретному дослідженні скористаємось класифікацією емоцій К. Ізарда.

На другому етапі проводиться *багатомірне шкалювання*, яке дозволяє показати відстані між точками, які є еквівалентами емоцій, й ефективно розмістити їх у просторі. Досліджуваний оцінює емоції відповідно до близькості їх між собою. Ми використовуємо метричний метод багатомірного шкалювання. Вихідна матриця включає одинадцять емоцій, як-от: інтерес, радість, сму-

ток, гнів, подив, огида, презирство, збентеження, страх, сором, провина. Даємо вказівку оцінити за 10-бальною шкалою ступінь близькості / віддаленості між собою емоційних реакцій: 1 – найбільш віддалені, 10 – найбільш близькі.

Оновлена матриця відстаней (distance matrix) та двовірна діаграма розсіювання (Graph final configuration) показують, що виокремлюються три групи емоцій (рис. 1). Фактично вони являють собою емоційну тотожність: *провина-сором* (0,008098), *радість-інтерес* (0,010379), *гнів-презирство* (0,012592). Відстань між ними настільки мінімальна, що на діаграмі точки майже накладаються одна на одну. Це ілюстрація типових синонімічних емоцій.

Знання відстаней між емоціями не дозволяє повною мірою оцінити структуру всієї емоційної сфери, але чітко ідентифікує зміст емоційних структур. Показник стресу дорівнює 0,0190740, що можна вважати прийнятним для психологічного аналізу.

Результати багатомірного шкалювання полегшують і спрямовують інтерпретацію результатів факторного аналізу, який здійснюється на тій же матриці. Факторний аналіз, який проводиться на *третьому етапі* дослідження, показує зміст первинного синтезу, що є предметом нашого дослідження. У такий спосіб ми встановлюємо не ступінь кореляційного зв'язку між змінними та випадками, а зв'язок між змінними, який фіксується через мнемічно-стихійну реєстрацію випад-

ків. Тому допускаємо ймовірність того, що факторний аналіз дозволить оцінити зв'язок змінних, покаже їхню приховану структуру.

Ми свідомі того, що факторизація даних у ситуації, коли емоції одночасно стають змінними та випадками, некоректна. Однак запропонований теоретико-методологічний підхід передбачає, що емоція не розглядається як автономна змінна. Вона стає такою тільки у сполученні з іншими емоціями, щонайменше ще з однією. Навіть більше, цей стан розглядається як первинний, тоді як емоції в їх класичному розумінні є результатом диференціації первинного феномену. По суті, розглядаємо не процес об'єднання емоцій, а ступінь їхньої диференційованості, оскільки вони від початку є синтетичним продуктом.

Нам важливо з'ясувати, 1) у яких кореляційних відношеннях перебувають емоційні реакції; 2) яким чином факторизуються. Факторний поворот виконуємо у Varimax normalized, хоча інколи корисно оцінити результати ротації у форматі Unrotated. Найбільший інтерес становлять власні значення факторів і факторні навантаження. Перше зумовлює кількість факторів, які варто задавати. Ми прагнемо до сумарного наближення власних значень чинників до абсолютного показника, але не беремо до уваги фактори, власні значення яких пояснюють менше 10% загальної дисперсії. Здебільшого маємо справу із двома або трьома факторами. Під час аналізу результатів звертаємо увагу на знак факторних навантажень.

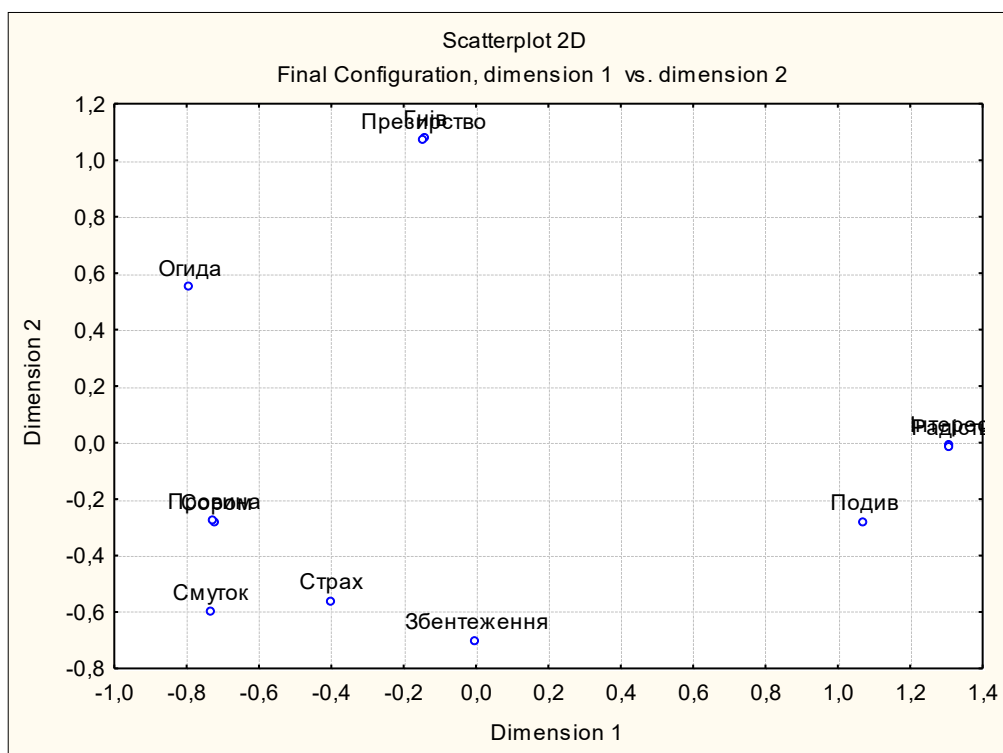

Рис. 1. Двовірна діаграма розсіювання (Graph final configuration)

Фактори можуть бути монополярні та біполярні, що вказує на характер диференціації емоцій.

У результаті факторизації даних (табл. 1) установлено, що емоції, які мають найближчу відстань – сором (0,920292) та провина (0,860253) – становлять ядро першого фактору. Цей фактор має більшу половину власних значень факторів від загальної дисперсії (53,2%) і включає такі емоції, як страх (0,934018), смуток (0,871512) та збентеження (0,803595). Найбільші кореляційні зв'язки фіксуються між соромом та провиною (0,94), соромом та страхом (0,89). Це дає підстави припускати, що в цій емоційній констеляції сором посідає центральне місце, ніби зв'язуючи решту емоцій єдиним вузлом. Зокрема, відповідно до процесу парабіозу це може означати, що суб'єкт максимально віддалений від усвідомлення субдомінантної емоції, але достатньо добре усвідомлює й диференціює синонімічні емоційні стани, які пов'язані із соромом. Монополярна форма фактору вказує на те, що субдомінантна емоція може становити причину особистісної проблеми, адже проти неї вибудований потужний психологічний захист. Зауважимо, що суб'єкт у такому разі, імовірно, не стане робити сором предметом звернення по допомогу, адже й так задовільно артикулює проблему через близькі емоційні стани.

Більш цікавий і актуальний другий фактор, на який припадає 33,5% загальної дисперсії. Цей чинник інтегрує обидві тотожні пари емоцій: гнів (0,797936) – презирство (0,817934), радість

Таблиця 1

Факторні навантаження

	Factor 1	Factor 2
Інтерес	- 0,450531	- 0,871707
Радість	- 0,419137	- 0,890963
Смуток	0,871512	0,195617
Гнів	- 0,492196	0,797936
Подив	- 0,212935	- 0,821500
Огида	0,235374	0,896930
Презирство	- 0,491435	0,817934
Збентеження	0,803595	- 0,206576
Страх	0,934018	0,052909
Сором	0,920292	0,338787
Провина	0,860253	0,412322
Expl. Var	4,827821	4,707277
Prp. Totl	0,438893	0,427934

(- 0,890963) – інтерес (- 0,871707). Ці пари становлять антагонізм. Але до першої пари додається подив (- 0,821500), до другої – огида (0,896930). Припускаємо, що ці емоційні кластери становлять сутність домінантного та субдомінантного емоційних станів, які створюють основу невротичного розладу.

Факторне поле (рис. 2) дозволяє оцінити огиду та подив як антагоністичні емоції, які водночас не є настільки тотожними з тими кластерами, до яких входять. Це означає, що вони або є антагоністичною парою емоцій, яку можна вважати ядерною (початковою), що лежить в основі парабіозу, або тими додатковими емоційними станами, які наша-

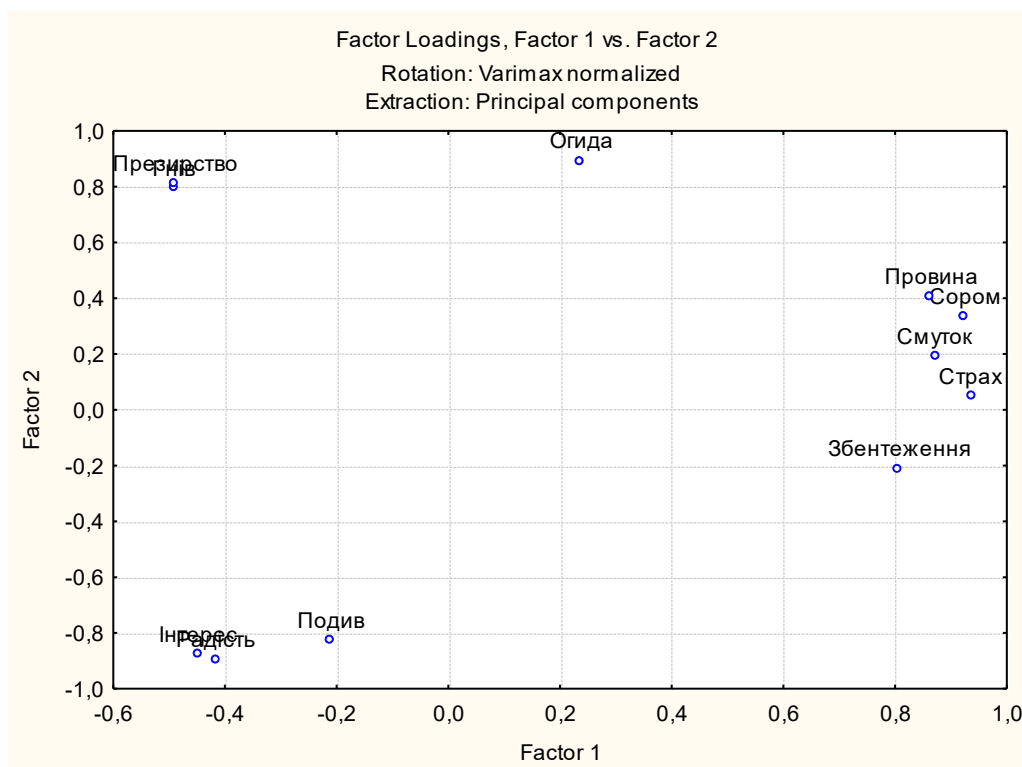

Рис. 2. Графічне зображення факторних навантажень (факторне поле)

Стадії парабіозу

Стадії парабіозу	Емоційна реакція	
	Домінантна	Субдомінантна
Врівноважувальна	огида (+)	подив (+)
Парадоксальна	огида (-)	подив (+) інтерес (+)
Ультрапарадоксальна I	огида (+) гнів (+)	подив (-) інтерес (-)
Ультрапарадоксальна II	огида (-) гнів (-)	подив (+) інтерес (+) радість (+)
Ультрапарадоксальна III	огида (+) гнів (+) презирство (+)	подив (-) інтерес (-) радість (-)

ровуються вже на останніх фазах ультрапарадоксальної стадії.

На перше припущення наштовхує той факт, що ці емоційні стани чи не найпотужніше корелюють із фактором, але виявляють слабкість зв'язку між собою ($-0,67$). Це характерно для парабіотичних емоцій, які не синтезуються в одному переживанні, а виявляються тільки по черговому. У такому разі тотожні емоції презирство-гнів і радість-інтерес є тим шаром реагування, який пізніше маскує їх і віддаляє одне від одного. Двовимірна діаграма розсіювання в багатомірному шкалюванні (рис. 1) це також унаочнює. Виникають підстави говорити, що суб'єкт міг пережити ситуацію психологічної травми, яка викликає цю суперечність, що не змогла знайти психічної інтеграції і гальмування. Переживання презирства-гніву та радості-інтересу є спробою інтеграції, яка, втім, ще більше віддаляє їх одне від одного, утворивши невротичний континуум.

Парабіоз невротичної реакції (табл. 2) розкриває сутність і динаміку розладу. Припускаємо, що в ситуації виникнення двох центрів збудження (огида-подив) емоція огиди виявилась потужнішою за силою, а тому була загальмована. Натомість робочого ефекту досяг подив, який ще на перших стадіях, можливо, уже на парадоксальній, пов'язується з інтересом. В онтогенезі це проявилось через тривкий інтерес до навчальної діяльності.

Проте цей інтерес виконував лише компенсаторну функцію, оскільки завдяки гніву змогла актуалізуватися первинна огида, яка пов'язана з негідним вчинком батька досліджуваного. Огида закріплюється вже на третій фазі ультрапарадоксального стану, виявляючись через синтез з емоцією презирства. Власне, скарга клієнта полягала в дискомфорті, пов'язаному з переживанням майже тотожних емоцій гніву та презирства, що деякою мірою компенсувалося іншою парою емоцій – інтерес-радість. Остання пара формувалася завдяки досягненням суб'єкта в навчальній діяльності і постійній зміні роботи.

Отже, особистісна проблема полягає на рівні скарги в дискомфорті переживання емоцій гнів-презирство, що дискретно не може компенсуватися парою емоцій інтерес-радість. Глибиннопсихологічний аспект особистісної проблеми полягає в неможливості інтегрувати емоції огиди та подиву. Отже, консультативна робота

полягатиме в налагодженні більш ефективної компенсаторної діяльності через емоційний стан інтересу-радості, а психотерапевтична – через диференціацію емоційного стану гнів-презирство, що дозволить вийти на емоцію огиди і загальмувати її.

Висновки і пропозиції. Багатомірне шкалювання та факторний аналіз дозволяють моделювати парабіотичний процес, отже, більш ефективно організувати психотерапевтичний процес. По-перше, терапевт повинен виходити з того, що в конкретному випадку тотожні емоційні стани відіграють роль психологічних захистів і механізму компенсації. По-друге, отримує чіткий сигнал про те, які емоційні стани варто диференціювати («розототожнити»), що дасть можливість вийти на ядерну антагоністичну пару емоцій, які створюють прецедент для невротичного розладу.

Література:

1. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становления человека. Пер. с англ.; общ. ред. и предисл. Е. Исениной. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1998. 480 с.
2. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. Минск: ООО «Попурри», 1999. 480 с.
3. Яценко Т., Кмит Я., Мошенская Л. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект). Москва: СИП РИА, 2000. 192 с.
4. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. Москва: Аспект-Пресс, 1999. 429 с.
5. Мазяр О. Невротичний стан у системі особистісного розвитку. *Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни*: міжнародне науково-практичне видання / за ред. І. Маноха, Г. Собчук. Т. II. Варшава; Київ: ПАН; Гнозис, 2018. С. 257–267.
6. Мазяр О. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу. *Врачебное дело*. 2017. № 7. С. 110–116.
7. Стюарт Й., Джойнс В. Основи ТА: Транзакційний аналіз. Київ, 2002. 393 с.
8. Юнг К.Г. Человек и его символы / К.Г. Юнг и др.; под общ. ред. С. Сиренко. Москва: Серебряные нити, 1998. 368 с.
9. Изард К. Психология эмоций. Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 1999. 464 с.

Maziar O. V. Diagnostics of the personal sphere: the emotional sphere

The article is devoted to the problem of diagnostics of the emotional sphere of a person who has a stabilized psychological problem. The subject cannot solve the personal problem alone because he / she is not aware of its psychological causes. Difficulties of diagnostics are in the necessity to study both conscious and unconscious elements of emotional reaction. Therefore, standardized questionnaires and projective techniques are not valid toolkit. It may be appropriate to use multivariate statistical analysis methods. The ranking procedure selects the emotional reactions that the subject has been experiencing most frequently in recent times. Multidimensional scaling allows to establish the distance between emotional reactions and to identify those that the subject identifies as close, synonymous. In this case the subject is not able to articulate an unconscious part of the emotion, which is non-identical, sometimes antagonistic to the conscious part. They form the psychophysiological basis of neurotic personality disorder. Factor analysis allows connecting emotional reactions to each other, to identify the structure of neurotic emotional reactions, which, depending on the degree of their reflection, the effects of psychological protection and the mechanism of compensation have a monopolar or bipolar structure. In this way it is possible to evaluate the content of contradictory elements of emotion, to simulate the process of parabiosis, which shows the dynamics of its formation, the formation of protective emotional layers. On the basis of such modeling, it is possible to make hypotheses regarding the nuclear emotional antagonism that results from the mental trauma of the subject and the inadequate process of socialization. Understanding the dynamics of the formation of a neurotic emotional reaction allows planning the process of providing psychological help, to monitor the personal changes of the subject. The article presents an example of diagnostics of the emotional sphere, shows the main stages of psychological interpretation of the obtained mathematical results, and establishes the probable cause of neurotic disorder and the direction of counseling and psychotherapeutic work.

Key words: *emotion, personal problem, neurosis, psychodiagnostics, multidimensional scaling, factor analysis.*

УДК 159.9(01)

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.8>**О. А. Мельник**кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
докторант кафедри психології розвитку факультету психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОГЛЯДИ ПРО ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРОЯВИ ПСИХІЧНОГО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПСИХІЧНИЙ ТИП І ЙОГО ҐЕНЕЗА

У статті подаються результати проведеної історико-психологічної реконструкції щодо наукових уявлень про індивідуальні прояви психічного у вітчизняній філософсько-психологічній традиції кінця ХІХ – початку ХХ століття. Доводиться, що основні психічні риси первісної антропологічної раси є стійкими і міцними для похідних від неї народів. Стверджується, що в національних характерах частіше психолог має справу не з новими психічними якостями народу, а з іншою комбінацією і з іншими відтінками давніх спадкових рис. Психічний склад народів бере свої витoki в расовій належності і формувався під впливом як внутрішніх, так і, особливо на початку, зовнішніх чинників. Детально надана характеристика психічного типу націй, що проживають на території Європи. До загальних психічних рис фінів належать такі: незламна, витривала, пасивна сила; смиренність, наполегливість з її зворотним боком – упертістю; повільний, ґрунтовний, глибокий процес мислення; звідси повільно наступаючий, але нестримний гнів; спокій у смертельній небезпеці, обережність, коли вона минула; небагатослівність, що змінюється нестримним потоком слів; схильність вичікувати, відкладати, але потім нерідко недоречно поспішати; відданість тому, що є давнім, що вже відомо, і нелюбов до нововведень; вірність обов'язку, слухняність щодо закону, любов до свободи, гостинність, чесність і глибоке прагнення до внутрішньої правди; у слов'ян – чуйна вразливість, нервова рухливість, що відповідає тонко розвиненому почуттю і достатньо розвиненому розуму. Обидві якості викликають жвавість характеру й мінливість. Найбільш типовими рисами цього характеру є: скорбота, терпіння і велич духу серед нещастя. В англійців – тверда, незламна воля, підприємливість і схильність до ініціативи, стриманість, серйозність, здатність до тривалого трудового напруження; у німців – сильна воля, енергійність, наполегливість, терпіння в боротьбі із труднощами і вірність прийнятому обов'язку; у французів – чуттєва сприйнятливність, активність, альтруїзм, чуйність, розвиненість образної уяви, а воля завдяки почуттю є достатньо гнучкою і ніколи не має характеру сліпої механічної сили.

Ключові слова: розвиток психіки, психічні особливості, психічні риси, раса, нація.

Постановка проблеми. У наш час можна констатувати, що у психології окреслилась стійка потреба в історико-психологічних дослідженнях. За останні роки в даній галузі з'явилися праці вітчизняних учених, де презентуються серйозні узагальнення досліджень. Насамперед це дослідження, присвячені психологічному пізнанню, його історії та логіки розвитку (П. М'ясоїд, 2016 р.), реконструкції творчого спадку представників київської школи філософської психології кінця ХІХ – початку ХХ ст. (О. Брусенко-Кузнецов (2017 р.), О. Власова (2019 р.), О. Волков (2016 р.), С. Кузьміна (2016 р.), В. Летцев (2014 р.), Н. Мозгова (2016 р.), В. Рибалка (2018 р.)). Такий сплеск можна пояснити декількома причинами. По-перше, зміни та запити в освітній галузі не могли не відобразитись на розвитку суспільних наук. По-друге, найпотужніше вплинули логіка розвитку науки та суспільна думка щодо потреби у зверненні до

історичного коріння, усвідомлення місця людини в історичному процесі.

Психічні особливості і властивості рас, подібно до фізичних типів, належать до стійких ознак, саме тому у вітчизняній філософсько-психологічній думці на межі ХІХ–ХХ ст. вважалось за принцип, що основні психічні риси первісної антропологічної раси є стійкими і міцними для похідних від неї народів. Якщо психічний склад народу уявляється різко відмінним і несхожим зі своїм віддаленим психічним корінням, то такий результат може залежати від різноманітності чи іншого групування основних психічних рис. Якщо ці останні будуть досліджені і виділені у психологічному аналізі, то беззаперечно успадкування основних психічних властивостей виступає з очевидністю. Згідно з вітчизняною філософсько-психологічною думкою, у національних характерах частіше психолог має справу не з новими психічними якостями народу,

а з іншою комбінацією і з іншими відтінками давніх спадкових рис. Отже, психічний склад народів бере свої витoki в расовій належності, формувався під впливом внутрішніх і особливо зовнішніх чинників, які відігравали ключову роль досить тривалий час, доки людина не навчилася протистояти їм, а в інших випадках змогла так чи інакше пристосовуватись до них.

Мета статті полягає у відтворенні та психологічному розкритті поглядів про індивідуальні прояви психічного, виділення особливостей психіки, їхню змістовну характеристику на межі XIX–XX ст. у вітчизняній філософсько-психологічній традиції.

Виклад основного матеріалу. Описання індивідуальних проявів психічного в Київській школі філософської психології кінця XIX – початку XX ст. здійснювалось на прикладі головних націй Європи, а також народів, що заселяли східну частину Євразії. Вихідним положенням під час опису психічних рис у вітчизняній традиції слугувало таке переконання: психічні риси здебільшого залежать від антропологічного складу, а історичним же чинникам відводиться другорядна роль.

Згідно з археологічними даними, що були відомі з наукових джерел представникам Київської школи філософської психології наприкінці XIX – на початку XX ст., первинна аборигенна раса, що заселяла нинішню Східну Європу, достеменно невідома. Відомо, що цю територію пізніше населяли племена з фінським корінням. Згідно з антропологічною класифікацією, фінські народи належать до білої раси. Вони прийшли у Східно-Європейську рівнину з півночі та сходу і розселилися до Балтійського моря і Києва, зробивши ці місця своєю батьківщиною. Ближче до Християнської ери на цю територію з півдня Карпат стали насуватись слов'яни. Між цими расами поступово встановлювалось мирне змішання. Фінська частина характеризується короткоголовістю, широким обличчям, виділеними вилицями, маленькими косими очима, середнім зростом, короткими ногами, світлим волоссям і світлим кольором очей. Слов'ян антропологісти описують більш довгоголовими, брүнетами, високого зросту з темним кольором очей. Людям, які проживають у Центральній Європі, ближче до Заходу, більше властиві риси слов'янського типу [2].

Представник Київської школи філософської психології професор І. Сікорський у своїй книзі представляє характеристику загальних психічних рис, надану фінським письменником і поетом, шведом за національністю, дослідником карело-фінського і саамського фольклору З. Топеліусом (1818–1898 рр.). До загальних психічних рис фінів, за З. Топеліусом, належать такі: незламна, витривала, пасивна сила; смиренність, наполегливість з її зворотною стороною – упертістю; повільний, ґрунтовний, глибокий процес

мислення; звідси повільно наступаючий, але зате нестримний гнів; спокій у смертельній небезпеці, обережність, коли вона минула; небагатослівність, що змінюється нестримним потоком слів; схильність вичікувати, відкладати, але потім нерідко недоречно поспішати; відданість традиціям, тому, що вже відомо, і нелюбов до нововведень; вірність обов'язку, законслухняність, любов до свободи, гостинність, чесність і глибоке прагнення до внутрішньої правди, що виявляється в щирому страху Божому. Фіна можна впізнати за його замкнутістю, стриманістю, некомунікабельністю. Потрібен час, щоб він став довірливим, і тоді він стає вірним другом; він часто спізнюється, часто стає посеред дороги, не помічаючи того сам, вклоняється зустрічному знайомому, коли той уже далеко; мовчить там, де краще було б говорити, але часом говорить там, де краще було б промовчати; він один із кращих солдатів у світі, але поганий щодо розрахунків, він бачить іноді золото під ногами і не здогадується його підняти; він залишається бідний там, де інші багатіють. Із цього випливає, що психічні здібності потребують зовнішнього поштовху, а бажання працювати, як уважає І. Сікорський, залежить від настрою. Нарешті, спільною рисою фінів є любов до казок, пісень, загадок тощо, схильність до сатири. Такі найголовніші психічні риси фінського коріння.

Відповідно до поглядів І. Сікорського, основною рисою слов'ян здавна була їхня чуйна вразливість, нервова рухливість, що відповідає тонко розвиненому почуттю і достатньо розвиненому розуму. Обидві якості викликають жвавість характеру й мінливість. Найбільш типовими рисами цього характеру є: скорбота, терпіння і велич духу серед нещастя. Дослідник художніх творів, віршів, пісень слов'ян, англійський учений Вільям Шедден-Ральстон (1828–1889 рр.) стверджував, що слов'яни схильні до меланхолії, і це становить їхню типову рису; у художніх творах їхніх представників багато почуття, і це почуття завжди відгукується смутком, своєрідним глибоким сумом; за своїм загальним характером це є слов'янська скорбота, тиха, сумна, та сама нота, яка звучить у всіх слов'янських піснях. Для характеристики цієї слов'янської скорботи і роз'яснення її психологічного характеру І. Сікорський додає: «Наша національна скорбота чужа всякого песимізму і не призводить ні до розпачу, ні до самогубства, навпаки, це є та скорбота, про яку говорять, що вона спричиняє великі наслідки» [2, с. 93]. У слов'янської людини, як уважає представник Київської школи філософської психології, це почуття являє собою найчистіший і природний вихід із важкого внутрішнього напруження, яке інакше могло б вилитись у небезпечні психічні стани, наприклад, гнів, страх, занепад духу, відчай тощо. Серед нещастя, у небезпечні хвилини життя слов'янами пережи-

вається не гнів, не роздратування, а найчастіше смуток, поєднаний із прийняттям долі і вдумливістю в події. Отже, як уважає професор, слов'янська скорбота має властивості захисного почуття, у цьому криється її високе психологічне значення для морального здоров'я: вона оберігає душевний лад і забезпечує непорушність моральної рівноваги. Будучи успадкованою якістю, слов'янська скорбота стала основною добродійною рисою великого народного духу. У слов'ян добре розвинені й інші почуття, узагалі емоційність, що наближає слов'янство до романських рас.

Найслабшою стороною слов'янського характеру І. Сікорський визнає волю. Учений уважає, що вона набагато менш енергійна, ніж в інших народів, і щодо цього слов'яни протилежні німецьким і англо-саксонським расам. Воля у слов'ян виражається поривами, ніби для її накопичення потрібний час.

З наведеної характеристики випливає, що фіну, за його твердої волі, сильної у стримуванні себе (самовладання) і настільки ж сильної в зовнішніх проявах, не вистачало достатньо розуму, щоб спрямовувати волю, а не ставати сліпим фанатиком дії. З іншого боку, фіну не вистачало живого почуття і тонкої чуйності на зовнішні враження. Цими якостями володіє слов'янин. Об'єднання двох таких несхожих народностей дало расу середню щодо фізичних здібностей і доповнило духовний образ до ступеня цілісності: новий народ, увібравши в себе фінську душу, отримав через неї ту тягучість і витримку, ту стійкість і силу волі, якої не вистачало його предку слов'янинові; фін, у свою чергу, під впливом слов'янської крові набув чуйності, рухливості й ініціативності. Моральні якості фіна і слов'янина, злившись в одному народному організмі, взаємно доповнили одне одного, і вийшов цілісний моральний образ, більш досконалий у психічному сенсі, ніж його складники. Про людей, які проживають на території України, французький філософ, антрополог і етнолог Люсьєн Леві-Брюль (1857–1939 рр.) писав, що в них збереглися більш природний слов'янський розум і почуття, отже, українець виявився більш ідеальним; він більш рухливий, схильний до розмірковувань (розвинений розум), але менш діяльний (більш слабка воля); його почуття тонші й глибші; він поетичніший і схильний до внутрішнього аналізу [1].

До складу англійської нації, як зазначає представник Київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX ст. І. Сікорський, увійшли кельти (брахи-брюнети) і німці та незначна кількість норманів (доліхо – брахи – блондини). Англійська раса як суміш названих частин згуртувалася і сформувалася антропологічно. За зростом це перша раса у світі; вона також посідає перше місце між цивілізованими народами

за вагою тіла, розвитком грудей і фізичної сили. Проте, поділяючи думку інших дослідників, професор зазначає, що у психологічному відношенні англійці значно відрізняються від інших народів. Наприклад, воля, як уважає французький філософ і психолог, який досліджував проблеми волонтаризму, Альфред Жюль Еміль Фулльє (1838–1912 рр.), становить основну органічну властивість англійського характеру, яка в точності нагадує давню німецьку расу, яка відрізнялась твердою, впертою, загартованою та витриманою волею. Англійцю також властиві як результат сильної волі підприємливість і схильність до ініціативи, цією останньою якістю англійці завдячують норманській крові. Завдяки сильній волі англійці відрізняється стриманістю, серйозністю та здатний до тривалого трудового напруження [5].

Завдяки його волі про англійця можна сказати, що він сам є знаряддям праці: він набагато продуктивніший, ніж ірландець і німець. Але щодо розвитку і тонкості почуття й такту англійці поступаються французам. У розумовому відношенні англійці наполегливий, але менш здатний до загальних ідей, тому всі науки в нього, за незначними винятками, мають радше практичний, ніж власне науковий характер. Значна частина англійських учених позбавлені того, що можна було б назвати загальним розвитком, вони чисті фахівці обраних галузей знання. Але водночас уважається, що специфічні психічні риси представника англійської нації з'явилися незалежно від дії зовнішньої природи, а є плодом змішання рас, що населяли Британські острови. Ці раси сформували самостійну мову, і це надало їм надзвичайно практичної форми [3].

Основний психічний склад англійців належить німецькому корінню. Інші складники антропологічної частини, що входять до складу нації, піддаються більш-менш сильному тиску. Чистий англійці надмінний, мовчазний і нещадний у своїй діяльності, у нього немає того духу прихильності і люб'язності, яка властива французу, навпаки, він усюди у своєму ставленні до людей додає зневажливого відтінку, а у своє ставлення до підкорених або залежних народів англійці вносять початок гноблення, експлуатації та винищення [3].

У своїх політичних поглядах англійці відрізняються крайнім партикуляризмом: він уважний, ліберальний і гуманний тільки до англійців; але в зовнішній політиці він абсолютно інша людина. Законність, правдивість, гуманність і благородство у ставленні до слабого визнаються і поважаються тільки по той бік Ла-Маншської затоки, не далі. Проте, незважаючи на високий і оригінальний розвиток Англії, вона, мабуть, зробила менше для піднесення людського роду, ніж зробили інші країни: Італія, Франція, Німеччина; але вона показала світу небачений приклад свободи

і діяльності. Водночас можна стверджувати, що такий практичний прогрес не менш важливий, ніж прогрес розумовий.

До складу Німеччини, як констатує І. Сікорський, крім власне німецького племені, увійшли також кельтські, слов'янські та фінські. У Пруссії спостерігалось особливо значне змішання слов'ян, у Баварії – кельтів. За дослідженням німецького вченого Рудольфа Людвіга Карла Вірхова (1821–1902 рр.), доліхо – блондини становлять основну частину німецького народу, проте індивідуумів із таким типом у північній Німеччині спостерігається від 33–43%, у центрі Німеччини – від 25–32%, а на півдні – не більше 18–24% [4]. Отже, німецьке плем'я (доліхо – блондини), що дало німецькому народу свою мову і душевний тип, являло собою більшість.

В основі психічних проявів у німців, як і в англійців, на думку професора, лежить сильна воля; звідси бере свій початок їхня енергія, наполегливість, терпіння у складні часи і вірність прийнятому обов'язку. Почуття в німця має відбиток ідеалізму і збуджується повільно, але коли вже з'явилося, залишається сильним і переживається тривалий час.

Розум у німців завжди поступався почуттю, особливо волі. До вироблення і розвитку цієї найслабшої сторони своєї психіки німець докладав особливих зусиль. Успіхи, досягнуті в цьому напрямі расою, не можна не визнати високими, і психологічний експеримент, якому німецька раса себе піддала, не залишився без знакових наслідків. Сама техніка розумового розвитку вдосконалена німцями так, що в багатьох відношеннях вона послугувала зразком для інших народів. Німці не тільки зразково упорядкували бібліотеки, книжкову торгівлю, але вони перші зуміли реферувати всесвітнє знання, створити наукові центри, організувати армію вчених. Вони невпинно йдуть уперед із такою ідеальною науковою організацією, що, незалежно від епохи й особистих сил працівників, успіхи науки в Німеччині є швидкими, достовірними, безупинними й екстенсивними. На перший погляд, німецька вченість, німецька думка здаються складними, але, попри все, вони виявляються практичними і ведуть до істини, незважаючи на свою удавану простоту. Устрій університетів, організація наукових центрів, наполегливість у справі науки, послідовність знання, організація і співробітництво, доведені німцями у сфері науки до висоти справжньої технології, завдяки чому навіть посередній учений не тільки досягає серйозного наукового вдосконалення, але й збагачує вітчизняну і всесвітню науку. «Усвідомленням важливості науки, – пише І. Сікорський, – проникненні в Німеччині не тільки урядові сфери й освітні класи, але навіть у розумі найбіднішого і неосвіченого слова «професор», «учений», «доктор» наді-

лені ореолом такої величі, якої в інших країнах не вміють дати науці. Німецька – єдина у світі нація, серед якої наука знайшла собі високе положення й оцінку» [2, с. 98].

Поставивши науку на найвищий щабель, віддавши їй пріоритет, німці показали на самих собі, яку важливість для розвитку народного духу являє культ науки. «Інші народи також вірять у науку, – пише І. Сікорський, – але ніде її оцінка не проникла так глибоко в народні маси, як у Німеччині. Німці показали на ділі, що вони дивляться на вчення як на силу, здатну вести весь народ, об'єднаний у велику інтелектуальну армію» [2, с. 98]. Успіхи, досягнуті здійсненням такої ідеї, виявилися надзвичайно плідними для німців. Їхня користь відчувається і людством. У цьому, на переконання професора, полягає безперечна заслуга німецької раси. Інші, можливо, більш талановиті народи не зуміли реалізувати техніку розумового розвитку такою мірою, як німці. Результати інтелектуального прогресу німців виявилися набагато значущими і серйозними, ніж того могли чекати німці й інші народи. Керівництво вченням стало такою загальною та поширеною потребою в усіх прошарках німецького народу, що народне життя злилось із науковим, і народний розум піднято до висоти науки. І. Сікорський вважає це одним із найбільших дослідів подібного роду в житті людського роду.

Французи, подібно німцям, не складають антропологічної однорідної нації. До складу французького народу, згідно з даними Еміля Фульє, які наводить І. Сікорський, входять низькорослі (брахи – брюнети) кельти, високорослі (доліхо – блондини) галли та німці. Ці складові частини (як і складові частини німців) повною мірою злилися й об'єдналися етнографічно, утворивши типовий колективний організм у Франції. Подібно до того, як у Німеччині на всю етнографічну групу німецького народу наклали свій духовний відбиток німці, так і у Франції те саме зробили галли та кельти, передавши французькому народові властивий їм веселий, живий і рухливий характер.

Найпомітніший бік характеру французів становить чуттєва сприйнятливність. Вона походить від сильних почуттів, властивих цьому народу, і була нерідко предметом критики і насмішок із боку інших народів, яким ця риса могла здаватися наслідком слабкості волі та нездатності до самовладання. Але насправді почуття французів не тільки сильні, але й глибокі, тому такі почуття не можуть цілком пригнічуватись волею. Почуття французів відрізняються і глибиною, і проникливістю: ними явно супроводжуються всі психічні акти, і навіть «сухий» розум і «чиста» воля не є вільними у французів від поміченої емоції. Тому французька думка відрізняється особливою жвавістю, образністю і блиском. Воля завдяки почуттю, сповнена гнучкості, ніколи не має харак-

теру сліпої механічної сили. Навіть самі почуття завжди супроводжуються цілою гамою другорядних тонів і відтінків, які надають їм характеру широкого, усюди проникаючого емотивного акту. Французу навіть невідомий той стан стихійного оціпеніння почуття із завмиранням волі, яке становить національну рису фіна і називається впертістю. Французу невластива також і холодна жорстокість, що є складовою частиною національних рис деяких освічених народів.

Тонко розвинене почуття француза робить його проникливим щодо душевного стану інших, у ньому самому знаходить емотивний відгук. Тому француз, як зазначає І. Сікорський, є суспільною істотою більшою мірою, ніж представники інших народів Європи. Уже галли, за переказом римського географа, історика та мандрівника Страбона (64 / 62 до н. е. – 24 н. е.), охоче брали на себе провину тих людей, які здавалися їм звинуваченими несправедливо. Французький солдат, хоробрість якого має вікову репутацію, у запалі бою ніколи не думає про себе, але виконує обов'язок глибокого співчуття до товаришів, яким загрожує небезпека [2, с. 98]. Співчуття і жалість – природні риси національного характеру французів. Риса загальної людяності такою мірою властива французькому характеру, що навіть ліризм цієї нації відображений незвичайним характером. Тоді як німецький ліризм несе на собі відбиток відокремленого замкнутого в собі стану, ліризму французькому притаманні експансивність і суспільність, навіть коли Альфонс де Ламартін (1790–1869 рр.) і Віктор-Марі Гюго (1802–1885 рр.) говорять про самих себе, вони зображують тільки ті почуття, які спільні для всіх, мають не особистий, а надособистісний загальнолюдський характер. Таку особливість французького характеру іноді пояснювали мотивами особистого характеру – шуканням розваг, потребою в обміні думками, жагою спілкування тощо. Але такі пояснення визнаються однобічними. Навпаки, француз відчуває самого себе менше, ніж відчуває іншого, і для нього більшої сили має погляд іншого, його совість і душа, ніж його власні інстинкти.

Тонке розуміння іншого й оцінка самого себе мірою суспільної совісті зробили для француза природними вищі чесноти, як-от: самовідданість, альтруїзм, потреба стати на службу не тільки своїй нації, а й усьому людству. Щод цього, як зауважує І. Сікорський, посилаючись на Еміля Фульє, французам можна віддати моральну першість серед інших націй.

Основною властивістю французького розуму є його гострота і невтомність. Переказ приписує Публію Вергілію Марону (70 р. до н. е. – 19 р. до н. е.) слова: «Іх (галлів) може довести до стомлення все, що завгодно, тільки не розумова робота». Ясність думки та її логічна побудова

такі, що французів не без підстави називають організаторами людської думки. Французька критика набула всесвітнього виховного значення для розуму, як французька комедія для суспільних звичаїв [2].

Воля французів не завжди є сильною у справах зовнішніх, але загалом цю волю необхідно визнати сильною, якщо взяти до уваги ту складність психічної роботи і ті незліченні комплікації, які даються розумом, сильними почуттями, які неминуче потребують надзвичайно складних і гнучких маніпуляцій волі під час вирішення завдань.

Об'єднуючи всі дані, що стосуються психічного типу французів, як уважає І. Сікорський, не можна не дійти висновку про особливу талановитість нації. Значення цієї талановитості полягає в гармонії між психічними здібностями. Сам напрям духовного життя французького народу, як уважає професор, має відбиток того всебічного психічного прогресу, який нагадує обдарованість древніх греків. «Французький геній, – пише І. Сікорський, – прямує тим шляхом, який найменше обіцяє безпосередньо бачених результатів, але це шлях вищого психічного розвитку. Можливо, людство колись оцінить і цей шлях, і ту націю, яка обрала і прокладає такий шлях» [2, с. 92].

Висновки. Отже, у вітчизняній філософсько-психологічній традиції кінця XIX – початку XX ст. вважалось, що індивідуальні прояви психічного, їхня генеза беруть свій початок від особливостей і властивостей рас, які формувалися протягом тривалого історичного періоду спочатку під впливом здебільшого зовнішніх чинників, клімату, а потім узалежнюються у своєму розвитку від внутрішніх. У процесі переміщення рас відбувалось добровільне змішання, у результаті якого утворились інші народності. Змішання рас виявлялось не лише у фізичному типі, але й у проявах психічного. Кожній нації, як переконаний І. Сікорський, властивий особливий психічний тип і визначені психологічні особливості, знання яких дуже важливе для вченого психолога для проведення різного роду досліджень проявів психічного, описання та їх пояснення, а також для подальшої інтерпретації з елементами прогнозування.

Література:

1. Лебон Г. Психология народов и масс. Санкт-Петербург : Лань, 1995. 320 с.
2. Сикорский И. Всеобщая психология с физиогномикой. Киев, 1904. 602 с.
3. Bontmy E. Essai d'une psychologie politique du peuple anglais au XIX-e siècle. Paris, 1903. 455 p.
4. Virchow R. Gesammelte Abhandlungen aus dem Gebiete der öffentlichen Medizin und der Seuchenlehre. Berlin, 1879. 325 s.
5. Fouille A. Psychologie du peuple francais. Paris, 1898. 281 p.

Melnyk O. A. Views on the individual manifestations of the mental in the domestic philosophical and psychological tradition of the XIXth – to the beginning of XXth century: the psychic type and its genesis

The article presents the results of the historical and psychological reconstruction of scientific ideas about the individual manifestations of the mental in the national philosophical and psychological tradition of the XIXth to the beginning of XXth century. It is proved that the basic psychic traits of the primal anthropological race are stable and durable for the peoples derived from it. It is argued that in the national character more often the psychologist deals not with the new psychic qualities of the people, but with another combination and with other shades of ancient hereditary traits. The psychic composition of peoples takes its origins in racial origin and was formed under the influence of both internal and external factors. The characteristics of the mental type of nations living in Europe are presented in detail. The common psychic traits of the Finns include – unbreakable, enduring, passive power; humility, persistence with her backside – stubbornness; slow, thorough, deep thought process; hence the slow-moving but unrestrained anger; peace in mortal danger, caution when it has passed; infirmity, which is replaced by an unrestrained flow of words; the tendency to wait, delay, but then often inappropriate to hurry; a commitment to what is already known and a dislike for innovation; loyalty to duty, obedience to the law, love for freedom, hospitality, honesty and deep desire for inner truth, Slavs have a sensitive vulnerability, nervous mobility, which corresponds to a well-developed sense and sufficiently developed mind. Both qualities cause liveliness of character and variability. The most typical traits of this character are: sorrow, patience and greatness of spirit among misfortunes, the British have a firm, unyielding will, enterprising and inclination to initiative, restraint, seriousness, the ability to long labor stress, the German – strong will, vigor, persistence patience in the face of difficulties and loyalty to the accepted duty, the Frenchman – sensory receptivity, activity, altruism, sensitivity, development of imaginative imagination, and the will is due to the feeling is flexible enough and never bears the character of the blind mechanical force.

Key words: development of psyche, psychic features, psychic traits, race, nation.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.9>**О. П. Смирнова**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України**С. Б. Кас'янова**аспірант кафедри психології та соціальної роботи
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТА ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Стаття присвячена проблемі конкурентоспроможності майбутніх фахівців соціономічних професій. Розглянуто сутність концепції «конкурентоспроможність», багатофакторних структурних моделей конкурентоспроможного фахівця з різним наповненням самих компонентів. Емоційний інтелект є основним компонентом структури конкурентоспроможності. Визначено роль емоційного інтелекту та його функції. Емпіричне дослідження передбачало використання методик «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Холла, «Оцінка рівня конкурентоспроможності особистості» В. Андреева та кореляційний аналіз. Статистичну обробку отриманих даних проводили за допомогою Microsoft Excel, IBM SPSS Statistics (версія 22). До вибірки дослідження ввійшли 94 студенти навчальних закладів (майбутні фахівці соціально-економічних професій). Установлено, що більшість опитаних мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Вони емоційно усвідомлюють, розуміють настрій, мотивацію та бажання інших людей, схильні їх підтримувати. Однак за шкалою «Управління власними емоціями» студенти мають середні (40,4%) та низькі (55,3%) показники, що вказує на низький рівень розвитку самоконтролю, труднощі в управлінні своїми емоціями та почуттями. Респонденти мають недостатній рівень конкурентоспроможності. Дані кореляційного аналізу результатів підтверджують наявність тісних позитивних і достатніх зв'язків між складовими частинами емоційного інтелекту та показниками конкурентоспроможності. Високий рівень емоційного інтелекту дозволяє сформувати високу самооцінку і впевненість у своїх силах, позбавитися побоювань і почати діяти у правильному напрямі, розуміти мотиви інших людей. Отже, розвиток людини як професіонала й особистості, її конкурентоспроможність напряму залежать від емоційного інтелекту. Перспектива подальших досліджень полягає в розробленні та впровадженні соціально-психологічних тренінгів, що розвивають емоційний інтелект і конкурентоспроможність майбутніх фахівців соціономічних професій, які сприяли б успішному працевлаштуванню.

Ключові слова: багатофакторні структурні моделі, компонент, емоції, почуття, самооцінка, кореляційний аналіз.

Постановка проблеми. Соціально-економічна ситуація в сучасному суспільстві ставить перед особистістю багато проблем, однією з яких є безробіття. Гарантією від безробіття є наявність у людини високої конкурентоспроможності на ринку праці. Найбільш конкурентоспроможні, успішні у своїй діяльності саме фахівці з високим емоційним інтелектом, бо вміло поєднують розум і емоції. Розгляд проблеми конкурентоспроможності й емоційного інтелекту майбутніх фахівців соціономічних професій зумовив актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «конкурентоспроможність» має багато трактувань – це: якості особистості, зокрема професійні й особистісні; якість діяльності та її потенційні можливості (Т. Андріяко) [1]; відповідність якості робочої сили вимогам ринку,

можливість перемагати в конкуренції на ринку праці, тобто повніше порівняно з іншими кандидатами задовольняти вимоги роботодавців за рівнем знань, умінь, навичок, особистих якостей (Л. Дудко); характеристика особистості, яка швидко адаптує особистість до навколишньої дійсності, її здатність ефективно виконувати поставлені професійні завдання, бути генератором нових успішних ідей та намагатися їх втілювати (В. Хапілова [2]); бути пластичним і ефективним в умовах, що швидко змінюються (А. Алексеева). На думку Л. Мітіної [3] та В. Паригіна, конкурентоспроможність – це успіх, досягнення в діяльності, крім того, здатність фахівця вистояти та перемогти в конкурентній боротьбі. Згідно з Є. Тарановою [4], низька конкурентоспроможність – це одна із причин, що стримує ефективне працевлаштування.

Щодо кількості компонентів у структурі конкурентоспроможного фахівця серед дослідників також немає єдиної думки. Існують дво-, три-, чотири- та п'ятикомпонентні структурні моделі конкурентоспроможного фахівця з різним змістовним наповненням самих компонентів. Систематизація й узагальнення результатів наукових досліджень (А. Андреев, С. Борисенко, Н. Борисова, Л. Дудко, Ю. Завалевський, А. Романовський, І. Саратцева, Р. Фатхутдинов, О. Філь, С. Щур, А. Кібанов [5], Ю. Дмитрієва й ін.) дали змогу визначити структуру конкурентоспроможності фахівця як інтегральне особистісне утворення, що включає такі компоненти: аксіологічний (мотивація на успіх / невдачу; потреба в досягненнях, потреба в незалежності / автономії тощо); когнітивний (глибокі знання із самоактуалізації, самоефективності тощо); особистісний (емоційний інтелект, уміння йти на розумний ризик, цілеспрямованість та рішучість тощо); професійний (здатність до адаптації в конкурентному середовищі, рефлексія власної діяльності тощо) та інші, а також рівні її сформованості: низький, середній, високий. Зазначені характеристики конкурентоспроможності є взаємозалежними та взаємозумовленими, лише в сукупності забезпечують успішну професійну діяльність у нових економічних умовах і конкурентоспроможність фахівця на ринку праці [5; 6].

Емоційний інтелект – базова складова частина у структурі конкурентоспроможності, тому що від нього великою мірою залежить розвиток людини як професіонала й особистості (Ю. Дмитрієва, С. Домрачева).

Сучасні уявлення про «емоційний інтелект» зводяться до таких положень [7; 8]:

– здатність сприймати та розуміти прояви особистості, виражені в емоціях, керувати емоціями на основі інтелектуальних процесів (П. Салоуей, Дж. Майер);

– усі некогнітивні здібності, знання і компетентності, що дають людині можливість успішно справлятися з різними життєвими ситуаціями (Р. Бар-Он);

– здатність усвідомлювати свої емоції й емоції інших людей для того, щоби мотивувати себе

й інших людей і керувати своїми емоціями під час взаємодії з іншими (Д. Гоулман).

Високий рівень емоційного інтелекту дозволяє сформувати високу самооцінку і впевненість у своїх силах, позбавитися побоювань і почати діяти у правильному напрямі, розуміти мотиви інших людей. Сенс полягає в розумінні своїх відчуттів і емоцій. Управління своїм емоційним станом сприятиме самоорганізації та виступатиме важелем у процесі саморозвитку та самопізнання. Емоційний інтелект – це внутрішня сила людини з її потенційними та реальними можливостями, що допомагає протистояти життєвим негараздам і досягати успіху.

Мета статті – теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити конкурентоспроможність і емоційний інтелект майбутніх фахівців соціономічних професій.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження передбачало використання методик «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Холла, «Оцінка рівня конкурентоспроможності особистості» В. Андреева та кореляційного аналізу. Статистичну обробку отриманих даних проводили за допомогою програми Microsoft Excel, IBM SPSS Statistics (версія 22).

Емпірична база дослідження – студенти навчальних закладів (майбутні фахівці соціономічних професій) у кількості 94 осіб.

Обробка емпіричних даних, отриманих за методикою «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Холла, дала змогу визначити, що більшість досліджуваних мають середній рівень за всіма складниками емоційного інтелекту. Проте значна кількість опитуваних мають низький рівень за показниками «Управління своїми емоціями» (55,3%), «Самомотивація» (34%) та «Інтегративний емоційний інтелект» (42,6%) (табл. 1, рис. 1).

Досліджувані в основному емоційно обізнані, можуть ставити себе на місце іншого та враховувати у процесі ухвалення рішень почуття й емоції інших людей. Проте вони не завжди самокритичні, їм складно управляти своїми емоціями, самостійно та своєчасно ухвалювати рішення.

Результати емпіричного дослідження конкурентоспроможності за методикою «Оцінка рівня кон-

Таблиця 1

**Результати діагностики емоційного інтелекту за методикою
«Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Холла**

Складники емоційного інтелекту	Кількість респондентів залежно від рівня розвитку емоційного інтелекту (%)		
	високий	середній	низький
Емоційна поінформованість (ЕП)	26,6	48,9	24,5
Управління своїми емоціями (УЕ)	4,3	40,4	55,3
Самомотивація (С)	14,9	51,1	34
Емпатія (Е)	29,8	40,4	29,8
Розпізнавання емоцій інших людей (РЕ)	19,2	63,8	17
Інтегративний емоційний інтелект (ЕІ)	12,8	44,6	42,6

курентоспроможності особистості» В. Андреева представлені в табл. 2, на рис. 2.

Більшість респондентів мають вище середнього (36,2%) та трохи вище середнього (34%) рівні конкурентоспроможності, що свідчить про недостатній рівень конкурентоспроможності і, як наслідок, наявність проблем у майбутньому під час працевлаштування.

Для визначення взаємозв'язків між параметрами емоційного інтелекту та показниками конкурентоспроможності застосовано метод рангової кореляції Спірмена. За результатами дослідження виявлено таке (табл. 3):

– чим більший рівень розвитку емоційної поінформованості, тим вищі показники здатності до саморозвитку, стресостійкості, конкурентоспроможності;

– чим більший рівень розвитку управління своїми емоціями, тим вищі показники цілеспрямованості, творчості, незалежності, стресостійкості, здатності до постійного професійного зростання, конкурентоспроможності;

– чим більший рівень розвитку самомотивації, тим вищі показники цілеспрямованості, творчості, ризикованості, незалежності, лідерства, стресостійкості, здатності до саморозвитку, до постійного професійного зростання, конкурентоспроможності;

– чим більший рівень розвитку емпатії, тим вищі показники цілеспрямованості, працьовитості, творчості, лідерства, стресостійкості, здатності до саморозвитку, до постійного професійного зростання, конкурентоспроможності;

– чим більший рівень розвитку розпізнавання емоцій інших людей, тим вищі показники цілеспрямованості,

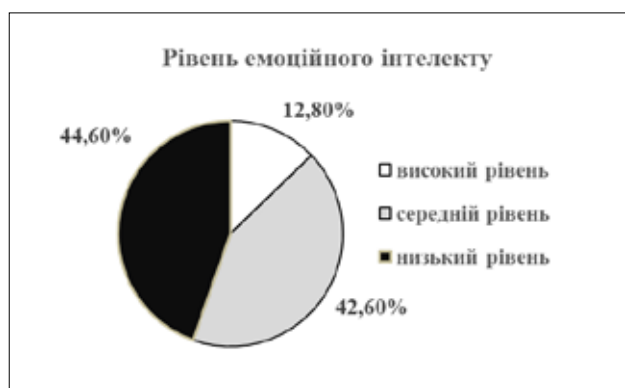

Рис. 1. Результати дослідження за методикою «Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Холла

Рис. 2. Результати дослідження за методикою «Оцінка рівня конкурентоспроможності особистості» В. Андреева

Таблиця 2

Результати дослідження конкурентоспроможності за методикою «Оцінка рівня конкурентоспроможності особистості» В. Андреева

Параметр	Кількість респондентів залежно від рівня конкурентоспроможності (%)				
	дуже високий	високий	вище середнього	трохи вище середнього	середній
Конкурентоспроможність	4,3	19,1	36,2	34	6,4

Таблиця 3

Величини коефіцієнтів рангової кореляції Спірмена між параметрами емоційного інтелекту та показниками конкурентоспроможності

Параметри	ЕП	УЕ	С	Е	РЕ	ЕІ
Цілеспрямованість	0,144	0,435**	0,485**	0,563**	0,413**	0,550**
Працьовитість	0,031	0,087	0,161	0,233*	0,285**	0,196
Творчість	0,192	0,268**	0,320**	0,435**	0,380**	0,435**
Ризикованість	0,158	0,087	0,242*	0,081	0,219*	0,239**
Незалежність	0,062	0,236*	0,212*	0,131	0,179	0,212*
Лідерство	0,028	0,200	0,351**	0,425**	0,488**	0,395**
Здатність до саморозвитку	0,396**	0,150	0,232*	0,496**	0,427**	0,477**
Стресостійкість	0,279**	0,428**	0,250*	0,480**	0,377**	0,493**
Здатність до професійного розвитку	0,180	0,251*	0,323**	0,352**	0,341**	0,413**
Прагнення до високої якості	- 0,101	- 0,103	- 0,081	0,037	0,138	- 0,103
Конкурентоспроможність	0,261*	0,289**	0,382**	0,498**	0,459**	0,531**

Примітка: ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$.

мованості, працьовитості, творчості, ризикованості, лідерства, стресостійкості, здатності до само-розвитку, до постійного професійного зростання, конкурентоспроможності;

– чим більший рівень розвитку інтегративного емоційного інтелекту, тим вищі показники майже за всіма параметрами конкурентоспроможності.

Отже, чим більше людина емоційно обізнана, уміє управляти своїми емоціями, мотивована, проявляє емпатію та розпізнає емоції інших, тим вище її конкурентоспроможність.

Висновки. У процесі дослідження виявлено, що респонденти мають середній або низький рівні емоційного інтелекту. Вони в основному володіють інформацією про природу емоцій і емоційних станів, можуть ставити себе на місце іншого, урахувати у процесі ухвалення рішень почуття й емоції інших людей, але їм складно управляти своїми емоціями, самостійно та своєчасно ухвалювати рішення. Досліджувані мають вище середнього та трохи вище середнього рівні конкурентоспроможності. Рівень конкурентоспроможності – недостатній, тому їм буде важко знайти роботу, на відміну від більш конкурентоспроможних претендентів.

Дані кореляційного аналізу результатів підтверджують наявність позитивних тісних і достатніх зв'язків між компонентами емоційного інтелекту та складовими частинами конкурентоспроможності.

Отже, розвиток людини як професіонала й особистості, її конкурентоспроможність напряму залежать від емоційного інтелекту. Дані дослідження можуть бути використані у процесі розроблення програми психологічних тренінгів щодо

цілеспрямованого підвищення емоційного інтелекту майбутніх фахівців соціономічних професій із метою підвищення їхньої конкурентоспроможності на ринку праці.

Література:

1. Андріяко Т. Педагогічна сутність і структура конкурентоспроможності фахівця. Педагогічні видання. *Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку*. 2010. № 3.
2. Хапілова В. Соціально-психологічні умови формування конкурентоспроможності майбутніх менеджерів : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2006. 173 с.
3. Митина Л. Психология развития конкурентоспособной личности. Москва : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. 400 с.
4. Тараканова Е. Формирование конкурентоспособности специалиста на этапе профессиональной подготовки. URL: <http://journal.seun.ru/J2004 IR/Socio/SOCIO.HTM>.
5. Резник С. Основы личной конкурентоспособности. Москва : Инфра-М, 2009. 251 с.
6. Токарева Е. Конкурентоспособность личности – залог успешности в профессиональной деятельности. *Психология и школа*. 2008. № 3. С. 76–83.
7. Носенко Е. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95–109.
8. Носенко Е. Емоційний інтелект як чинник досягнення життєвого успіху : монографія. Київ : Вид-во «Освіта України», 2016. 182 с.

Smyrnova O. P., Kasianova S. B. Research on the competitiveness and emotional intelligence of future specialists in socionomic professions

The article is devoted to the problem of competitiveness of the future specialists in socionomic professions. The essence of the concept of "competitiveness" and multifactor structural models of a competitive specialist with different filling of the components are considered. Emotional intelligence acts as a major component in the structure of the competitiveness. The role of emotional intelligence and its function is determined. An empirical study involved the use of the techniques of "Emotional Intelligence Questionnaire" by N. Hall, "Evaluation of the level of personality competitiveness" V. Andreeva and correlation analysis. Statistical analysis of the obtained data was performed using Microsoft Excel, IBM SPSS Statistics (version 22). The sample of the study included 94 students of educational institutions (future specialists of socionomic professions). It was discovered, that the most of the respondents were at the average level of the development of emotional intelligence. They are emotionally aware, understand the mood, motivation and desires of others, and tend to support them. However, on the scale of "Own emotions management" students have average (40,4%) and low (55,3%) indexes, which indicates a low level of self-control, difficulties in management of their own emotions and feelings. Respondents lack competitiveness. The results of the correlation analysis confirm that there are close positive and sufficient relations between the components of emotional intelligence and the components of competitiveness. High level of emotional intelligence allows to form high self-esteem and self-confidence, to get rid of the fears and to start acting in the right direction, understanding people's motives. Therefore, the development of a person as a professional and personality, as well as its competitiveness directly depends on emotional intelligence. The prospect of further research is to design and to implement the socio-psychological trainings that develop the emotional intelligence and competitiveness of the future specialists in the socionomic professions that would contribute to successful employment.

Key words: multifactorial structural models, component, emotions, feelings, self-esteem, correlation analysis.

Д. В. Філоненкоаспірант кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ ТА ЧАСОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ОСОБИСТОСТІ ІТ-СПЕЦІАЛІСТА

Проблема вивчення професійної компетентності фахівців у сфері інформаційних технологій набуває пріоритетного значення, оскільки все більша кількість видів людської активності виявляється опосередковано комп'ютерними та іншими видами інформаційних технологій. Бути компетентним ІТ-спеціалістом – значить мати набір специфічних компетентностей різного рівня (спостерігати, бути глибоко обізнаним у предметі, самостійно ставити питання, доводити власну правоту, справлятися з міжособистісними конфліктами тощо). В нових соціально-економічних умовах змінюються також вимоги до особистісних і ділових якостей фахівців ІТ-сфери: навички праці зберігають своє значення, але все більше на перший план виходять фундаментальність знань, вміння аналізувати, оцінювати нестандартні ситуації і приймати потрібні рішення. Характеристикою професійної самосвідомості, що визначає можливості успішної адаптації ІТ-спеціаліста до професійної діяльності в подальшому, є продуктивність професійного Я-концепту, показниками якого виступають когнітивна складність, інтегрованість та представленість в його змісті конструктив, що дозволяють осмислювати ставлення до себе як професіонала. Професійна позиція в часовій перспективі ІТ-спеціаліста розглядається як сукупна детермінанта активності фахівця. Основу професійної позиції особистості ІТ-спеціаліста становить система ціннісних орієнтацій, що являються складником мотиваційної сфери та системоутворюючим фактором (ядром) за професійним спрямуванням. Процес формування професійної самосвідомості особистості ІТ-спеціаліста детермінується взаємодією особистісних аспектів і компонентів професійної діяльності на мотиваційно-вольовому, когнітивному та операційному рівнях. Наявність віддаленої часової перспективи, переважна орієнтація особистості на майбутнє, позитивне емоційне ставлення до майбутнього та минулого пов'язані зі сформованістю ієрархії ціннісних орієнтацій особистості ІТ-спеціаліста.

Ключові слова: мотиваційна сфера, професійна діяльність, адаптація, часова перспектива, підготовка.

Постановка проблеми. Професійна самосвідомість виступає одним з головних чинників успішної професіоналізації студента і запорукою майбутньої ефективної професійної діяльності. Ця теза підкріплена значною кількістю емпіричних даних на основі різних спеціальностей [2; 3; 6; 8; 9].

Система підготовки у вищому навчальному закладі передбачає цілеспрямоване формування професійної самосвідомості у студентів. Для того щоб успішно формувати професійну самосвідомість ІТ-спеціаліста, необхідно знати, як вона розвивається в процесі навчання, яка її динаміка. Більшість сучасних досліджень, спрямованих на вивчення професійної самосвідомості ІТ-спеціалістів, будуються здебільшого на теоретичних міркуваннях і квазіметодах, «підганяються» під предмет дослідження. По суті, проведені до сьогоднішнього дня дослідження здебільшого будувалися на якісних методах, що базуються на ідеографічній методології [8; 9]. Отже, одна з проблем, з якою стикається дослідник професійної самосвідомості, – це відсутність надійного інструменту вивчення професійного Я.

Особливості сьогоденного життя вимагають від молодих ІТ-спеціалістів таких якостей,

які будуть задовольняти індивідуальні потреби, сприятимуть реалізації життєвих планів і цілей. Це висока працездатність, цілеспрямованість, рішучість, витримка, самовладання, ініціативність та самостійність, творче ставлення до діяльності, здатність приймати відповідальні рішення, здатність до співпраці [1].

Щоб бути успішним у даній професійній діяльності, людині необхідно володіти тими якостями, які будуть відповідати вимогам обраної професії. Спробуємо виділити загальнокультурні компетенції, якими необхідно володіти ІТ-спеціалістам, а саме: здатність і готовність до особистісного та професійного самовдосконалення, саморозвитку, саморегулювання, самоорганізації, самоконтролю, розширення меж своїх професійно-практичних знань. Психологічні особливості мотивації особистості ІТ-спеціаліста мають за основу вміння використовувати методи і засоби пізнання, різні форми і методи навчання та самоконтролю, навички самостійної, творчої роботи, здатність породжувати нові ідеї та знаходити підходи до їх реалізації [3].

Вивчення загальнокультурних компетенцій майбутніх ІТ-спеціалістів в контексті психоло-

гічних особливостей взаємозв'язку мотивації та часових перспектив їх особистостей показало, що успішності виконання професійної діяльності сприятиме усвідомлена саморегуляція поведінки людини. Як вважає В.І. Моросанова, особливостями саморегуляції є типові для людини і найбільш істотні індивідуальні особливості організації та управління своєю активністю [4]. Її сутнісними властивостями виступає «здатність людини керувати своїми діями, практично перетворювати дійсність, планувати способи дій, контролювати хід і результати своїх дій» [1; 4]. Людина сама вирішує, що, коли і як їй треба робити; на основі отриманих результатів вона виробляє правила поведінки та критерії досягнення мети.

Мета дослідження. Метою статті є доповнення наукового розуміння проблеми професійної самосвідомості ІТ-спеціаліста. Вивчення професійної самосвідомості та часових перспектив особистості ІТ-спеціаліста може бути використано під час розробки рекомендацій з підвищення емоційної стійкості до стресогенних впливів, професійної підготовки до професійної діяльності та керування процесом адаптації.

Виклад основного матеріалу. Різні економічні, демографічні зміни, що відбуваються в нашій країні, зумовлюють напрями модернізації освіти. Перед професійною освітою стоїть завдання з підготовки кадрів високого рівня, здатних не тільки до виконання професійних обов'язків, а й до вивчення інноваційних технологій, що дозволяють підвищити продуктивність праці, до зміни професії в разі потреби. Однією з галузей, що стрімко розвивається сьогодні, є галузь ІТ. Кваліфікований працівник у сфері ІТ повинен не просто володіти професією, а й орієнтуватися в суміжних сферах діяльності, оперативно реагувати на зміни в засобах та умовах професійної діяльності, бути готовим до постійного професійного зростання. Наразі проблема розробки освітнього інформаційного середовища підготовки ІТ-фахівця для підвищення ефективності результату процесу професійного навчання залишається досить актуальною [8; 11]. Аналіз наукових робіт дозволяє зробити висновок, що більшість дослідників розглядають лише загальнотеоретичні аспекти побудови інформаційного середовища. Такі питання, як теоретичні основи створення та змістовно-методичні аспекти реалізації освітнього інформаційного середовища підготовки ІТ-фахівця із врахуванням професійної самосвідомості та часової перспективи розвитку його особистості, не розглядаються. Таким чином, на цей час існує потреба у вирішенні об'єктивно сформованих протиріч між:

– зростаючими вимогами роботодавців до підготовки ІТ-фахівців і наявним рівнем їх підготовки у вищому навчальному закладі;

– потенційними можливостями освітнього інформаційного середовища підготовки ІТ-фахівців і неможливістю використання їх повною мірою через недостатню розробленість теоретико-методологічного і методичного аспектів її використання і створення;

– необхідністю розширеного вивчення психологічних аспектів особливостей взаємозв'язку мотивації та часових перспектив особистості ІТ-спеціаліста.

За В.І. Ковальовим, мотиваційну сферу як підструктуру особистості становлять не стільки актуальні потреби і мотиви, скільки стійкі латентні мотиваційні утворення (спрямованість особистості, інтереси, мотиваційні установки, бажання) [8].

Мотивація і властивості особистості ІТ-спеціаліста тісно взаємопов'язані: властивості особистості впливають на особливості мотивації, а особливість мотивації, закріпившись, стає властивістю особистості. А.Н. Леонтьєв вказує, що основна структура особистості являє собою відносно стійку конфігурацію головних мотиваційних ліній, які ієрархічно вибудовані [9]. П.М. Якобсон зазначає, що не все те, що характеризує особистість, позначається на її мотиваційній сфері [10]. Є.П. Ільїн додає, що не всякі особливості процесу мотивації перетворюються на властивості особистості. Натомість зазначимо, що навчання ІТ-спеціаліста активізує внутрішні процеси розвитку, таким чином, сам процес навчальної діяльності створює умови для розвитку професійної самосвідомості.

Мотиваційна сфера займає найважливіше місце в структурі особистості ІТ-спеціаліста, виконуючи функції спонукання, спрямування і регуляції поведінки та діяльності, зокрема навчальної. Так, фактор мотивації для успішного навчання виявився вагомим, ніж фактор інтелекту. Мотивація в контексті часових перспектив є однією з головних детермінант психічних станів ІТ-спеціалістів [11].

У проведеному нами дослідженні виявлено, що професійна самосвідомість (внутрішня «Я-концепція») має високий рівень у ІТ-спеціалістів, та у більшості досліджуваних переважає мотивація успіху. Всього у дослідженні взяло участь 200 осіб. Основні характеристики вибірки представлені у таблиці 1.

За соціально-демографічними показниками (вік, спеціальність, стаж роботи тощо) респонденти були поділені на групи, за якими здійснювались порівняння. Групи були виділені на основі розподілу відповідей, тобто за процентилями (розділовим був показник у 50%).

У нашій статті представимо отримані данні дослідження, які стосуються формування професійної самосвідомості особистості в часовій перспективі (залежно від віку респондентів).

Характеристики вибірки

Характеристики		Кількість	Відсотки
Вік	21–29 років	118	59
	30–50 років	82	41
Стать	Жінки	98	49
	Чоловіки	102	51
Освіта	Повна середня	2	1
	Неповна вища	8	4
	Повна вища	190	95
Сімейний стан	Одружений/Заміжня	84	42
	Розлучений/а	10	5
	Неодружений/незаміжня	74	37
	Не відповіли	32	16
Спеціальність	Гуманітарна	98	49
	Технічна	86	43
	Не відповіли	16	8
Стаж роботи в ІТ-сфері	До 4 років	110	55
	Більше 5 років	90	45
Кількість ІТ-компаній, в яких працювали	До 3 компаній	130	65
	Більше 4 компаній	70	35
Тип компанії	Продуктова компанія	106	53
	Аутсорс/Аутстаф-компанія	94	47

Вираженість мотивації досягнення успіху майже однакова для досліджуваних різного віку, отримано трохи вищі показники для старших респондентів (рис. 1).

Натомість такі показники, як гідність та самореалізація, незначно вищі для старших досліджуваних, тоді як показники безпека та суспільство однакові для обох груп досліджуваних (рис. 2).

Водночас за показниками «внутрішні процеси», «інструментальна мотивація» та «зовнішня Я-концепція» отримані дані відрізняються у досліджуваних різного віку – вищі для молодших учасників. При цьому слід відмітити, що лише показники внутрішніх процесів мають статистично значущу різницю для представників різних груп (рис. 3).

Щодо часових перспектив, то відмітимо, що усі показники, крім «фаталістичного теперішнього», трохи відрізняються для досліджуваних різних вікових груп, проте статистично значущої різниці не було відмічено за жодним з показників (рис. 4).

Розробки методологічних підходів до формування професійної самосвідомості людини в складній професійній діяльності дозволяють із єдиної теоретичної позиції вирішувати практичні завдання з оптимізації функціональних станів у діяльності ІТ-фахівців, для підтримки їх психологічної готовності, для добору найбільш сприятливих режимів праці та відпочинку, для прогнозування працездатності [1; 3; 6].

Рис. 1. Вираженість мотивації досягнення успіху / страху невдачі

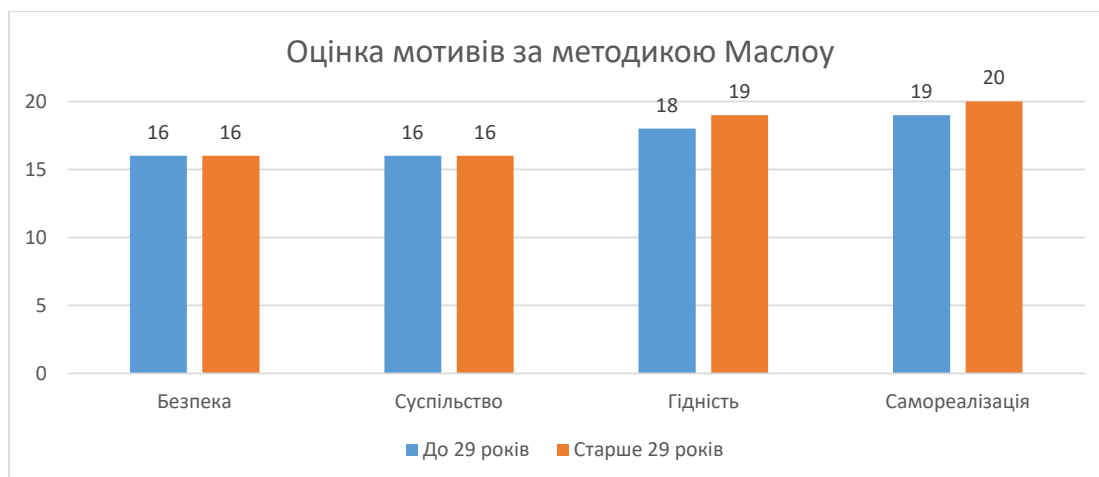

Рис. 2. Оцінка мотивів за методикою Маслоу

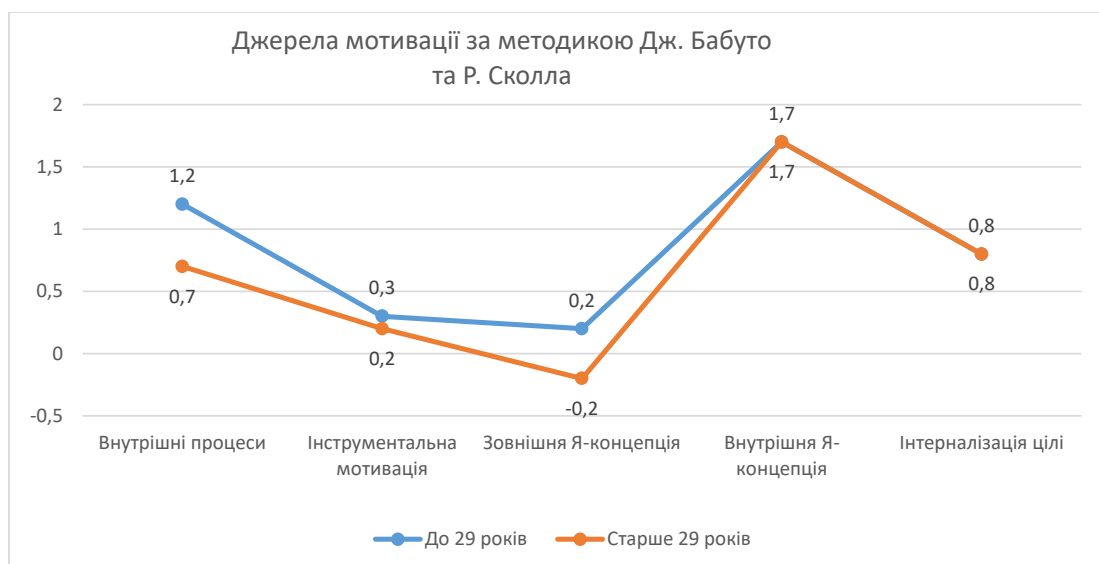

Рис. 3. Джерела мотивації за методикою Дж. Бабуто та Р. Сколла

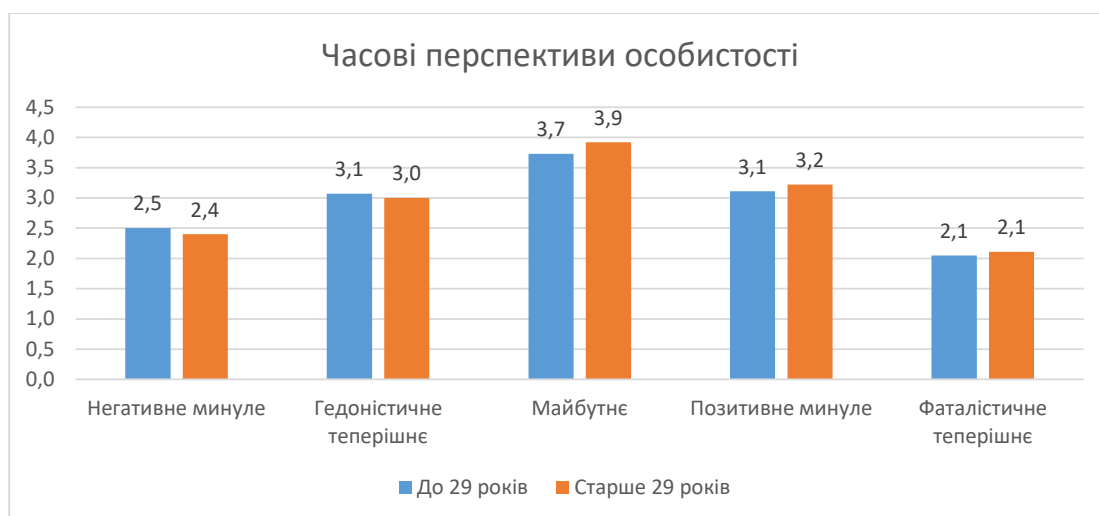

Рис. 4. Часові перспективи особистості

У процесі професіоналізації фахівців ІТ-сфери зростає усвідомленість операційно-технічних особливостей професії і таких ознак, які стосуються етичних принципів діяльності. Уявлення про професійну діяльність формується в тому числі і через усвідомлення того, що таке професійне і непрофесійне поведіння. Для такої диференційованої оцінки, як по відношенню до своєї поведінки, так і по відношенню до вчинків інших людей, необхідно спиратися на критерії професіоналізму. Однак ці критерії є елементом професіоналізму, і так само як і інші елементи, система критеріїв проходить стадії формування і розвитку. Розвиваючись в процесі професійного навчання, система критеріїв професіоналізму ІТ-фахівців стає невіддільною частиною професійної свідомості та самосвідомості [7; 9].

Результатом самопізнання людини є вироблення нею системи уявлень про саму себе або «Образу Я». «Образ Я» визначає ставлення індивіда до самого себе, виступає основою побудови взаємин з іншими людьми. Суб'єктність у трудовій діяльності пов'язана насамперед з принциповою готовністю ІТ-спеціаліста до спонтанних, непрогнозованих дій (до внутрішньої активності, до творчості), а також з готовністю усвідомлювати цю свою спонтанність і вже на цій основі контролювати і регулювати власну професійну діяльність.

Саме розвиток свідомості та самосвідомості особистості багато авторів пов'язують з розвитком «суб'єктності» і «суб'єктивності». Як зазначають В.І. Слободчиков і Є.І. Ісаєв, саме феномен рефлексії є «центральною феноменом людської суб'єктивності». Сама рефлексія визначається як «специфічна людська здатність, яка дозволяє їй зробити свої думки, емоційні стани, свої дії і відносини, взагалі всю себе предметом спеціального розгляду (аналізу і оцінки) і практичного перетворення [5; 9].

У контексті розгляду часових перспектив особистості ІТ-спеціаліста слід відмітити, що є проблема протиріч особливостей вітчизняної ментальності і цінностей ринкової економіки. Дослідники зазначають розбіжність системи виробничих відносин, що склалися в західних капіталістичних країнах, і характеру міжособистісних відносин у вітчизняних трудових колективах. Відмічається наявність проблем в роботі ІТ-спеціалістів-менеджерів, пов'язаних з особливостями сформованих стереотипів. Під час становлення професійної самосвідомості ІТ-спеціалістів виникають внутрішні суперечності, зумовлені змістом суспільної свідомості. Професійно значуща система цінностей цих фахівців суперечить цінностям суспільної свідомості, в результаті чого в структурі професійної самосвідомості формуються захисні утворення, що дозволяють уникнути усвідомлення цього конфлікту. Усвідомлення факту такого протиріччя,

знайомство з психологічним змістом захисних механізмів і обмежень, що при цьому виникають, у професійній діяльності та особистісному розвитку дозволяє знизити рівень даних протиріч. У процесі становлення професійної самосвідомості ІТ-спеціалістів необхідно здійснювати корекцію протиріч, що виникають в процесі професійної підготовки, коли під час прогресивної поступальної зміни самосвідомості можуть бути елементи регресу, що пов'язані з усвідомленням перерахованих вище протиріч і проявляються у вигляді захисних механізмів в часовій перспективі [11].

Проблема вивчення професійної компетентності фахівців у сфері інформаційних технологій набуває пріоритетного значення, оскільки все більша кількість видів людської активності виявляється опосередковано комп'ютерними та іншими видами інформаційних технологій. Кожна професія висуває свої особливі вимоги до мислення працівника в тій чи іншій професійній області. У підході до аналізу компетентності можна виділити кілька напрямів. Прихильники функціонально-операційного напрямку основну увагу зосереджують на аналізі операційної сторони діяльності працівників. Так, можна зустріти такі характеристики компетентності (майстерності), як «володіння професійними знаннями, вміннями і навичками, що дозволяють фахівцеві успішно досліджувати робочу ситуацію (об'єкт і умови діяльності), з урахуванням цієї ситуації формулювати професійні завдання і успішно вирішувати їх відповідно до цілей, що стоять перед виробництвом» [4]. Зазначається, що, незважаючи на відмінність ознак професіоналізму, всіх фахівців об'єднує: володіння відповідними знаннями про цілі, зміст, об'єкт і засоби праці, а також вміння здійснювати діяльність на всіх її етапах (підготовчому, виконавчому, підсумковому); наявність таких властивостей особистості і характеру, які дозволяють фахівцеві здійснювати процес діяльності і отримувати шукані результати [3].

Представники особистісно-мотиваційного спрямування більшу увагу приділяють мотиваційній стороні діяльності, якостям особистості фахівця. Професійна мотивація – це те, заради чого людина вкладає свої професійні здібності, здійснює професійне мислення тощо. Професійний інтерес, професійна цікавість незмінно супроводжують успішну професійну діяльність. Отже, бути компетентним ІТ-спеціалістом – значить мати набір специфічних компетентностей різного рівня (спостерігати, бути глибоко обізнаним у предметі, самостійно ставити питання, доводити власну правоту, справлятися з міжособистісними конфліктами тощо).

У нових соціально-економічних умовах змінюються також вимоги до особистісних і ділових якостей фахівців ІТ-сфери: навички праці збері-

гають своє значення, але все більше на перший план виходять фундаментальність знань, вміння аналізувати, оцінювати нестандартні ситуації і приймати потрібні рішення. Основними вимогами до працівника виступають: уміння співпрацювати з людьми, бути корпоративним, контролювати свої емоційні реакції. Необхідними стають високий рівень самостійності і самоврядування в поєднанні з навичками контролю безпосереднього процесу праці, відповідальність за планування, організацію та оцінювання результатів, а також дисциплінованість, необхідна для забезпечення безпеки і надійності виробничих процесів. У рамках професійної діяльності ІТ-спеціалісти стикаються з новими критеріями якості, її економічної ефективності і соціальної цінності [2; 11]. Широке використання мікроелектроніки, робототехніки, біотехнології, енергозберігаючих пристроїв, все більше вдосконалених комп'ютерів змінюють характер праці і місце людини в виробничому процесі, модифікують соціальну структуру суспільства, спосіб життя і психологію людей. Одна з найбільш прибуткових галузей виробництва сьогодні – розробка програмного забезпечення, а найбільш яскравою ознакою інформаційного суспільства стала глобальна інформаційна мережа Інтернет.

Працюючи, ІТ-спеціаліст використовує придбані ним в процесі навчання наукові знання, накопичені людством, ідеї і виробничий досвід. Матеріалізація цих знань сприяє створенню нового продукту з більш високими або заздалегідь обумовленими параметрами, властивостями і техніко-економічними показниками. Настільки специфічний предмет ІТ-сфери в кінцевому підсумку перетворюється на такий же специфічний безпосередній результат праці – технічне рішення. Воно може мати техніко-технологічний, організаційний, економічний, комплексний характер. Однак в будь-якому разі рішення слугує цілям підвищення організаційно-технічного рівня виробництва, якості та ефективності праці [11].

Зазначимо, що є значущі відмінності у часовій перспективі особистості ІТ-спеціаліста залежно не тільки від професійної самосвідомості, але і від інших соціально-демографічних характеристик, таких як стать, місце проживання, рівень освіти, досвід роботи. Для жителів великих міст характерно більш виражене гедоністичне ставлення до свого теперішнього, тоді як жителі малих міст більш орієнтовані на майбутнє. Включення в професійну діяльність впливає на часову перспективу людини – зростає роль майбутнього, значимість планування, постановки цілей і їх досягнення. Люди, які мають як мінімум одну вищу освіту, більш позитивні в оцінці свого минулого, більш включені в різні сімейні традиції, що дозволяє

їм більш гладко і спокійно проходити через різні вікові кризи [2; 7].

Вимоги до компетентності та професіоналізму ІТ-спеціалістів настільки високі, що питання організації сучасної підготовки, підвищення освітнього рівня і перепідготовки кадрів стали тепер важливим складником планів модернізації виробництва і створення нових технологій. Змінюється і зміст самого поняття «кваліфікований фахівець». У минулому під високою кваліфікацією розумілися насамперед доведені до високого ступеня досконалості «вузькі» навички. Тепер швидко розвиваються нові галузі виробництва, відбувається часта зміна технологічного ланцюжка, а тому професійне становлення та самосвідомість ІТ-спеціалістів відіграє основну роль у вдосконаленні професіоналізації, зокрема, в контексті часової перспективи.

Висновки. Характеристикою професійної самосвідомості, що визначає можливості успішної адаптації ІТ-спеціаліста до професійної діяльності в подальшому, є продуктивність професійного Я-концепту, показниками якого виступають когнітивна складність, інтегрованість та представленість у його змісті конструктивів, що дозволяють осмислювати ставлення до себе як професіонала.

Професійна позиція в часовій перспективі ІТ-спеціаліста розглядається як сукупна детермінанта активності фахівця. Основу професійної позиції особистості ІТ-спеціаліста становить система ціннісних орієнтацій, що являються складником мотиваційної сфери та є системоутворюючим фактором (ядром) за професійним спрямуванням.

Процес формування професійної самосвідомості особистості ІТ-спеціаліста детермінується взаємодією особистісних аспектів і компонентів професійної діяльності на мотиваційно-вольовому, когнітивному та операційному рівнях. Наявність віддаленої часової перспективи, переважна орієнтація особистості на майбутнє, позитивне емоційне ставлення до майбутнього та минулого пов'язані зі сформованістю ієрархії ціннісних орієнтацій особистості ІТ-спеціаліста.

Професійна самосвідомість, взаємодіючи також з особистісними та індивідуально-психологічними детермінантами, впливає на формування нових адаптаційних властивостей ІТ-спеціаліста, що визначають надійність, працездатність, ефективність професійної діяльності та стійкість.

Перспективним для подальших розвідок у цьому напрямку є вивчення професійної комунікативної компетентності як складника мотиваційної сфери особистості ІТ-спеціаліста та оптимізації функціонального стану суб'єкта праці в часовій перспективі, що істотною мірою визначає його готовність до роботи та професійну надійність.

Література:

1. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград : Наука, 1988. 269с.
2. Бодров В.А. Психофизиологические проблемы профессиональной надежности человека-оператора. *Психологические проблемы профессиональной деятельности*. Москва : Наука, 1991. С. 111–120.
3. Голиков Ю.Я. Теоретические основания проблем взаимодействия человека и техники. *Психол. журнал*. Т. 21, № 5. 2000. С. 5–18.
4. Горго Ю.П., Маліков М.В., Богдановська Н.В. Оцінка та керування функціональними станами людини: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2005. 135 с.
5. Калин В.К. Воля и психологическая устойчивость в профессиональной деятельности. Москва : Одесса, 1984. С. 71–75.
6. Конопкин О.А. Функциональная структура саморегуляции деятельности и поведения. Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. Москва : Наука, 1989. С. 158–172.
7. Корольчук, М.С. Психологічне забезпечення психічного та фізичного здоров'я / за заг. ред. М.С. Корольчука. Київ : Інкос. 2002. 205 с.
8. Маслач, К. Профессиональное выгорание: как люди справляются. Практикум по социальной психологии. Санкт-Петербург, 2001. 234 с.
9. Хазанов И.Я. На пути профессионального совершенствования: учебно-методический комплекс. Курган, 2011. 60 с.
10. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. Москва : Наука, 1982. 185 с.
11. Emmons R.A., Diener E. Personality correlates of subjective well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1985, V. 11. P. 89–97.

Filonenko D. V. Professional self-awareness and time prospects of the personality of IT specialist

The problem of studying the professional competence of specialists in the field of information technology is becoming a priority, as an increasing number of types of human activity are facilitated by computer and other types of information technology. Being a competent IT specialist means having a set of specific competences of different levels (observe, have deep knowledge of a subject, ask questions independently, prove own case, deal with interpersonal conflicts, etc.). In new socio-economic conditions, the requirements for the personal and business qualities of IT specialists are changing: the skills remain important, but fundamental knowledge, the ability to analyze, evaluate non-standard situations and make the necessary decisions come to the forefront. The characteristic of professional self-awareness, which determines the possibilities of successful adaptation of an IT specialist to professional activity in the future, is the performance of the professional Self-concept, which includes the indicators of cognitive complexity, integration and representation of constructs in its content that allow to realize of attitude to self as a professional. A professional position in a time perspective of an IT specialist is considered as a cumulative determinant of a specialist's activity. The basis of the professional position of personality of IT-specialist is the system of value orientations, which are a component of the motivational sphere and are the system-forming factor (nucleus) in the professional field. The process of forming professional self-awareness of personality of an IT specialist is determined by the interaction of personal aspects and components of professional activity at the motivational-volitional, cognitive and operational levels. Remote time prospects, prevailing personality orientation for the future, positive emotional attitude to the future and the past are connected with the formation of the hierarchy of value orientations of personality of an IT specialist.

Key words: *motivational sphere, professional activity, adaptation, time prospect, training.*

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.11>**І. К. Чанчиков**аспірант кафедри загальної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АНАЛІЗ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

У статті аналізується життєстійкість в аспекті системного підходу. Саму ідею системного підходу почав розвивати вчений Л.Ф. Берталанфі. Першим у психології системний підхід почав розглядати Б.Ф. Ломов. Далі радянські психологи М.С. Роговін, В.А. Ганзен детальніше пояснювали системний підхід і виділяли основні принципи системного підходу у психології. Поняття життєстійкості розробив американський психолог Сальватор Мадді у 1980х роках. У життєстійкості він виділив три складники: включеність, контроль та прийняття ризику. Життєстійкість також можна розглядати як систему, оскільки кожний її складник функціонує і розвивається сам по собі, майже незалежно один від одного. Тому для кращого пояснення життєстійкості можна звернутися до ще одної системної теорії – теорії інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна. Вона має три рівні: індивідуальні властивості організму, індивідуальні психічні властивості і соціально-психологічні індивідуальні властивості. Ці три рівні співвідносяться із трьома компонентами життєстійкості, і на кожному рівні інтегральної індивідуальності життєстійкість буде проявлятися по-різному, залежно від домінуючого компонента на цьому рівні. На рівні індивідуальних властивостей організму – це включеність, яка проявляється у типі темпераменту, емоційному фоні, в якому діє людина. Це забезпечує відчуття залученості у діяльність. На рівні індивідуальних психічних властивостей – це контроль, і тут важливу роль відіграє воля як психічний процес, вольові якості, самоконтроль. На рівні соціально-психологічних індивідуальних властивостей – це прийняття ризику. Це більше екзистенційне, ціннісне утворення, формування якого залежить від багатьох факторів, в тому числі від формування попередніх двох рівнів. Загалом, співставивши дві системи, ми переконалися, що життєстійкість має всі ознаки системи, як і теорія інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна: ієрархічність, каузальні зв'язки на кожному рівні, телеологічна детермінація, яка і пов'язує усі рівні і компоненти, а також поліморфізм. Цей аналіз допомагає краще зрозуміти життєстійкість, більш якісно провести її дослідження і підібрати тренінгові вправи для її тренування.

Ключові слова: темперамент, характер, риси особистості, духовність, теорія інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна.

Постановка проблеми. Сьогодні життєстійкість є важливою проблемою, яку вивчають багато дослідників. Основні дослідження стосуються структури життєстійкості та її зв'язку з іншими аспектами психіки. На цей час проблема життєстійкості розглядається з точки зору декількох підходів вказаного явища: системний, психоаналітичний, діяльнісний. Ці підходи мають як спільні, так і відмінні риси. Проте нас цікавить саме рівневість розвитку життєстійкості, яка розглядається у системному підході: вибір рівнів, ієрархія, співвідношення компонентів і рівнів життєстійкості. У цій статті проаналізовано життєстійкість у різних аспектах її прояву.

Мета статті – здійснити системний аналіз структури життєстійкості, розробити теоретичну модель емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Ідея системного підходу, тобто ідея аналізу усіх відкритих утворень, які самоорганізуються і саморозвиваються як системи, обговорюється уже півстоліття, починаючи із робіт Л.Ф. Берталанфі [1]. В психології вважається, що системний підхід є обов'язковим, тому дослідники майже завжди декларують його використання.

Вперше використання системного підходу в психології став обговорювати Б.Ф. Ломов [2; 3]. В подальшому його ідеї отримали розвиток в працях його послідовників. На думку Б.Ф. Ломова, системний підхід припускає: 1) багатовимірність утворення, 2) його багаторівневості і ієрархічності, 3) багатовимірну класифікацію його властивостей, 4) визнання його полідетермінованості, 5) вивчення взятого утворення в його розвитку.

М.С. Роговін [4] виділив чотири принципи системного підходу:

1. Кожна розглянута система має ознаки цілісності, тобто у неї є якісно нові властивості, які не зводяться до суми її частин.

2. Система (її будова) детермінована своєю функцією, яку називають системоутворюючою. Цей принцип є головним для функціональних підходів, тобто системний підхід включає в себе функціональний.

3. Система знаходиться в інформаційній і енергетичній взаємодії з середовищем. Тобто інформаційно-енергетичний підхід також включається в системний підхід.

4. Будь-яка система знаходиться в процесі розвитку. Тому генетичний підхід також повинен бути включений до системного підходу.

В.А. Ганзен розглянув опис системних моделей і виділив три види системного підходу: комплексний, структурний і цілісний [5]. Таким чином, була запропонована ідея повноти під час використання системного підходу у різних теоріях. Опис системи, на думку В.А. Ганзена, повинен включати: 1) склад її елементів, 2) структури або підсистеми, які утворюють ці елементи, 3) функції системи та її елементів, 4) інтегральні властивості системи, 5) системотвірні фактори, 6) зв'язки із середовищем.

Термін «життєстійкість» ввели психологи Сюзен Кобейса і Сальваторе Мадді у 1980-х роках у своїх роботах. У зарубіжній літературі уведений ними термін називається "hardiness", Д.О. Леонтьєв запропонував перекласти його як життєстійкість. Теорія С. Мадді виникла у зв'язку з розробкою проблем творчого потенціалу особистості і регулювання стресу. Ці проблеми найбільш логічно пов'язуються, аналізуються й інтегруються в рамках розробленої ученим концепції. Через поглиблення компонентів «включеність», «контроль» і «виклик» (прийняття виклику життя), позначених як "hardiness", людина може розвиватися, збагачувати свій потенціал і долати стреси, що зустрічаються на її життєвому шляху.

Компоненти життєстійкості мають свою структуру та ієрархію, і ці компоненти розвиваються автономно, окремо один від одного. Це не виключає їх зв'язку один з одним і того, що в загальному вони об'єднуються в одну структуру – індивідуальність людини. Розглядаючи системність життєстійкості С. Мадді, можна звернутися до теорії інтегральної індивідуальності та співставити їх зі структурою інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна

Вчення про інтегральну індивідуальність являє собою варіант цілісного підходу до людини з позицій принципів загальної теорії систем. У цій теорії реалізовані насамперед такі фундаментальні системні ідеї: про структурні рівні, телеологічну детермінацію і поліморфізм.

В.С. Мерлін [6] розробляв свою теорію, представляючи індивідуальність як систему й інтегральність в контексті її ієрархії, під кутом зору поліморфних зв'язків між її різнорівневими властивостями, встановлюючи вплив на них опосередкованих ланок. Теорія інтегральної індивідуальності розвивалася і по інших лініях, наприклад, з опорою на поняття метаіндивідуальності і інтраіндивідуальності, стилів і онтогенезу інтегральної індивідуальності.

В.С. Мерлін виділяв в якості ієрархічних рівнів інтегральної індивідуальності кілька систем індивідуальних властивостей і їх підсистеми:

– систему індивідуальних властивостей організму, її підсистемами є: а) біохімічні, б) загальносоматичні, в) нейродинамічні властивості;

– систему індивідуальних психічних властивостей організму, підсистемами якої виступають: а) психодинамічні властивості, б) психічні властивості особистості;

– систему соціально-психологічних індивідуальних властивостей; до її підсистем належать соціальні ролі: а) в соціальній групі, б) в соціально-історичних спільнотах [6].

Своєрідність цієї теорії полягає в тому, що її базисом слугують принципи загальної теорії систем. Насамперед у вченні В.С. Мерліна реалізовані фундаментальні системні ідеї про структурні рівні, телеологічну детермінацію і поліморфізм.

Ідея ієрархії передбачає, що інтегральна індивідуальність складається з різних рівнів, які підпорядковуються різним класам закономірностей. Зв'язки однорівневих індивідуальних властивостей схильні до дії каузальних законів, міжрівневі індивідуальні властивості – до дії телеологічних законів. Якщо каузальний тип детермінації диференціює індивідуальність на окремі рівні, то телеологічний тип детермінації забезпечує їх інтеграцію.

У теорії В.С. Мерліна уявлення про багатозначні зв'язки розробляються в структурному ключі, є одним з критеріїв розрізнення рівнів інтегральної індивідуальності і описують, яким саме чином різні рівні співвідносяться між собою [7]. Своєрідність власне багатозначних зв'язків полягає в таких ознаках:

1. Багатозначні зв'язки виникають між індивідуальними властивостями різних рівнів II.

2. Ці зв'язки мають ймовірнісний і закономірний, а не випадковий характер.

3. Є рівна ймовірність зв'язку властивості рівня А з однією, іншою або третьою властивістю рівня Б. І навпаки, існує рівна ймовірність зв'язку властивості рівня Б з однією, іншою або третьою властивістю рівня А.

4. Якщо порівнювати різнорівневі зв'язки з однорівневими зв'язками за критерієм імовірності, то перші є рівноймовірними, а другі – різноймовірними, хоча і ті, і інші є статистично значущими і достовірними.

5. Рівна ймовірність зв'язків властивостей різних рівнів призводить до нетривіальних наслідків:

а) різнорівневі властивості інтегральної індивідуальності не вписуються в каузальні відносини, а рівні інтегральної індивідуальності співвідносні як причини і наслідки;

б) одні рівні інтегральної індивідуальності не зводяться до інших рівнів II, і одні не виводяться з інших;

в) кожен рівень інтегральної індивідуальності має відносну автономність і в той же час відкритий для взаємин з іншими рівнями II;

г) багатозначні зв'язки є мінливими і гнучкими, тому їх можна піддавати перетворенням, наприклад через стилі людини [7].

Якщо розглядати життєстійкість на рівні індивідуальних властивостей організму, то сюди можна віднести стійкість організму до різних температур та пошкоджень і особливості темпераменту. О.І. Даниленко, І.В. Алексеєва у своєму дослідженні з'ясували, що загальна активність (комунікативна, інтелектуальна і психомоторна) мають пряму кореляцію з життєстійкістю, а показники емоційності – обернену кореляцію із трьома компонентами життєстійкості [8].

Щодо індивідуальних психічних властивостей організму, то це такі психічні властивості, які допомагають долати стресові ситуації: активність, гнучкість, вольові зусилля, уважність, позитивний емоційний фон. У роботах К. Пітерсона, Н.-С. Парк, Н. Поула, У. Дандреа і М. Селігмана досліджувався взаємозв'язок між чеснотами і посттравматичним відновленням за допомогою порівняння 1 739 вибірок випробуваних з різних країн [11]. На відміну від теоретично обґрунтованої структури з шістьма факторами, була визначена емпірична п'ятифакторна структура чеснот, що включає міжособистісні властивості, стійкість, когнітивність, трансцендентність і помірність. Ці п'ять чеснот істотно і позитивно пов'язані з посттравматичним відновленням [11].

На рівні соціально-психологічних індивідуальних властивостей до життєстійкості можна віднести цінності і риси характеру, духовність. Про роль вищих цінностей і духовності як фактору життєстійкості говорять багато авторів. М.П. Гурьянова розглядає проблеми виховання життєздатності в умовах дисгармонійного соціуму і відмічає, що особлива роль у цьому вихованні належить духовності, здатності розуміти іншого, проявляти співчуття і милосердя [9]. Д.Н. Денисова, розглядаючи проблеми вихованців дитячих будинків (агресія, тривожність, несформованість емоційної сфери, невротичні реакції, порушення уявлення про світ), стверджує, що сьогодні стає важливим виховання сильного морального імунітету, духовних цінностей. На її думку, духовно-моральне становлення особистості є фактором розвитку супротиву негативній соціальній середі [10].

Компоненти життєстійкості можна віднести до різних рівнів прояву психіки. Як і самі рівні психіки за В.С. Мерліном, компоненти життєстійкості мають свої каузальні зв'язки і в загальному об'єднуються в структуру життєстійкості на основі телеологічного зв'язку.

Залученість відповідає рівню індивідуальних властивостей за теорією інтегральної індивідуальності. Залучена у ситуацію людина відчуває позитивні емоції: задоволеність, інтерес. Залученість залежить від нейродинамічних особливостей нервової системи людини: сила нервової системи – це

її здатність витримувати сильне і тривале навантаження, характеризується витривалістю і працездатністю нервових клітин; врівноваженість визначає баланс між процесами гальмування і збудження; рухливість як показник швидкості зміни процесів збудження і гальмування забезпечує пристосування індивіда до різних і несподіваних змін середовища.

Контроль відповідає вольовій сфері особистості. Через волю здійснюється контроль над внутрішньою і зовнішньою діяльністю особистості. В теорії С. Мадді контроль означає відчуття можливості самому вибирати свою діяльність, своє відношення, можливість діяти навіть якщо за цими діями не буде успіху.

Прийняття ризику можна віднести до вищої сфери особистості – соціально-психологічних індивідуальних властивостей. Це певні переконання та цінності, які допомагають приймати різні події. Прийняття ризику, прийняття нового досвіду. Неважливо, яким буде новий досвід – позитивним або негативним, людина в будь-якому разі вважає отримані знання важливими, такими, що можна застосувати в подальшому житті, і такими, що представляють собою певну цінність.

Ці життєстійкі твердження формуються на своїх рівнях, і тренування кожного рівня допомагає розвинути ці компоненти загальної життєстійкості, яка буде проявлятися в оцінці ситуації. Завдяки готовності активно діяти і впевненості в можливості впливати на ситуацію вона сприймається як менш травматична. З іншого боку, життєстійкість сприяє активному подоланню проблем і труднощів. Вона стимулює турботу про власне здоров'я і благополуччя (наприклад, щоденні фізичні вправи, дотримання правильного харчування), внаслідок чого напруга і стрес, які відчуваються людиною, не переростають у хронічні та не призводять до психосоматичних захворювань.

Висновки. У загальному вигляді теорія інтегральної індивідуальності розглядає людину як велику систему, яка складається з ієрархічної сукупності, різнорівневих підсистем, що співіснують автономно, однак багатозначно (поліморфно) пов'язаних між собою. Ієрархічний спосіб організації, єдність інтеграції та диференціації, телеологічний і каузальний типи детермінації, гнучкість багатозначних (поліморфних) зв'язків – такими є головні особливості погляду на людину в цій теорії.

Проаналізувавши компоненти життєстійкості, можна дійти висновку, що життєстійкість є системою з певною ієрархією, де залученість належить до базового рівня індивідуальних властивостей, контроль – до індивідуальних психічних властивостей, а прийняття ризику відповідає рівню інтегральної індивідуальності.

Література:

1. Берталянфи Л. фон. Общая теория систем: критический обзор. Исследования по общей теории систем. Сборник переводов / Общая редакция и Вступительная статья В.Н. Садовского и Э.Г. Юдина. Москва : «Прогресс», 1969. стр. 23–82.
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи. Москва : Наука, 1984. 444 стр.
3. Ломов Б.Ф. В системном подходе в психологии. Вопросы психологии, 1975, N 2. с. 31–45.
4. Роговин М.С. Структурноуровневые теории в психологии: Методологические основы. Ярославль : ЯрГУ, 1977. 79 с.
5. Ганзе В.А. Системные описания в психологии. Ленинград : ЛГУ, 1984, 174 с.
6. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. Москва : Педагогика, 1986.
7. Вяткин Б.А. Лекции по психологии интегральной индивидуальности, 2-е изд., перераб. и доп. Москва ; Воронеж : Московский психолого-социальный институт ; Модек, 2007.
8. Даниленко О.И., Алексеева И.В. Исследование связи компонентов жизнестойкости и свойств темперамента. *Вестник СПбГУ*. Сер. 12. 2011. Вып. 1.
9. Гурьянова М.П. Воспитание жинеспособности личности в условиях дисгармоничного социума. *Педагогика*. 2004. № 1. с. 13–18.
10. Денисова Д.Н. Духовно нравственное становление воспитанников детских домов как фактор, способствующий формированию сопротивления негативным воздействиям социальной среды. *Травматизм, психологическая безопасность, сопротивляемость и культура* : материалы международной конференции / под. ред. В.В. Латышина. Челябинск, 2007. Ч. 1., с. 147–151.
11. Bonanno G. Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*. 2004. № 59 (1). P. 8–20.

Chanchykov I. K. Analysis of the hardiness of the personality: a systematic approach

The article analyzes the resilience of the system approach. The very idea of a systematic approach was developed by scientist L.F. Bertalanffy. The first in psychology systematic approach began to consider B.F. Lomov. Further, Soviet psychologists, M.S. Rogovin, V.A. Hanzen, explained the systematic approach in more detail and outlined the basic principles of the systematic approach in psychology. The notion of resilience was developed by American psychologist Salvatore Maddy in the 1980s. In sustainability, he identified three components: inclusion, control, and risk taking. Viability can also be seen as a system, as each of its components, functions and develops on its own, almost independently of one another. Therefore, for a better explanation of vitality, one can turn to another system theory – the theory of integral personality V.S. Merlin. It has three levels: the individual properties of the organism, the individual mental properties and the socio-psychological individual properties. These three levels correlate with the three components of vitality, and at each level of integral individuality, vitality will manifest itself differently, depending on the dominant component at that level. At the level of individual properties of the organism, this involvement is manifested in the type of temperament, the emotional background in which the person acts. It provides a sense of involvement in the activity. At the level of individual mental properties, it is control, and here the will plays an important role: will as a mental process, volitional qualities, self-control. At the level of social and psychological individual traits is risk acceptance. It is a more existential, value formation, the formation of which depends on many factors, including the formation of the previous two levels. Combining the two systems in general, we are convinced that sustainability has all the hallmarks of the system, as well as the theory of integral personality of VS Merlin: hierarchy, causal connections at each level, teleological determination in general, which connects all levels and components, as well as polymorphism. This analysis helps to better understand life sustainability, to carry out its research more qualitatively and to select training exercises for its training.

Key words: temperament, character, personality traits, spirituality, theory of integral personality of V.S. Merlin.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.12>**О. А. Чеканська**кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка**Ю. П. Данчук**кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ У СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ

У статті висвітлено основні наукові підходи до особливостей реакцій та домінуючі копінг-стратегії особистості на стресові ситуації. Проаналізовано основні підходи щодо розуміння копінг-поведінки, відзначено її функції та класифікації. Розглянуто основний діагностичний інструментарій з дослідження копінг-поведінки особистості. Проаналізовано копінг-поведінку як індивідуальний спосіб взаємодії особистості із складною стресовою ситуацією на зниження її впливу. Різновидом соціальної поведінки є копінг-поведінка особистості, яка включає в себе: ситуаційні, особистісні, ресурсні компоненти. Встановлено, що психологічне та фізіологічне самопочуття особистості залежить від вибору нею поведінкових стратегій у момент зіткнення зі стресовою ситуацією. Відсутність конструктивних форм опанувальної поведінки збільшує патогенність подій і важких життєвих ситуацій. Ці події можуть спровокувати виникнення психосоматичних захворювань або призвести до деструктивного процесу особистісного розвитку. Розглянуто копінг-поведінку особистості, яка реалізується за допомогою обраних копінг-стратегій на основі особистісних копінг-ресурсів. Відзначено позитивну динаміку опанувальної поведінки суб'єкта – зростання з віком продуктивних (орієнтованих на дії щодо вирішення важкої ситуації) та зниження непродуктивних стилів і стратегій подолання (деструктивних форм розрядки). Констатовано, що процес адаптації в умовах стресу здійснює цілісний, єдиний конструкт – «захисно-копінгова поведінка», яка відображає взаємодію несвідомих захисних механізмів і свідомих стратегій поведінки особистості. Показано особливості захисно-копінгової поведінки як складного психологічного процесу. Розглянуто подолання стресу як багатомірного конструкту, що включає широкий спектр поведінкових і когнітивних стратегій, які можуть бути спрямовані на зміну, переоцінку або уникання стресових ситуацій або пом'якшення їх негативних впливів. Подолання стресу вважається ефективним, якщо реакції людини відповідають вимогам ситуації. Встановлено, що копінг-ресурсами є відносно стабільні характеристики особистості і середовища. Показано, що важливим критерієм адаптивної копінг-поведінки є гнучкість та різноманітність використання копінг-стратегій залежно від структури проблеми, що сприяє скорішому її вирішенню.

Ключові слова: психологічне подолання, стрес, адаптація, копінг-стратегії, особистісні та ситуативні ресурси, захисно-копінгова поведінка.

Постановка проблеми. Практично кожна людина в своєму житті переживала сильні стресові ситуації: образи, втрату близьких, катастрофи та інше. Дослідження канадського фізіолога Г. Сельє показали, що певний ступінь стресу може бути навіть корисним для особистості, оскільки відіграє мобілізуючу роль і сприяє пристосуванню людини до мінливих умов. Але, якщо стрес сильний і триває занадто довго, то він переважantly адаптаційні можливості людини та призводить до психологічних і фізіологічних «поломок» в організмі. Високий рівень психічної стійкості до стресів та ефективні способи його подолання є запорукою збереження, розвитку та зміцнення здоров'я і професійного довголіття особистості [2; 5].

Дослідження проблеми подолання і запобігання стресу визначається реаліями сучасного суспільства, в якому є тенденція до посиленого накопичення психологічної напруги і малої можливості її позбавлятися. В людини можуть бути сформовані загальні поведінкові особливості, які проявляються як реакції на дію стресових факторів. Є багато реакцій на стрес та багато типів поведінки в ситуації стресу. Залежно від частоти виникнення, сили, інтенсивності впливу стресових факторів та індивідуально-психологічних особливостей особистості обираються найбільш характерні для неї способи подолання стресу [1]. Запобігти багатьом стресовим ситуаціям і підвищити якість життя кожної людини окремо допоможуть знання механізмів та при-

чин стресогенних чинників та приділення їм особливої уваги.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: концепція Р. Лазаруса про роль когнітивних конструктів під час вивчення копінг-стратегій [2]; загальнонаукова методологія системного підходу до розуміння особистості (Л.Ф. Бурлачук, Г.С. Костюк, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, О.П. Саннікова та ін.); сучасні теоретичні підходи та емпіричні дослідження з проблеми копінг-поведінки (Л.І. Анциферова, О.Р. Ісаєва, Б.Д. Карвасарський, Т.Л. Крюкова, А.В. Поденко, О.А. Рєзнікова, Н.В. Родіна, Н.О. Сирота, Т.А. Ткачук, В.М. Ялтонський, S. Folkman, S. Hobfoll, R. Lazarus та ін.) [1; 5; 6].

Мета статті – вивчити особливості стилів копінг-поведінки особистості у стресових ситуаціях та визначити домінуючі копінг-стратегії таких осіб.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб упоратися зі стресовими ситуаціями, людина продовж свого життя виробляє так звану копінг-поведінку або копінг-стратегію, тобто систему цілеспрямованої поведінки усвідомленого оволодіння ситуацією для зменшення шкідливості впливу стресу. Копінг – одне з центральних понять у сфері психології стресу та адаптації. Цей концепт допомагає зрозуміти сутність адаптивності / дезадаптивності людської поведінки, оскільки не тільки стрес є істотним фактором зниження продуктивності людини, дисфункціональності його стану, але і те, як людина справляється зі стресом або труднощами. Поведінкові копінг-стратегії поділяються на активні й пасивні, адаптивні й дезадаптивні. До активних стратегій відносять стратегію «вирішення проблем» як базисну копінг-стратегію, що включає всі поведінкові варіанти, спрямовані на вирішення проблемної або стресової ситуації, й стратегію «пошук соціальної підтримки», що включає поведінку, спрямовану на одержання соціальної підтримки від середовища. До пасивної копінг-поведінки належать такі варіанти поведінки, які включають базисну копінг-стратегію «уникання», хоча деякі форми уникання можуть мати й активний характер [6].

Для вивчення особливостей реакцій особистості на стресові ситуації та визначення домінуючих копінг-стратегій нами було проведено психологічне обстеження. Методики добирались таким чином, щоб ми мали можливість діагностувати рівень психічної напруги, при цьому виявити найбільш вживані копінг-стратегії, проаналізувати та зіставити їх з особистісними механізмами захисту та поведінковою активністю. А саме, з метою визначення домінуючих копінг-стратегій, які використовує особистість з метою подолання негативного впливу стресових ситуацій, був використаний опитувальник «Копінг-стратегії», роз-

роблений Р. Лазарусом і С. Фолкман, в адаптації Т.Л. Крюкової, Є.В. Куфтяка, М.С. Замишляєвої. За допомогою методики «Індекс життєвого стилю» (LSI–Life style index), розробленої Келлераном (H. Kellerman) і Плутчиком (R. Plutchik), в адаптації Л.І. Вассермана, ми діагностуємо основні его-захисти особистості: заперечення, витіснення, регресія, компенсація, проекція, заміщення, раціоналізація, реактивні утворення. За допомогою методики «Шкала психологічного стресу PSM–25», розробленої Лемуром-Тесьє-Філліоном, в адаптації Н.Є. Водопьянкової, визначали рівень стресової напруги у досліджуваних осіб [3; 4].

В емпіричному дослідженні прийняли участь 60 осіб (30 чоловіків і 30 жінок) віком від 20 до 45 років. Результати дослідження показали, що переважною копінг-стратегією є «планування вирішення проблеми» (68%), що відноситься до проблемно-орієнтованого копіngu. Як показує практика, це найефективніша стратегія подолання проблемних ситуацій, оскільки спрямована на активну зміну ситуації та її конструктивне вирішення. Такий підхід до стресових моментів включає таку функцію мислення, як аналітика. Це відкриває пошук можливих варіантів поведінки. Майже всі респонденти давали високі бали на питання, що стосувались планування вирішення проблем («Складав план дії», «Змінював дещо так, щоб склалося»). Вибір цієї стратегії виражає активну поведінкову реакцію людини, оскільки це дає можливість цілеспрямованого і планомірного вирішення проблемної ситуації.

В умовах швидкості сучасного життя людям як ніколи потрібно спілкування та підтримка близьких. На другому місці опинився копінг «пошук соціальної підтримки» (63%). Ця стратегія належить до емоційно-орієнтованого копіngu. Вона передбачає активний пошук інформативної, дієвої або емоційної підтримки соціального оточення («Шукав співчуття і розуміння у кого-небудь»). Ця стратегія передбачає спроби вирішення проблеми за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної та дієвої підтримки. Але цей копінг можна розглядати насамперед як взаємодію з іншими людьми, очікування уваги, ради, співчуття. До нього можна віднести також пошук інформаційної підтримки, що передбачає звернення за рекомендаціями до експертів чи знайомих, які володіють з точки зору респондента необхідними знаннями («Звертався за допомогою до спеціалістів», «Питав поради у родича чи друга, яких поважав»). Потреба переважно в емоційній підтримці проявляється прагненням бути вислуханим, розділити з ким-небудь свої переживання.

Вживаними копінг-стратегіями опинились також: «прийняття відповідальності» (59%) та «позитивна переоцінка» (58%). Зустрівшись з

певними труднощами, як видно з дослідження, більшість людей розуміють ступінь своєї відповідальності у ситуації. Саме тому копінг «прийняття відповідальності», причому незалежно від гендерних ознак, також досить активно залучається сучасними людьми для боротьби з проблемами. Ця стратегія передбачає визнання суб'єктом своєї ролі у виникненні проблеми та відповідальності за її рішення. Такі люди в ситуаціях високої психоемоційної напруги розуміли залежність між власними діями та їхніми наслідками, демонстрували готовність аналізувати свою поведінку, шукати причини актуальних труднощів в особистих недоліках і помилках («Розумів, що сам створив цю проблему»). Водночас вони схильні не виправдано критикувати та картати себе, відчувати провинуву і незадоволеність собою.

Високого ступеня вираженості у цієї категорії людей (віком від 20 до 45 років) отримала копінг-стратегія «Позитивна переоцінка» (57%), яка спрямована на переоцінку негативних переживань, розгляд їх як ресурс для особистого зростання. Означена категорія досліджуваних намагалась у будь-якій проблемній ситуації знайти стимул для саморозвитку («Щось міняв у собі»). Зусилля зі створення позитивного значення фокусуванням на зростанні власної особистості може також включати релігійний вимір. Характерна орієнтованість на філософське осмислення проблемної ситуації. Але використання цієї копінг-стратегії включає ймовірність недооцінки особистістю можливостей дієвого вирішення проблемної ситуації.

Як показало дослідження, сучасні молоді люди, які живуть та працюють у соціумі, створюють сім'ї, розуміють, що для успішного співіснування з іншими, для подолання проблем вони повинні спершу «приборкати» себе. Копінг-стратегія «самоконтроль» передбачає зусилля з регулювання своїх почуттів і дій. Серед опитуваних не опинилось жодної людини, яка б набрала низький рівень використання цього копіngu. Ця стратегія припускає спроби подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок цілеспрямованого придушення і стримування емоцій, мінімізації їх впливу на оцінку ситуації та вибір стратегії поведінки, високий контроль поведінки.

Емпіричне дослідження показало, що копінг «втеча-уникнення» (48%) та «дистанціювання» (44%), які є пасивними видами копіngu, опинились найменш вживаними серед опитуваних. Стратегія «втеча-уникнення», хоча за результатами дослідження не стала під гасло найбільш вживаних копінгів, але також досить часто опитувани надавали високі бали питанням, що належали до цієї шкали («зганяв на інших», «бажав, щоб це скоріше скінчилось»), тобто люди часто несвідомо обирають цю стратегію, спрямовану до втечі або

уникнення проблеми. Дана стратегія припускає спроби подолання особистістю негативних переживань у зв'язку з труднощами за рахунок реагування за типом ухилення: заперечення проблеми, фантазування, невиправданих очікувань, відволікання тощо.

«Дистанціювання» представлене у найменшій кількості досліджуваних. Цей копінг припускає емоційне виключення із ситуації, зниження її суб'єктивної значущості з метою подолання негативних переживань («Відмовлявся це сприймати занадто серйозно»).

У використанні копінг-стратегій існує певна вікова динаміка. Із збільшенням віку підвищується вірогідність використання активних поведінкових стратегій вирішення проблем. Проведене емпіричне дослідження показало, що люди, які брали участь у експерименті, вже мають набутий досвід життя, в тому числі негативний. Відштовхуючись від нього, зробивши висновки від попередніх помилок, виробляється свій алгоритм дій, який допомагає опанувати їм стрес в подальшому. Як бачимо, часто несвідомо люди обирають найбільш ефективний копінг, тобто той, який вже їм допомагав раніше. Досвід пережитого і пережитої поведінки, у якому сама людина може дати собі звіт і який містить ієрархію значущих для нього соціальних установок, цінностей, відносин і смислів, становить суб'єктний досвід особистості. Саме він сприяє або перешкоджає ефективним способам організації суб'єктної активності, що забезпечує внутрішню спонтанну активність самодетермінації.

Аналіз результатів за опитувальником «Індекс життєвого стилю» показав, що ведучим механізмом захисту людей є проекція (48%). Більшість опитуваних як засіб усунення переживань, пов'язаних зі стресовими ситуаціями, використовували примітивний, незрілий механізм захисту. Висока вираженість означеного захисного механізму свідчила про схильність цієї категорії людей переносити неусвідомлені та неприйнятні для їхньої особистості почуття, думки, мотиви поведінки на інших людей. При цьому спостерігалася не критичність до власних недоліків, схильність звинувачувати оточуючих у власних помилках та проблемах, що може призвести до помилкової інтерпретації реальності. Опитувани фіксували у себе наступні прояви проекції: у них викликали почуття роздратування люди, які домінують над іншими, недобррозичливо або егоїстично до них ставляться, пліткують, досягають своєї мети за будь-якої ціни; їх відштовхували лицемірні брехливі особи, які намагаються постійно бути в центрі уваги або на яких не варто розраховувати. Слід відзначити, що базовою емоцією під час проекції є неприйняття. Отже, не приймаючи якісь сторони своєї особистості, в опитуваних відбулося

перенесення, що підсилювало критику оточуючої дійсності й найближчого соціального середовища. Негативним наслідком такого захисту є бажання виправити зовнішній об'єкт, на який спроектовані власні неприйнятні почуття, бажання та інше.

Статистично значущими виявилися результати за шкалою «раціоналізація» (44%). У деяких роботах можна зустріти ще одну назву цього механізму захисту – інтелектуалізація. Це досить складний та зрілий механізм, пов'язаний з переробкою та переоцінкою інформації, оскільки саме інтелектуальний контроль займає центральне місце в системі індивідуальних психічних ресурсів. Високий рівень за шкалою «раціоналізація» свідчить про те, що особистість створює логічні обґрунтування своєї або чужої поведінки, дій або переживань, викликаних причинами, які особистість не може визнати через загрозу втрати самоповаги. При цьому способі захисту нерідко спостерігаються очевидні спроби знизити цінність недоступного для особистості досвіду.

Найменший процент набрав серед опитуваних захисний механізм «заміщення» (21%), який належить до агресивної диспозиції. Основною емоцією виступає гнів, але він «приборкується» саме завдяки використанню цього захисного механізму («Іноді в мене з'являється бажання пробити стіну кулаком»). Аналізуючи отримані результати, хотілось би зауважити, що захисні механізми, які використовують досліджувані, не різняться між собою великими стрибками, всі вони в більшому або трошки меншому ступені виражені у кожного. Це свідчить про те, що у чистому вигляді жоден захисний механізм не використовується. Більш високий процент набрали «проекція» (48%), «раціоналізація» (44%), всі інші механізми отримали середній показник від 30% – до 40%, окрім «заміщення» (20%).

Доречно зауважити, що актуалізації механізмів психологічного захисту сприяють ситуації, являючи собою важливе випробування для людини, які в деякій мірі перевищують його внутрішні ресурси, виходять за рамки його актуального розвитку. Психологічний захист визначається не об'єктивною подією як такою, а суб'єктивною значимістю цієї події для людини. Основне завдання психологічного захисту – це усунення психологічного дискомфорту, а не реальне вирішення ситуації. У цьому сенсі захист діє тільки в рамках актуальної ситуації, можна сказати, що вона йде «на приводу» цієї актуальної ситуації.

Під час порівняння кількості та якості зв'язків між стратегіями опанування і психологічними захистами ми можемо виділити декілька тенденцій. Захисні стратегії припускають несвідому, ірраціональну поведінку. Результатом роботи захисних механізмів є несвідома підміна або фальсифікація реальності, з якою має справу суб'єкт. Для

позначення свідомих зусиль особистості, що вживаються в ситуації психологічної загрози, використовується копінг-поведінка.

Зростання кількості зв'язків між копінгом і психологічними захистами переважно відбувається за рахунок утворення негативних зв'язків. Таким чином, можна вважати, що під час зростання використання продуктивних копінгів відбувається зв'язування і заміщення цими продуктивними копінгамі психологічних захистів. Отже, можна зробити висновок, що кількість зв'язків з віком збільшується, причому переважно із збільшенням кореляцій з непродуктивними і соціальними стратегіями подолання.

Під час проведення дослідження за допомогою Шкали PSM–25 Лемура-Тесьє-Філліона ми змогли виявити рівень стресової напруги у досліджуваних осіб. Аналізуючи дані, бачимо, що у 65% опитуваних осіб виявився рівень стресу до 100 б., а це свідчить про те, що ці люди не відчувають високий рівень психологічного стресу та можуть правильно себе адаптувати до стресогенів.

Зіставляючи це з результатами попередніх двох досліджень, результат за цим опитувальником є досить логічним, оскільки досліджувана група показала себе особистісно зрілою та такою, що досить правильно реагує на неприємності, які зустрічаються у повсякденному житті. Наприклад, за опитувальником «Індекс життєвого стилю» найбільший процент набрав психологічний захист «раціоналізація», тоді за методикою «Копінг-стратегії» опитувані також обирали види проблемно-орієнтованого копіngu. 28% набрав другий критерій (інтервал 154–100 балів), тобто опитувані відчувають середній рівень стресу. І лише у 7% переважає високий рівень психологічного стресу. Це свідчить про стан дезаптації та психічного дискомфорту, глибоких емоційних переживань, а також сигналізує про необхідність застосування широкого спектру засобів і методів для зниження у них нервово-психічної напруги.

Висновки і пропозиції. Експеримент продемонстрував залежність рівня психологічного стресу від домінуючих копінг-стратегій. Особи, які використовують для опанування стресу активний копінг, менш піддані негативному впливу стресу, а отже, менше відчувають його наслідки на собі, і навпаки. Використовуючи пасивний копінг та прикриваючи свідомість захисними психологічними механізмами, стрес все більше захоплює спочатку емоції, потім свідомість, відбиваючи реакцію на фізіології людини, і як наслідок, призводить до психосоматичних розладів. У важких життєвих ситуаціях людина одночасно використовує кілька різнорівневих усвідомлених видів поведінки. Розглядаючи внесок особистості в успіх подолання труднощів, ми все ж таки можемо припустити, що є умовно продуктивні, наприклад проблемно-орі-

ентовані, і є менш продуктивні, наприклад уникнення, що зумовлено різним рівнем складності особистісних якостей. Експериментальні дослідження продемонстрували, що для подолання стресу кожна людина використовує копінг-стратегії, відштовхуючись від власного досвіду та особистісних психологічних резервів, у даному випадку копінг-ресурсів.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з необхідністю проведення порівняльних досліджень копінг-поведінки осіб, які перебували у різних стресових ситуаціях та розробки психопрофілактичних і психокорекційних програм, спрямованих на формування адаптивних особистісно-середовищних копінг-ресурсів.

Література:

1. Битюцкая Е.В. Современные подходы к изучению совладания с трудными жизненными ситуациями. *Вестник Московского университета*. Москва, 2011. № 1. С. 100–111.
2. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal and coping. N.Y., 1984. 445 p.53.
3. Plutchik R, Kellerman H., Conte H. R.A structural theory of ego defences and emotions. *Emotions in personality and psychopathology*. N.Y.: Plenum, 1979. P. 229–257.
4. Практическая психодиагностика: методики и тесты / Под ред. Д.Я. Райгородский. Самара : Издательский дом «БАХРАХ-Х», 2002. 668 с.
5. Родіна Н.В. Психологія стресу, копінг-поведінки і здоров'я. Донецьк: Східний видавничий дім, 2015. 164 с.
6. Фетискин Н.П., Козлов В.В, Ман Т.М. Копинг-поведение в стрессовых ситуациях. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во ин-та психологии, 2002. С. 442–444.

Chekanska O. A., Danchuk Yu. P. Peculiarities of coping behavioral strategies of individual in stressful situations

The article considers the main scientific approaches to the peculiarities of reactions and the dominant coping behavioral strategies of individual in stressful situations. The main approaches to the understanding of coping behavioral strategies are analyzed, in addition, the authors explore its functions and classifications. In the article, the main diagnostic questioners for investigation of individual's coping behavioral strategies are considered. The authors determinate the coping behavioral strategy as an individual way of interaction of the person with a complex of stressful situation that aimed to reduce impact of this stress. A variety of social behavior is the coping behavioral strategy of individual, which includes situational, personal, resource components. In the article, the authors prove that psychological and physiological well-being of a person depends of the choice of coping behavioral strategies at the moment of inclusion into stressful situation. The absence of constructive forms of opportunistic behavioral strategy increases the pathogenic level of events and difficult life situations. These events can provoke the occurrence of psychosomatic diseases or lead to destructive processes of individual development. The authors consider the coping behavioral strategy of individual, which is implemented using certain coping strategies, based on personal coping resources. The positive dynamics of the opportunistic behavior of person is noted. The authors determine that growing of productive coping behavioral strategies (oriented to actions for solving a difficult situation) and reduction of unproductive styles (destructive forms of releasing) are increasing with age. In the article, it was stated that the process of adaptation under stress provides a complete, unified construct – “protective-coping behavior”, which reflects the interaction of unconscious defense mechanisms and conscious strategies of personal behavior. The peculiarities of the protective-coping behavior as a complex of psychological process are shown in this investigation. Coping with stress is considered as a multidimensional construct, that includes a wide range of behavioral and cognitive strategies that can be directed to changing, reconsidering, escaping stressful situations or alleviation their negative effects. Stress overcoming is effective when the person's reactions correspond to the requirements of the situation. In the article, it has been established that coping resources are relatively stable characteristics of a person and environment. The authors prove that a significant principle of adaptive coping behavior is the flexibility and variety of the usage of coping strategies, depending on the configuration of the problem, that contributes to its quick resolution.

Key words: *psychological coping, stress, adaptation, coping strategies, personal and situational resources, defensive-coping behavior.*

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:364.69,159.923.31:364.69
DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.13>

М. Б. Гасюк

кандидат психологічних наук,
професор кафедри загальної та клінічної психології
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

В. С. Шкраб'юк

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та клінічної психології
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

І. Т. Кобець

лікар-невролог вищої кваліфікаційної категорії,
завідувач відділення судинної неврології
Івано-Франківська центральна міська клінічна лікарня

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ХВОРИХ, ЯКІ ПЕРЕНЕСЛИ ІНСУЛЬТ

У статті здійснено експериментальне дослідження якості життя хворих, які перенесли інсульт. Вибірка досліджуваних складалася з хворих, які перенесли інсульт уперше, та хворих із повторними випадками. Проаналізовано особливості якості життя пацієнтів із порушенням мозкової діяльності. Досліджено структурні компоненти якості життя, визначено їх характерні особливості в ситуації хвороби. На основі ретроспективного аналізу історій хвороб пацієнтів, які перенесли інсульт, визначено розподіл хворих залежно від віку і статі в популяції. Показано необхідність розроблення функціональних стратегій реабілітації таких хворих на основі мультидисциплінарного підходу із залученням лікаря, психолога, лікаря фізичної реабілітації, ерготерапевта. Доведено, що саме такий підхід забезпечить урахування індивідуальних потреб кожного хворого й підвищить якість та ефективність реабілітації.

Ключові слова: здоров'я, якість життя, інсульт, реабілітація, адаптація.

Постановка проблеми. Інсульт є однією з найпоширеніших причин інвалідності та смертності населення в розвинених країнах. Тільки в нашій державі нараховується більше ніж 2 млн осіб, які перенесли інсульт і живуть із його наслідками. За даними МОЗ України, 31% людей, які перенесли інсульт, потребують сторонньої допомоги, а 20% не можуть самостійно пересуватися. У хворих спостерігається високий ризик розвитку депресивних розладів, порушення вищих психічних функцій, наростання спастичності в паралізованих кінцівках тощо. Відновлення втрачених функцій визначається чинниками: тяжкістю захворювання, локалізацією та розмірами осередку ураження, віком пацієнта та його індивідуально-психологічними особливостями, наявністю когнітивних, у тому числі комунікативних, порушень, а також часом початку й характером проведених реабілітаційних заходів. Варто зауважити, що інвалідизація змінює життя людей, які перенесли інсульт, і висуває перед ними нові проблеми, а саме: необхідність

адаптації до дефекту, зміни чи відмови від професії, поведінки в сім'ї тощо. У зв'язку з цим діагностика й аналіз особливостей якості життя хворих, які перенесли інсульт, дасть змогу розробити ефективні та якісні підходи до їх реабілітації.

Якість життя соматичних хворих вивчали Г.Н. Бельська, М.Б. Гасюк, Р.В. Нестерак, Л.В. Лук'янчикова, І.Г. Лебідь; проблеми психологічної реабілітації пацієнтів, які перенесли інсульт, досліджували Н.Г. Єрмакова, І.Л. Солонець та ін.; вплив постінсультних рухових розладів на якість життя і процес соціальної адаптації хворих розглядали Ю.В. Коцюбинський, С.А. Медведкова тощо.

Мета статті – аналіз якості життя пацієнтів, які перенесли захворювання, що порушують мозкову діяльність.

Завдання дослідження:

- Емпірично дослідити якість життя пацієнтів, які перенесли інсульт.
- Проаналізувати особливості та зміни якості життя пацієнтів, які перенесли інсульт.

Виклад основного матеріалу. Натепер у більшості розвинених країн змінюється підхід до надання медичної допомоги, метою якої є не тільки відновлення біологічної функції організму, а й нормалізація його психологічного та соціального функціонування. Стан здоров'я й життєве благополуччя, відповідно до визначення ВОЗ, – це не тільки відсутність захворювань і фізичних дефектів, а саме задоволеність індивідуальних потреб та адаптація індивіда у фізичній, психологічній, соціальній сферах. У новій парадигмі розуміння здоров'я, хвороби пацієнта та визначення ефективності його лікування з'явилося поняття «якість життя» [1; 2].

На думку І.Г. Лебідь та Н.М. Руденко, якість життя можна визначити виходячи з трьох основних компонентів: функціональної здатності, сприймання, симптомів і їх наслідків. Функціональна здатність – це здатність здійснювати повсякденну діяльність, соціальну, інтелектуальну й емоційну функції, підтримувати свою економічну самостійність. Сприймання містить у собі погляди людини та її судження про життєві цінності, загальний стан здоров'я, задоволення життям. Сприймання може порівнюватися з об'єктивною оцінкою соціальної функції, зміною становища, соціального статусу хворого. Симптоми є наслідком основного чи супутнього захворювання, вони зменшуються, зникають чи змінюються в результаті медичного втручання, виступаючи важливим компонентом якості життя [4].

На нашу думку, якість життя є інтегральною характеристикою суб'єктивного сприймання фізичного, психічного, емоційного та соціального функціонування хворого. Медичні аспекти якості життя включають вплив самого захворювання (його симптомів та ознак) і настання в результаті хвороби обмежень функціональної здатності, а також вплив лікування на повсякденну життєді-

яльність хворого. Якість життя також характеризує здатність зосереджуватися, приймати рішення, пам'ять, особливості сприймання, сексуальну функцію, душевний комфорт. Отже, визначення якості життя може надати медикам, психологам повноцінну інформацію про розуміння пацієнтом свого захворювання та лягти в основу розроблення індивідуальних лікувально-реабілітаційних заходів [3,5].

Методи дослідження. Для дослідження якості життя ми застосовували ретроспективний аналіз історій хвороб пацієнтів (2018–2019 роки), бесіду, спостереження й опитувальник SF-36 (The Medical Outcomes Study 36-item Short-Form Health Survey). Шкали опитувальника відображають фізичний компонент і психологічний компонент здоров'я. Зміст кожної зі шкал опитувальника зображено в таблиці 1.

База дослідження: Івано-Франківська центральна міська клінічна лікарня, відділення судинної неврології.

Вибірка. Дослідження якості життя пацієнтів здійснено в 42 пацієнтів центральної міської клінічної лікарні, відділення судинної неврології, з діагнозом «інсульт», віком від 40 до 80 років, із них – 26 чоловіків і 16 жінок; 12 чоловіків і 10 жінок вперше лікувалися у відділенні судинної неврології з діагнозом «інсульт» – I група; 14 чоловіків і 6 жінок проходили повторне лікування – II група.

Критерії включення хворих у дослідження: вік, ранній відновлювальний період після перенесення інсульту (ішемічного/геморагічного), можливість самостійного пересування або в разі необхідності використання додаткових допоміжних засобів.

Критерії виключення: виражені паралічі, виражені когнітивні та психічні порушення, вікова деменція.

Загалом у дослідження включалися всі хворі з діагнозом «інсульт», що перебували на стаціо-

Таблиця 1

Шкали опитувальника SF-36

№ з/п	Шкала	Характеристика
1	Physical Functioning (PF)	Фізичне функціонування – показує ступінь обмеження виконання повсякденного фізичного навантаження (ходьба, самообслуговування, підйом і перенесення важких предметів)
2	Role-Physical (RP)	Рольове фізичне функціонування – оцінює вплив фізичного стану на повсякденну активність (роботу, виконання звичних обов'язків)
3	Bodily Pain (BP)	Інтенсивність болю та його вплив на здатність займатися повсякденною діяльністю
4	General Health (GH)	Загальний стан відображає стан здоров'я на момент дослідження, а також перспективи лікування та супротив хвороби
5	Vitality (VT)	Життєздатність – відображає ступінь життєвої активності, енергії та дій
6	Social Functioning (SF)	Соціальне функціонування – відображає ступінь обмеження соціальної активності (спілкування, проведення часу з рідними, близькими, друзями) фізичним чи емоційним станом
7	Role-Emotional (RE)	Рольове емоційне функціонування – передбачає оцінку ступеня впливу емоційного стану на виконання повсякденної роботи (включає збільшення затрат часу, зменшення об'єму та зниження якості виконання)
8	Mental Health (MH)	Психічне здоров'я – загальний показник позитивних емоцій, характеризує настрій

нарному лікуванні та відповідали вищенаведеним критеріям. Усі хворі дали згоду на проведення дослідження.

Первинне обстеження пацієнтів, шпиталізованих із гострим інсультом або рецидивом захворювання, проводилося після стабілізації стану хворого. Розподіл досліджуваних за віком відповідає популяції, розподіл відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за віком

Вік	Стать	Інсульт (n=42)	
		Уперше (n=22)	Повторно (n=20)
Менше ніж 40 років	Чол.	-	-
	Жін.	-	-
Усього		0	0
40–49 років	Чол.	2 (9%)	1 (5%)
	Жін.	1 (4,5%)	-
Усього		3 (13,6%)	1 (5%)
50–59 років	Чол.	5 (22,7%)	3 (15%)
	Жін.	4 (18,2%)	2 (10%)
Усього		9 (41%)	5 (25%)
60–69 років	Чол.	4 (18,2%)	4 (20%)
	Жін.	4 (18,2%)	4 (20%)
Усього		8 (36,4%)	8 (40%)
Більше ніж 70 років	Чол.	1 (4,5%)	6 (30%)
	Жін.	1 (4,5%)	-
Усього		2 (9%)	6 (30%)
Усього		22 (52,4%)	20 (47,6%)

Згідно з ретроспективним аналізом історій хвороб пацієнтів, на стаціонарному лікуванні в цьому відділенні у 2018 році перебувало 1561 пацієнт, із них – 803 жінки та 758 чоловіків (рис. 1).

Проаналізовано інформацію стосовно пацієнтів з діагнозами, що відповідають за порушення мозкової діяльності, за 2018 рік (рис. 2).

Аналізуючи перше півріччя 2019 року, ми встановили, що на стаціонарному лікуванні у відділенні перебували хворі з діагнозом: внутрішньомозковий крововилив у мозочок із гіпер-

тензією – 31 особа; інфаркт мозку, викликаний неуточною закупоркою або стенозом мозкових артерій, – 338 осіб; інші транзиторні церебральні ішемічні атаки й пов'язані з ними синдроми – 35 осіб; наслідки внутрішньочерепного крововиливу – 23 особи; наслідки іншого нетравматичного внутрішньочерепного крововиливу з гіпертензією – 8 осіб; наслідки інфаркту мозку з гіпертензією – 84 особи; транзиторний церебральний ішемічний напад, неуточнений – 53 особи. Загалом у відділенні судинної неврології лікувалися 817 пацієнтів, із них – 445 чоловіків і 372 жінки, що наближено відповідає кількості хворих за I півріччя 2018 року. Причини виникнення більшої кількості інсультів у I півріччі не встановлено, що потребує подальших медичних і психологічних досліджень.

Результати дослідження якості життя пацієнтів відділення судинної неврології за опитувальником SF-36 ми зобразили на рис. 3.

Аналіз результатів за опитувальником SF-36 показав зниження показників якості життя за всіма шкалами. Нижчі показники відмічено в пацієнтів які переживали інсульт повторно, пояснюємо це тим, що пацієнти цієї групи є дещо старшими, і тим, що реабілітація після першого інсульту не принесла очікуваних результатів, крім того, досвід, отриманий під час попередньої реабілітації, є негативним: необхідність великих часових, енергетичних і матеріальних затрат. Часто повторні інсульти мали більш складні наслідки, ніж перші. Надія на видужання є незначною, що впливає на суб'єктивну оцінку якості життя.

Пацієнти, які вперше зіткнулися з хворобою, є молодшими, у них краща підтримка сім'ї, надія на лікування, реабілітацію та повне відновлення значно вища.

В обох групах низькі значення за шкалою «Фізичне функціонування», частина пацієнтів отримала повні чи часткові паралічі кінцівок, обмеження активності рекомендовано на перших етапах відновного лікування. Показники за цією шкалою загалом вищі у хворих, яким уперше

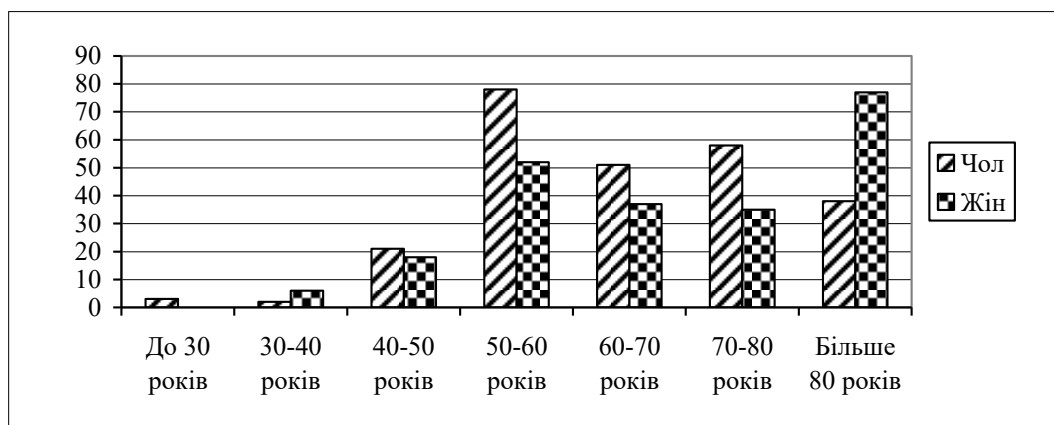

Рис. 1. Віковий розподіл хворих відділення судинної неврології з інфарктом мозку за 2018 рік

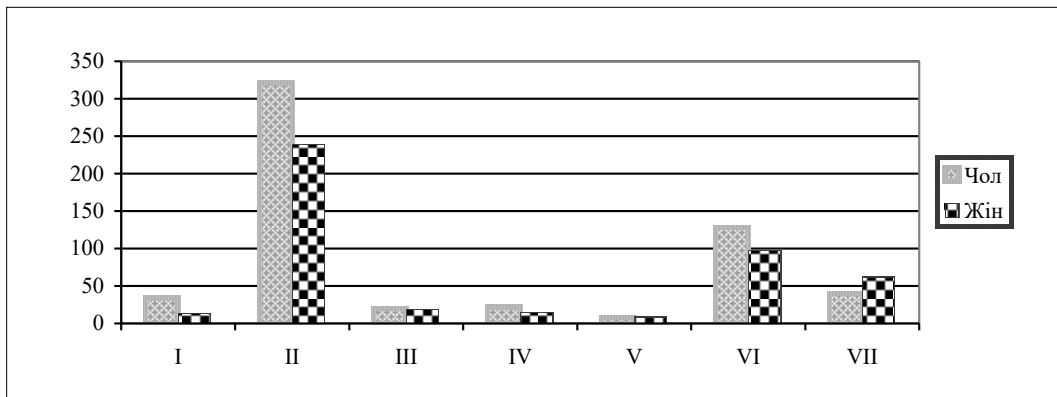

Рис. 2. Хворі з діагнозами, що відповідають за порушення мозкової діяльності: I – внутрішньомозковий крововилив у мозочок із гіпертензією; II – інфаркт мозку, викликаний неуточненою закупоркою або стенозом мозкових артерій; III – інші транзиторні церебральні ішемічні атаки й пов'язані з ними синдроми; IV – наслідки внутрішньочерепного крововиливу; V – наслідки іншого нетравматичного внутрішньочерепного крововиливу з гіпертензією; VI – наслідки інфаркту мозку з гіпертензією; VII – транзиторний церебральний ішемічний напад, неуточнений

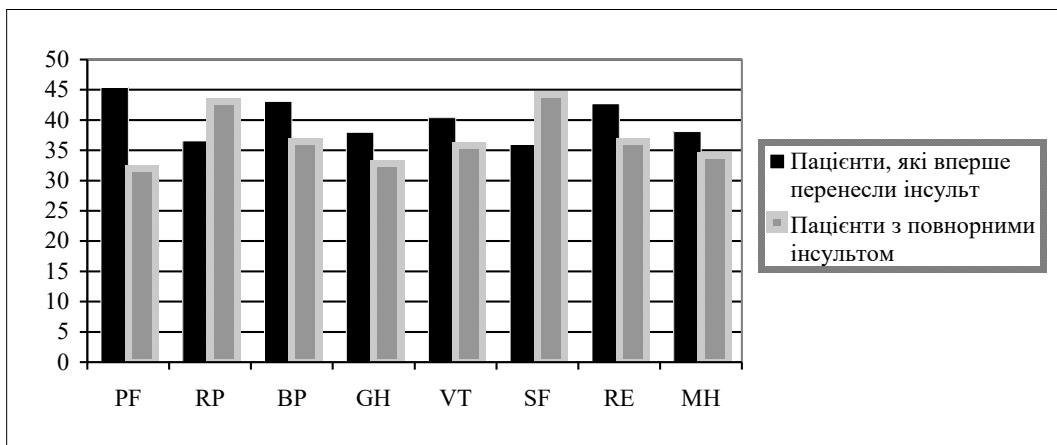

Рис. 3. Аналіз якості життя пацієнтів, які перенесли інсульт

поставили діагноз «інсульт». Такі пацієнти ще не пробували адаптуватися до побуту, у них відсутній досвід реабілітації. Причинами великого розкиду значень за шкалою є інтенсивність нападу, швидкість отримання першої допомоги, вік, тип ставлення до хвороби тощо. А також те, що, на нашу думку, такі пацієнти більш позитивно налаштовані на процес лікування й у повному обсязі ще не можуть оцінити та спрогнозувати стан свого здоров'я після лікування.

Інсульт у більшості випадків є не очікуваним, активна, життєдіяльна людина опиняється в ситуації бездіяльності, викинута зі звичного життєвого ритму, ролі, виконуваних нею в сім'ї, втрачені, тому показники за шкалою «Рольове фізичне функціонування» є нижчими в I групі. Пацієнти II групи мають нижчі вимоги до себе, не відчувають різниці між попереднім своїм станом, тому середнє значення за шкалою є дещо вищим.

Молодші пацієнти тяжче переживають утрату соціальних контактів через обмеженість у спілкуванні з родичами, друзями, знайомими відчува-

ють фрустрацію, у зв'язку з цим показники за шкалою «Соціальне функціонування» є нижчими в першій групі. Старші пацієнти є адаптованими до самотності, соціальне життя для них має менше значення.

Низькі показники за шкалою «Загальний стан здоров'я» в обох групах. Це вказує на наявність проблем, які ускладнюють виконання повсякденного фізичного навантаження. Усе ж нижчі показники в групі старших пацієнтів, це пояснюється коморбідністю, віковими змінами тощо.

Низькі показники за шкалою «Рольове емоційне функціонування» вказують на суб'єктивне відчуття втрати контролю над важливою частиною життя пацієнта. Неможливість виконання повсякденної діяльності негативно впливає на їхній емоційний стан. У другій групі нижчі показники пов'язані з утратою надії на відновлення своїх життєвих позицій.

Низькі показники за шкалами «Життєздатність» і «Психічне здоров'я» вказують на втому на фізичному та емоційному рівнях, зниження життєвої

активності пацієнтів, наявність високого рівня тривожності, фрустрації й депресії. Результати за цими шкалами вимагають більш глибокого емпіричного дослідження.

Висновки. Аналіз якості життя хворих, які перенесли інсульт, дає змогу визначити причини зниження життєвої активності таких пацієнтів. Зокрема, виявлено відмінності якості життя пацієнтів, які вперше потрапили на лікування у відділення судинної неврології з діагнозом «інсульт», і хворими, які повторно лікуються.

У ході дослідження встановлено, що хвороба є вагомою причиною зниження якості життя хворого, додатковими чинниками зниження якості життя таких пацієнтів є вікові, індивідуально-психологічні, статеві відмінності, соціальні чинники, швидкість надання допомоги та повторність інсультів.

Існує потреба реалізації мультидисциплінарного підходу до реабілітації хворих, які перенесли інсульт. Членами команди мають стати лікар, психолог, фізичний реабілітолог, ерготерапевт, соціальний працівник.

Є необхідність розроблення функціональних стратегій діяльності окреслених спеціалістів з

метою підвищення якості й ефективності реабілітації таких осіб.

Література:

1. Лукьянчикова Л.В. Современный взгляд на проблему качества жизни больных, перенесших ишемический инсульт. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология»*. 2016. Т. 9. № 4. С. 64–72.
2. Медведкова С.А. Динамика показателей качества жизни больных в раннем восстановительном периоде мозгового ишемического полушарного инсульта. *Международный неврологический журнал*. 2013. № 4 (58). С. 15–22.
3. Нестерак Р.В., Гасюк М.Б. Якість життя хворих з гострим коронарним синдромом без елевації сегмента ST. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (1). С. 9–13.
4. Якість життя у пацієнтів із вродженими вадами серця : практичний посібник. Київ : Вид. НПМЦДКК, 2016. 49 с.
5. Nesterak R.V., Gasyuk M.B. Pilot investigation of the method of interactive training of patients at the stage of medical rehabilitation and treatment *Deutscher Wissenschaftsherold. German Science Herald*. 2017. № 4. P. 38–41.

Hasiuk M. B., Shkrabiuk V. S., Kobets I. T. Quality of life patients who had a stroke

In the article an experimental study on the quality of life of the stroke patients has been conducted. The sample consisted of the patients who had a stroke for the first time and those with recurrent cases. The peculiarities of the quality of life of patients with impaired brain activity have been analyzed. The structural components of quality of life have been investigated, their characteristic features in the disease situation were determined. Based on a retrospective analysis of the case histories of patients with stroke, the distribution of patients according to the age and sex of the population was determined. The necessity of development of functional strategies of rehabilitation of such patients on the basis of a multidisciplinary approach with the involvement of a physician, psychologist, physician of physical rehabilitation, ergotherapist has been shown. It has been proven that suggested approach will ensure that the individual needs of each patient are taken into account, and will improve the quality and efficiency of rehabilitation.

Key words: stroke, quality of life, multidisciplinary approach, rehabilitation, adaptation.

УДК 159.9:618.2+618.4]:61
DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.14>

С. О. Гурський

аспірант кафедри психології
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ

Соціально-економічні перетворення в нашій країні останніми роками, як показують численні дослідження, супроводжуються невпинним погіршенням основних показників здоров'я населення.

Труднощі, з якими стикаються громадяни нашої країни, значно переважають за значимістю будь-які локальні, часткові й обмежені часом стресові події. Зміни цінностей та орієнтирів в індивідуальній реальності кожної конкретної людини, продиктовані новими соціальними трансформаціями, відчужаються на зміні взаємин за всім спектром особистісних систем, від міжстатевих і шлюбних взаємин до духовної сфери й навіть сенсу життя. Незважаючи на наявну проблему у вивченні взаємодії психіки й тіла, сьогодні ні в кого не викликає сумнів, що порушення гармонії між психічними та соматичними процесами призводить до розладів тієї чи іншої сфери людського організму – або соматопсихічної, або психосоматичної.

Детальне розуміння взаємозв'язку між емоційним життям і соматичними процесами суттєво розширює розуміння людської сутності.

У статті представлено емпіричні дані дослідження деяких психологічних особливостей осіб із психосоматичними розладами. Комплекс методів дослідження психологічних властивостей, призначений для виявлення особливостей осіб із психосоматичними розладами, включає дослідження соціальних чинників, які могли б вплинути на перебіг психосоматичних розладів, індивідуальних психологічних особливостей, дослідження ступеня алекситимічного радикалу, типів акцентуацій, а також психічних станів.

Для обробки результатів використані відповідні поставленим завданням методи математичної статистики: метод кореляційного аналізу й метод визначення достовірності відмінностей середніх. Обробка отриманих даних проводилася з використанням комп'ютерної програми SPSS v.23. Загальна вибірка становила 120 осіб віком 18–30 років. За допомогою факторного аналізу виявлено когерентні змінні, які можуть бути преморбідними й коморбідними факторами психосоматичних розладів, а також бути їх предикторами. Передусім це особистісні властивості, такі як нейротизм, що досліджувався за методикою EPQ, змінна О (впевненість – тривожність), Q4 (розслабленість – напруженість), які досліджувалися за 16 FP, змінна «депресія» (досліджувалася з допомогою MMPI-2). Результати досліджень указують на те, що факторами психосоматичних розладів можуть бути тривожність особистісна, яка вивчалася за методикою Спілбергера.

Ключові слова: факторний аналіз, алекситимія, тип поведінкової активності, нейротизм, урівноваженість нервових процесів, преморбідний, коморбідний, емерджентність.

Постановка проблеми. Предметна галузь дослідження взаємозв'язків фізіологічних і психічних проблем і знань про них маргінальна, постільки знаходиться на межі цих дисциплін і методів, які в них застосовуються.

Проблема природи психіки, свідомості і їх зв'язку з діяльністю мозку така ж стара, як і свідомість людини. З давніх часів і до сьогоднішнього дня були й залишаються різні погляди, концепції та теорії на їх сутність і співвідношення.

В античні часи характерним було те, що людська сутність розглядалася як сукупність двох протилежних самостійних складників – матеріального й духовного. Але їх співвідношення трактувалося по-різному.

Подібні погляди повторювалися й повторюються в роботах багатьох учених, щоправда абсолютний дух вони називають по-різному.

Прихильники концепції психофізичного монізму пропонують вирішувати психофізіологічну про-

блему не в словесних баталіях, а на експериментальній основі, вважаючи себе послідовними матеріалістами та єдиними об'єктивними дослідниками. Для прихильників цієї концепції характерними є пряmlinійність, часом механічність. Іноді прихильниками цієї концепції нехтується діалектика відношення об'єктів і процесів, ігноруються стрибкоподібні переходи кількості в якість. Ціле ділиться на складові елементи, що вивчаються окремо, як самостійне, а ціле розуміється як результат їх суми, вищі форми руху й організації зводяться до арифметичної суми нижчих. Прихильники цієї концепції вважають, що функціонування психіки людини повністю підлягає біологічним закономірностям, властивим усьому живому.

Боротьба матеріалістичних та ідеалістичних поглядів стосовно співвідношення душі й тіла триває тисячоліття, буде тривати до тих пір, поки ми не зможемо достеменно вивчити закономірності, з одного боку, функціонування окремих систем

організму, а з іншого – сукупної взаємодії фізіологічних, психологічних і соціальних процесів.

З погляду психофізичного паралелізму мозок визнається матеріальним субстратом психіки, а вона – похідна від його функціонування. Згідно із цією концепцією, фізіологічні та психологічні явища функціонують на двох паралельних недотичних рівнях.

Принциповим недоліком такого підходу є пряме зіставлення психічного й фізіологічного, що з погляду психології є непродуктивним і незмінно призводить до вивчення психологічних і фізіологічних процесів як тотожних, що протікають паралельно (при цьому психіка стає епіфеноменом) або взаємодіють (при цьому припускається дія нематеріальної психіки на матерію мозку).

Такі варіанти вирішення психофізіологічної проблеми існують уже століттями, змінюються лише терміни в рамках тих же альтернатив.

Намагаючись уникнути цієї методологічної проблеми, В.М. Бехтерев стверджував, що суб'єктивне й об'єктивне є характеристиками єдиного процесу – нейропсихічного.

На думку сучасних учених, натеper основною перешкодою на шляху синтезу психологічних і фізіологічних знань є емерджентність психічного, тобто поява на рівні психічного таких специфічних якостей, яких немає у фізіологічних.

Системне вирішення психофізіологічної проблеми перетворює емерджентність, яка розділяла психологію та нейронауки в «концептуальний місток», що об'єднує ці дисципліни й формує новий напрям досліджень – системну психофізіологію. Як «концептуальний місток», який поєднує психологію та нейронауки в системній психофізіології, використовується теорія функціональних систем, зокрема розвинута в її рамках уявлення про якісну специфічність емерджентності системних процесів, що організують для досягнення результатів поведінки часткові, локальні фізіологічні процеси.

З таких позицій, замінивши рефлекторні механізми поведінки на системний, можна прийняти положення про існування специфічних механізмів, що пов'язують психологію й нейронауки і стосуються поведінкового рівня організації життєдіяльності.

Прихильники концепції психофізіологічної взаємодії не відокремлюють психологічне від фізіологічного, але й не зводять одне до іншого. Вони стверджують, що фізіологічні процеси та закономірності проявляються в психіці не механічно, не прямолінійно, не однозначно, а у відображеному вигляді. Прихильники цієї концепції, опираючись на результати електроенцефалографічних досліджень, під час вивчення процесів мислення і свідомості помітили, що мозок активізує свою роботу не локально, а когерентно з просторовою син-

хронізацією ритмів. Помічена узгоджена робота сенсорних і нейронних мереж, завдяки чому сформульований принцип специфічних нервових процесів, тобто таких, що несуть у собі інформацію в закодованому вигляді, яка відповідає якісному й кількісному, є результатом зовнішніх і внутрішніх подразнень. Це фізіологічне моделювання відображення реальності залучає й психічні функції. Кодування інформації проходить з урахуванням специфічності рецепторів, спеціальної чутливості рецепторних клітин, частотного коду, нейронних ансамблів, часових патернів та особливостей векторного кодування сигналів.

Прихильники цієї концепції вважають, що феномен специфічних нервових процесів наближує нас до розуміння взаємозв'язків явищ психіки з певними фізіологічними детермінантами.

Детальне розуміння взаємозв'язку між емоційним життям і соматичними процесами суттєво розширює розуміння людської сутності.

Незважаючи на наявну проблему у вивченні взаємодії психіки й тіла, сьогодні ні в кого не викликає сумнів, що порушення гармонії між психічними та соматичними процесами призводить до розладів тієї чи іншої сфери людського організму – або соматопсихічної, або психосоматичної.

Натеper під психосоматичними розладами більшість провідних сучасних учених як у нашій країні, так і за рубежем розуміють групу хворобливих станів, які виникли на основі взаємодії психічних і соматичних факторів, що проявляються соматизацією психічних порушень, психічними розладами, які спричиняють реакцію на соматичне захворювання, або розвитком соматичної патології під впливом психогенних факторів [1].

У сучасній медицині під психосоматичними розладами розуміють групу хворобливих станів, що проявляються екзацербациєю соматичної патології, формуванням загальних, які виникають під час взаємодії соматичних і психічних факторів, системокомплексів – соматизованих психічних порушень, психічних розладів, що відображають реакцію на соматичне захворювання [2].

Практичні завдання науковців і фахівців у галузі охорони здоров'я потребують наукового обґрунтування й розроблення нових підходів до аналізу етіології й патогенезу поширених хвороб. Емпіричні дослідження свідчать про те, що здоров'я невпинно погіршується, причому домінуючими в структурі захворюваності є так звані хвороби адаптації або психосоматичні захворювання, в етіології яких важливу роль відіграють психологічні й соціально-психологічні фактори. Сучасні концепції цієї групи захворювань основані на системних уявленнях про взаємовідносини «організм – середовище» та наполягають на розгляді всіх факторів, що детермінують розвиток хворобливого процесу.

З поглибленням знань у фізіології, психофізіології та психічної діяльності вчені намагаються більш предметно дослідити фізіологічні та психічні феномени. Проблему взаємозв'язку соматичних функцій і психічних процесів намагалися досліджувати як фізіологи, так і психологи.

Людина та її взаємодія з навколишнім середовищем – одна з основних теоретичних проблем, у якій тісно переплетені аспекти еволюції суспільства й індивіда та охорони психічного й фізичного здоров'я людини. Це питання стає особливо актуальним у зв'язку зі збільшенням питомої ваги психосоматичних розладів, походження яких пов'язують зі зростанням психічних, передусім емоційних, переважань, характерних для сучасної цивілізації.

Соціалізація суспільства призводить не лише до прогресу і становлення колективної самосвідомості, а й до переважання стресогенними чинниками, що травмують психіку і збільшують частоту емоційного реагування, більше ніж інші фактори, сприяють підвищенню частоти психосоматичних розладів. Швидкі культурні, економічні й соціальні трансформації вимагають від сучасної людини мобілізації когнітивних, емоційних та особистісних ресурсів, постійної готовності до вирішення життєвих проблем. Хронічне перенапруження, внутрішня психологічна конфліктність і постійний тиск з боку соціуму призводять до виникнення психосоматичних розладів.

На сучасному етапі медицина не може обмежитися лише емпіричними даними, що належать до індивідуалізації діагностики й лікування. Потрібне не лише проголошення принципу цілісного (холістичного) підходу до людини, а й теоретичне розроблення цих питань. Філософською базою психосоматики можна вважати уявлення французьких матеріалістів, які розглядали психічне як невід'ємну частину організму, що впливає на тілесні функції. Отже, психосоматика розвивалася в руслі гіпотез психофізіологічних системних взаємодій.

Аналізуючи розвиток ідей про психосоматичні співвідношення, 6-й семінар ВООЗ із питань діагностики, номенклатури і класифікації психічних захворювань у Базелі в 1970 році виділив як основний варіант психосоматичних розладів психофізіологічний супровід емоцій, який є їх обов'язковим складником. Учені вказують, що емоційні реакції мають два паралельно існуючі прояви: психологічний (чуттєвий тон задоволення або незадоволення) і вегетативний, який виконує біологічно важливу функцію енергетичного забезпечення цілісної поведінки.

Згідно з даними експертів ВООЗ, майже 50% стаціонарних лікарняних ліжок у світі займають пацієнти з психосоматичною патологією. Як свідчать результати медичних досліджень лікарів

нашої країни, майже в 70% соматичних хворих виявляють психічні порушення різного регістру і ступеня тяжкості [3]. Серед дітей, що звертаються за допомогою до поліклінік, 40–68% страждають якраз на психосоматичні розлади [4].

Через зменшення частоти інфекційних хвороб збільшилася питома вага захворювань, які виникають у зв'язку з труднощами пристосування до жорстких умов існування. Їх називають хворобами адаптації, а оскільки вони значною мірою пов'язані з екологією людини, особистісними особливостями, способом життя, соціальним статусом, прогресом, то мають ще й іншу назву – «хвороб цивілізації», впродовж останніх десятиріч були об'єктом інтенсивних досліджень у рамках так званої психосоматичної медицини як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями у зв'язку зі зростанням їх ролі в загальній захворюваності населення.

Учені вказують, що емоційні реакції мають два паралельно існуючі прояви: психологічний (чуттєвий тон задоволення або незадоволення) і вегетативний, який виконує біологічно важливу функцію енергетичного забезпечення цілісної поведінки [5].

У біологічній теорії емоцій, розробленій П.К. Анохіним, указується, що спорідненість афективних і вісцерально-вегетативних розладів є не лише клінічно встановленим, а й фізіологічно непорушним фактом. Відповідно до цієї теорії, під функціональною системою мається на увазі замкнений контур автоматичної регуляції – широке функціональне об'єднання значної кількості фізіологічних компонентів з постійною сигналізацією про діяльність для отримання певного пристосувального ефекту, необхідного в цей момент в інтересах цілісного організму. Ця теорія може розглядатися як концептуальний «місток» між фізіологією (патологією) і психологією. Хронічна дія емоційного збудження з негативним біологічним знаком створює загрозу тривалої післядії й генералізації ефекту емоційного збудження на мозкові структури та вісцеральні функції. Це може призвести до розвитку функціональної, а потім й органічної соматичної патології.

Проблема виявлення психологічних особливостей у психосоматичних хворих є маловивченою, про що свідчить невелика кількість публікацій. У зв'язку з цим проведення досліджень у цьому напрямі є актуальним.

Мета статті – представити емпіричні дані дослідження деяких психологічних особливостей осіб із психосоматичними розладами.

Виклад основного матеріалу. Комплекс методів дослідження психологічних властивостей, призначений для виявлення особливостей осіб із психосоматичними розладами, включає дослідження соціальних чинників, які могли б вплинути на перебіг психосоматичних розладів

(методика визначення стресогенності й соціальної адаптації Холмса та Page), дослідження стратегій подолання стресу (опитувальник способів копію Р. Лазаруса (WCQ), опитувальник особистісний для визначення типу поведінкової активності Дженкінса (JAS), індивідуально психологічних особливостей особистісний опитувальник MMPI (Mini-Mult), особистісний опитувальник Р. Кеттелла (16 PF), шкали тривожності Спілбергера-Ханіна (STAI), для дослідження ступеня алекситимічного радикалу Торонтська алекситимічна шкала (TAS), опитувальник типів акцентуацій рис характеру Шмішека (Schmieschek Fragebogen)).

Психічні стани осіб із психосоматичними розладами досліджували за допомогою методики диференціальної діагностики депресивних станів В. Цунга (Zung Self-Rating Depression Scale), шкали психологічного стресу (PSM-25) і шкали реактивної й особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна (STAI).

Для оцінювання рівня психосоматичних скарг застосовували Гісенівський опитувальник соматичних скарг – Giesener Beshwedebogen (GBB), а також Контрольний список симптомів – Symptom-Check-List (SCL-90-R).

Для обробки результатів використані відповідні поставленим завданням методи математичної статистики: метод кореляційного аналізу та метод визначення достовірності відмінностей середніх. Обробка отриманих даних проводи-

лася з використанням комп'ютерної програми SPSS v.23. Загальна вибірка становила 120 осіб віком 18–30 років.

За допомогою факторного аналізу нами виявлено найсуттєвіші змінні, що впливають на розвиток психосоматичних розладів. Визначення, що ґрунтується на критерії «каменистого осипу», дає підстави вважати найсуттєвішими три фактори (рис. 1). Перший фактор пояснює 17,548% сумарної дисперсії, другий фактор – 9,654% і третій фактор – 6,822% сумарної дисперсії. Отже, перший фактор має найбільше навантаження з виділених трьох факторів.

Проаналізуємо зміст і структуру кожного з виокремлених факторів. Як видно з таблиці 1, перший фактор пояснює 17,548% сумарної дисперсії, другий – 9,654%, третій – 6,822% сумарної дисперсії. Отже, перший фактор має найбільше навантаження з виділених трьох факторів.

Перший фактор об'єднав певні однополюсні змінні, що мають різні факторні навантаження. З таблиці 2 видно, що перший фактор найбільше навантажено змінною «тиск», яка характеризує загальну інтенсивність скарг, «іпохондричність» у нетрадиційному розумінні цього терміна, а з погляду психосоматичного підходу – як «тиск скарг».

З таблиці видно, що до цього фактору ввійшли всі змінні, які досліджувалися за допомогою Гісенівського опитувальника, а також нейротизм, що досліджувався за методикою EPQ, тривож-

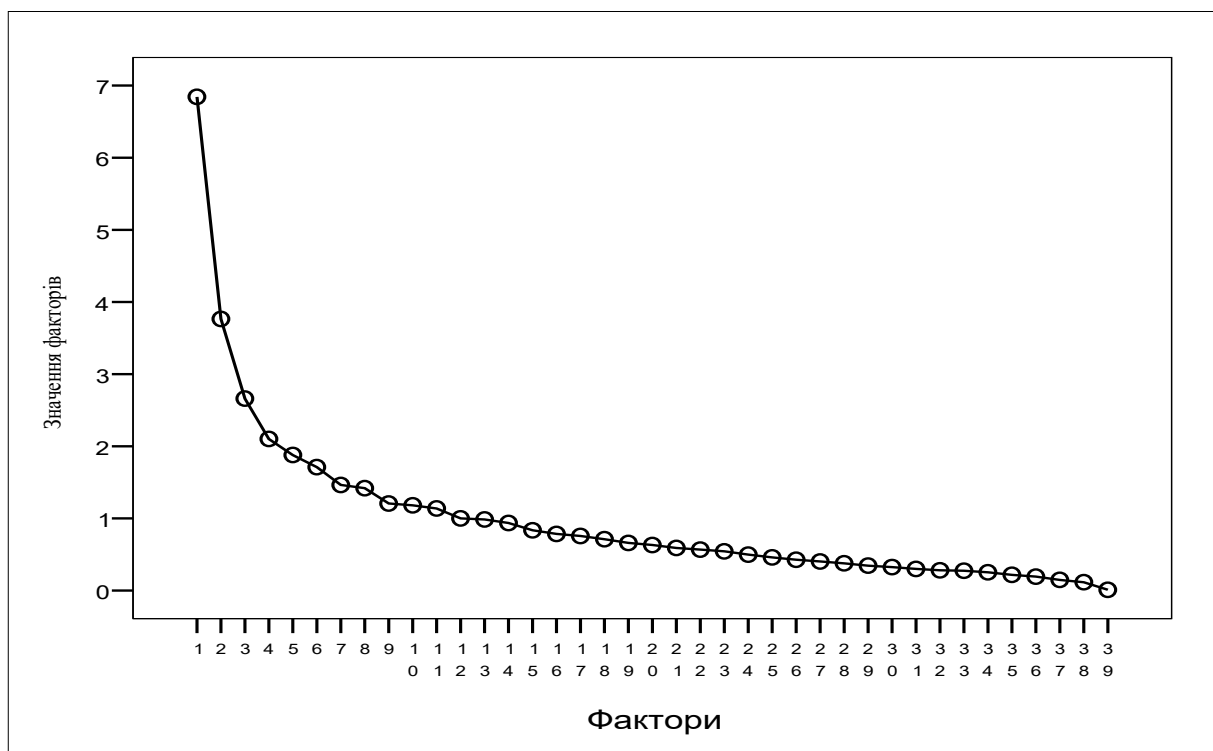

Рис. 1. Точкова діаграма власних значень для визначення кількості факторів методом «каменистого осипу»

Таблиця 1

Результати факторного аналізу методом головних компонентів

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	6,844	17,548	17,548	6,844	17,548	17,548	4,825	12,372	12,372
2	3,765	9,654	27,201	3,765	9,654	27,201	4,277	10,966	23,338
3	2,661	6,822	34,023	2,661	6,822	34,023	4,167	10,685	34,023
4	2,101	5,386	39,410						
5	1,879	4,817	44,227						
6	1,711	4,386	48,613						
7	1,463	3,752	52,365						
8	1,419	3,639	56,004						
9	1,207	3,095	59,099						
10	1,182	3,030	62,129						
11	1,138	2,917	65,046						
12	1,000	2,565	67,612						
13	,986	2,528	70,140						
14	,936	2,401	72,540						
15	,835	2,141	74,682						
16	,785	2,013	76,695						
17	,757	1,940	78,635						
18	,712	1,825	80,460						
19	,660	1,692	82,152						
20	,631	1,619	83,771						
21	,590	1,513	85,284						
22	,568	1,456	86,740						
23	,544	1,394	88,134						
24	,498	1,277	89,411						
25	,460	1,178	90,589						
26	,427	1,095	91,684						
27	,403	1,033	92,717						
28	,377	,967	93,684						
29	,345	,885	94,569						
30	,325	,834	95,403						
31	,300	,768	96,171						
32	,281	,720	96,891						
33	,275	,705	97,596						
34	,253	,649	98,245						
35	,218	,558	98,803						
36	,193	,495	99,299						
37	,148	,379	99,678						
38	,116	,296	99,974						
39	,010	,026	100,000						

Метод відбору: Аналіз головних компонентів (Extraction Method: Principal Component Analysis)

ність особистісна, яка досліджувалася за методикою Спілбергера, змінна О (впевненість – трижовність), Q4 (розслабленість – напруженість), що досліджувалася за 16 FP, змінна шкали соціального пристосування (SRRS), змінна «депресія» (MMPI).

Змінна «депресія» належить до двох факторів, причому перший фактор навантажено значно менше цією змінною (0,314), ніж другий фактор (0,696), який утворено змінними, що характеризують рівень нервово-емоційної стійкості, ступінь інтеграції особистісних властивостей, рівень

Таблиця 2

Результати компонентів повернутої матриці методом варімакс

	Фактори		
	1	2	3
Тиск	,899		
Ревматичні	,751		
Виснаження	,724		
Серцеві	,668		
Нейротизм	,654		
Шлункові	,652		
Тривожність Особистісна (за Спілбергером)	,581		
Алекситимія	,404		
О.Впевненість-Тривожність (16 FP)	,376		
Шкала стресогенності Холмса-Раге	,340		
Врівноваженість нервових процесів (PPO)	,321		
Q4.Розслабленість-Напруженість (16 FP)	,317		,316
Істерія (Hy)		,784	
Психопатія (Pd)		,780	
Психастенія (Pt)		,751	
Шизофренія (Sc)		,727	
Депресія (D)	,314	,696	
Іпохондрія (Hs)		,680	
Параноя (Pa)		,614	
В.Інтелект (16 FP)			,818
Л.Довірливість-Підозрілість (16 FP)			,746
Q3.Самоконтроль (16 FP)			-,663
А.Замкнутість-Товаристкість (16 FP)			-,651
Г.Схильність до почуттів-Висока нормативність			-,588
С.Емоційна стійкість (16 FP)			-,572
М.Практичність-Уява (16 FP)			-,488
Q2.Конформізм-Нонконформізм (16 FP)			,422
Н.Прямолінійність-Дипломатичність (16 FP)			,421
Тривожність Реактивна (за Спілбергером)			,361
Гіпоманія (Ma)			,359

Метод відбору: Аналіз головних компонентів (Extraction Method: Principal Component Analysis) Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера (Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization)

адаптації особистості до соціального оточення, а також психопатологічні особливості особистості, які досліджувалися за допомогою MMPI (див. таблицю 2).

Отже, результати факторного аналізу виявили деякі когерентні змінні, які можуть бути

преморбідними й коморбідними факторами психосоматичних розладів, а також бути їх предикторами.

Передусім це особистісні властивості, такі як нейротизм, який досліджувався за методикою EPQ, змінна О (впевненість –тривожність), Q4

(розслабленість – напруженість), що досліджувалася за 16 FP, змінна «депресія» (досліджувалася з допомогою MMPI-2).

Результати досліджень указують на те, що факторами психосоматичних розладів можуть бути тривожність особистісна, яка досліджувалася за методикою Спілбергера.

Висновки. Результати факторного аналізу виявили деякі когерентні змінні, що можуть бути преморбідними й коморбідними факторами психосоматичних розладів, а також бути їх предикторами. Результати власних досліджень дають підстави стверджувати, що депресія є багатфакторним чинником, причому перший фактор навантажено значно менше цією змінною (0,314), ніж другий фактор (0,696), який утворено змінними, що характеризують рівень нервово-емоційної стійкості, ступінь інтеграції особистісних властивостей, рівень адаптації особистості до соціального оточення, а також психопатологічні особливості особистості.

Література:

1. Смулевич А.Б., Сыркин А.Л., Козырев В.Н. Психосоматические расстройства (клиника, эпидемиология, терапия, модели медицинской помощи). *Журнал неврологии и психиатрии*. 1999. Т. 99. № 4. С. 4–16.
2. Антропов Ю.Ф. Терапия психосоматических расстройств у детей. Москва : Триада-фарм, 2003. 241 с.
3. Харченко Д.М. Психосоматичні розлади. Теорії, методи діагностики, результати досліджень : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2015. 280 с.
4. Исаев Д.Н. Роль современных психогенных и неблагоприятных социальных факторов в генезе психосоматических расстройств у детей. *Обзор психиатрии и медицинской психологии*. Ленинград, 1991. № 1. С. 59–67.
5. Губачев Ю.М., Стамбровский Е.М. Клинико-физиологические основы психосоматических соотношений. Ленинград : Медицина, 1981.

Hurskyi S. O. Features of the development of psychosomatic disorders

Urbanization of society, which leads not only to the progress and development of collective self-comprehension, but also to the overloading by factors that turn the one's brain more than other factors, contributes to the frequency of psychosomatic disorders. As a result of today's lifestyle the chronic psycho-emotional stress has become one of the major risk factors for human pathology. This cause the necessity of psychosomatic orientation in medicine, which should consider the impact of psychosocial and personal factors in constructing the concepts of pathogenesis, treatment and prevention of diseases.

The article presents empirical data of research of some psychological features of persons with psychosomatic disorders. The complex of methods of research of psychological properties intended to identify the characteristics of persons with psychosomatic disorders included the study of social factors that could affect the course of psychosomatic disorders, individually psychological features, the study of the degree of alexithymic radical, types of accentuation, as well as mental states.

The investigation empiric data of psychological peculiarities of persons with psychosomatic disorders are considered in the article. The coherent variables being able to be premorbid and comorbid factors of psychosomatic disorders as well as their predictors were found with factor analysis.

The total sample was 120 people aged 18–30 years. Factor analysis revealed coherent variables that may be premorbid and comorbid factors of psychosomatic disorders, as well as their predictors. First of all, these are personal properties such as neuroticism, which was investigated by the EPQ method, variable O (confidence – anxiety), Q4 (relaxation – tension), which were studied for 16 FP, variable “depression” (investigated using MMPI-2). The results of the studies indicate that personal anxiety, which was investigated by Spielberger's method, may be factors in psychosomatic disorders.

Key words: factor analysis, alexithymia, behaviour activity type, neuroticism, nervous processes balance, psychosomatic disorders, comorbidity, premorbid, emergence.

ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ПІДХІД ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ УЧАСНИКІВ ЛІКУВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті пропонується диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу. Головною метою статті є запропонування диференційного підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу. Уведено до наукового обігу поняття «диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу».

Диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу – це комплекс психологічних заходів, які забезпечують здійснення лікувального процесу різних категорій пацієнтів.

Розкрито особливості диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу. Особливість диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу полягає в тому, що цей підхід спрямований на надання психологічної допомоги всім учасникам лікувального процесу, з розподілом їх на категорії. Для надання якісної психологічної допомоги хворим психологічний супровід останніх проводиться на всіх етапах лікування.

Диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу спрямований на людей, які є фахівцями із психології, що надають комплексну психологічну допомогу іншим людям у закладах охорони здоров'я. Звичайно, можна сперечатися щодо змісту цього підходу та його особливостей, але сам факт, що цей підхід спрямований на іншу людину, не викликає сумнівів.

За такого підходу психологічний супровід учасників лікувального процесу забезпечується під час надання медичної допомоги всіх видів, як-от: екстренна медична допомога; стаціонарна медична допомога; амбулаторна медична допомога.

За диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу останні розподіляються на категорії за віком, статтю, освітою, професією, класифікацією і номенклатурою хвороб, наявністю інвалідності, соціальним статусом, сімейним станом.

З'ясовано можливості застосування диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу в закладах охорони здоров'я. Застосування диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу психологами (медичними психологами) у закладах охорони здоров'я має багато можливостей, серед них можливість надавати пацієнтам та їхнім рідним якісну психологічну допомогу, можливість супроводжувати медичний персонал під час роботи, а також можливість самовдосконалюватися фахівцям із психологічної роботи.

Ключові слова: психологічний супровід, психологічні заходи, диференційований підхід, пацієнт, рідні пацієнта, психолог, лікарі, молодший медичний персонал.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що сучасна медична психологія передбачає виконання завдань фахівцями-практичними психологами та лікарями-психологами за призначенням у галузі охорони здоров'я. Специфіка праці лікарів-психологів і практичних психологів, з одного боку, вимагає відповідальної поведінки особистості, з іншого боку, передбачає наявність певних якостей в особистості.

Актуальність даної проблеми мотивована тим, що на сучасному етапі медична психологія потребує кардинальних змін і введення інноваційних технологій, а саме запровадження психологічного супроводу в лікувальний процес (включення пацієнта, рідних пацієнта, лікарів, лікаря психолога або практичного психолога в лікувальний процес).

Виходячи з того, що питання диференційного підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу недостатньо вивчене сучас-

ними закордонними та вітчизняними вченими, наявна потреба в його дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що через зростання кількості соматичних захворювань, психічних розладів та поширення інвалідності в цивільних осіб питання психологічного (медико- психологічного) супроводу вивчається багатьма вітчизняними вченими [1, с. 15–32; 2, с. 48–50; 3, с. 48–50; 4, с. 75–79; 5, с. 287–294; 6, с. 459–463; 7, с. 108–118]. Попри велику кількість джерел, питання диференційного підходу психологічного супроводу в медичній психології недостатньо вивчено. Відсутність диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу не завжди приводить до позитивної динаміки в реабілітації та лікуванні пацієнтів.

Мета статті – запропонувати диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу.

Для досягнення мети ми перед собою поставили такі завдання:

1. Увести до наукового обігу поняття «диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу».

2. Розкрити особливості диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу.

3. З'ясувати можливості застосування диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу в закладах охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Недостатня соціальна та психологічна підтримка учасників лікувального процесу визначається такими чинниками, як відсутність диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу в закладах охорони здоров'я.

Велику роль у лікувальному процесі відіграє зустріч учасників лікувального процесу із психологом (практичний психолог, лікар-психолог), який передусім буде застосувати диференційований підхід (психологічного супроводу в закладах охорони здоров'я). У словниках, довідниках, статтях чи інших наукових джерелах ми не знайшли тлумачення поняття «диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу».

Аналіз цього поняття і його наповнення дозволив визначити його характерні ознаки. Так, диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу – урахування психологом індивідуальних особливостей учасників лікувального процесу під час надання психологічної допомоги.

У цій статті ми розглянемо дефініцію поняття «диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу». За допомогою словників і довідників зв'язували основні його сутнісні ознаки – це комплекс психологічних заходів, що забезпечують здійснення людьми лікувального процесу.

Отже, розкриємо сутність дефініції згаданого терміна. Диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу – це комплекс психологічних заходів, які забезпечують здійснення лікувального процесу різних категорій пацієнтів.

Логіка побудови поняття «диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу» дозволяє визначити суттєві ознаки, що притаманні цій дефініції і відрізняють її від іншої. Родовою ознакою є комплекс психологічних заходів. Це цілісна система, що складається з небагатьох взаємопов'язаних компонентів, комплекс психологічних заходів, які забезпечують здійснення лікувального процесу різних категорій пацієнтів. Видовою ознакою

цього поняття є комплекс психологічних заходів. Несуттєвими ознаками можна вважати функціональні критерії, а саме забезпечення здійснення лікувального процесу. Ці критерії можуть уточнюватися або змінюватися залежно від специфіки дослідження.

Психологічна складова частина цього супроводу містить: психодіагностику, психологічне консультування, психокорекцію та психопрофілактику, психоосвіту залежно від потреб учасників лікувального процесу (рис. 1).

Діяльність фахівців із психології, які здійснюють психологічний супровід, передбачає створення різноманітних умов для забезпечення досліджуваного процесу, реалізацію спеціальних заходів для допомоги учасникам лікувального процесу (пацієнти, рідні пацієнтів, лікарі, молодший медичний персонал) з метою лікування різних категорій пацієнтів. Це найбільш складний підхід, оскільки він дозволяє розглянути особливості об'єкта дослідження як сукупність взаємопов'язаних компонентів через такі аспекти, як: історичний, цільовий, структурний, функціональний, ресурсний, інтеграційний, комунікаційний, диференційованим шляхом.

Хочемо нагадати, що ми ввели в науковий обіг поняття «диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу».

Диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу спрямований передусім на фахівців із психології, що надають комплексну психологічну допомогу іншим людям у закладах охорони здоров'я. Звичайно, можна сперечатися щодо змісту цього підходу та його особливостей, але сам факт, що цей підхід спрямований на іншу людину, не викликає сумнівів. Тільки те, що втілюється, інтегрується в сучасній медичній психології, визначає цінність психологічної діяльності в закладах охорони здоров'я. Цей підхід висуває свої вимоги у вигляді поширених серед учасників лікувального процесу уявлень про типовий психологічний супровід у закладах охорони здоров'я.

За такого підходу психологічний супровід учасників лікувального процесу забезпечується під час надання медичної допомоги всіх видів, як-от: екстренна медична допомога; стаціонарна медична допомога; амбулаторна медична допомога.

За диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу останні розподіляються на категорії за віком, статтю, освітою, професією, класифікацією і номенклатурою хвороб, наявністю інвалідності, соціальним статусом, сімейним станом.

Під час супроводження пацієнтів у процесі лікування необхідно проводити весь необхідний комплекс заходів, зокрема роботу з рідними, які будуть спрямовані на адаптацію пацієнта в суспільстві.

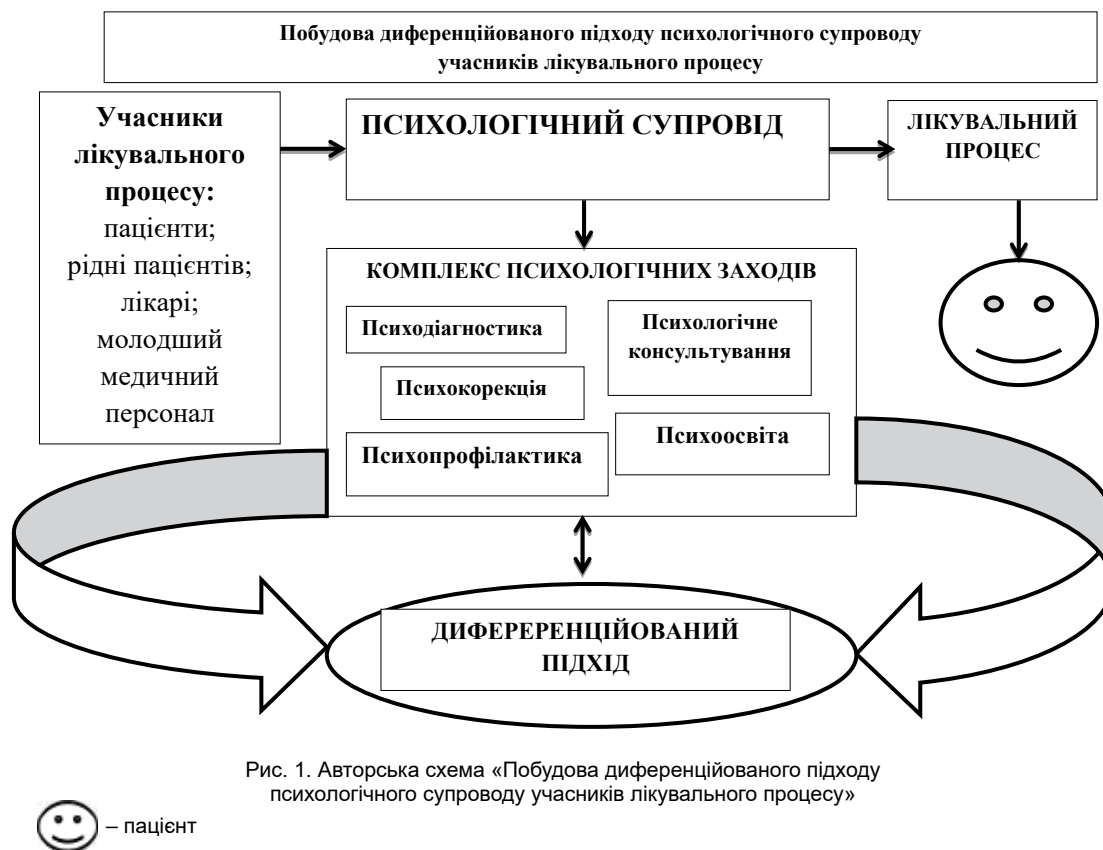

Рис. 1. Авторська схема «Побудова диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу»

За умови надання якісної психологічної допомоги в закладах охорони здоров'я нами пропонується забезпечувати психологічний супровід медичних працівників під час їхньої роботи, а саме комплекс психологічних заходів, як-от психологічне консультування, психокорекція, психоосвіта, психопрофілактика, спрямованих на професійне самовдосконалення, на профілактику синдрому емоційного вигорання, на психоосвіту, застосовуючи диференційований підхід (див. рис. 2).

Інноваційність психологічного досвіду полягає в тому, що відбувається в медичній галузі, базується на актуалізації досягнення успіху всіма учасниками лікувального процесу за допомогою використання диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу. Відбувається стимуляція життєвих потреб, цілей, своїх потенційних можливостей та індивідуальних особливостей для проєктування індивідуального маршруту, сприяє індивідуально-особистістному саморозвитку.

Останніми роками професія психолога в медичній галузі популярна. Психолог – це людина, що допомагає вирішувати особистісні та міжособистісні проблеми всім учасникам лікувального процесу.

Фахівець із психології не дає порад, не вчить, не звинувачує, зате загострює увагу на тому, що найбільш істотно для учасника лікувального процесу, допоможе учаснику лікувального процесу задіяти

всі можливості та всі здібності, підвищити якість сприйняття, усвідомити проблему в повному обсязі, тобто цей фахівець сприяє створенню найбільш якісних умов для проведення лікувального процесу. Використовуючи психологію оптимізму, фахівець створює теплу атмосферу, слідуючи за інтересами особистості, допомагаючи учаснику лікувального процесу вийти за рамки звичайних переконань, стереотипів.

Отже, застосування диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу в закладах охорони здоров'я має багато можливостей, серед яких можливість надавати пацієнтам та рідним пацієнтів якісну психологічну допомогу, можливість супроводжувати медичний персонал під час роботи, а також можливість самовдосконалюватися фахівцям із психологічної роботи.

Висновки. У підсумку зазначимо, що нами запропоновано диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу.

1. Уведене до наукового обігу поняття «диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу». Диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу – це комплекс психологічних заходів, які забезпечують здійснення лікувального процесу різних категорій пацієнтів.

2. Розкрито особливості диференційованого підходу психологічного супроводу учасників ліку-

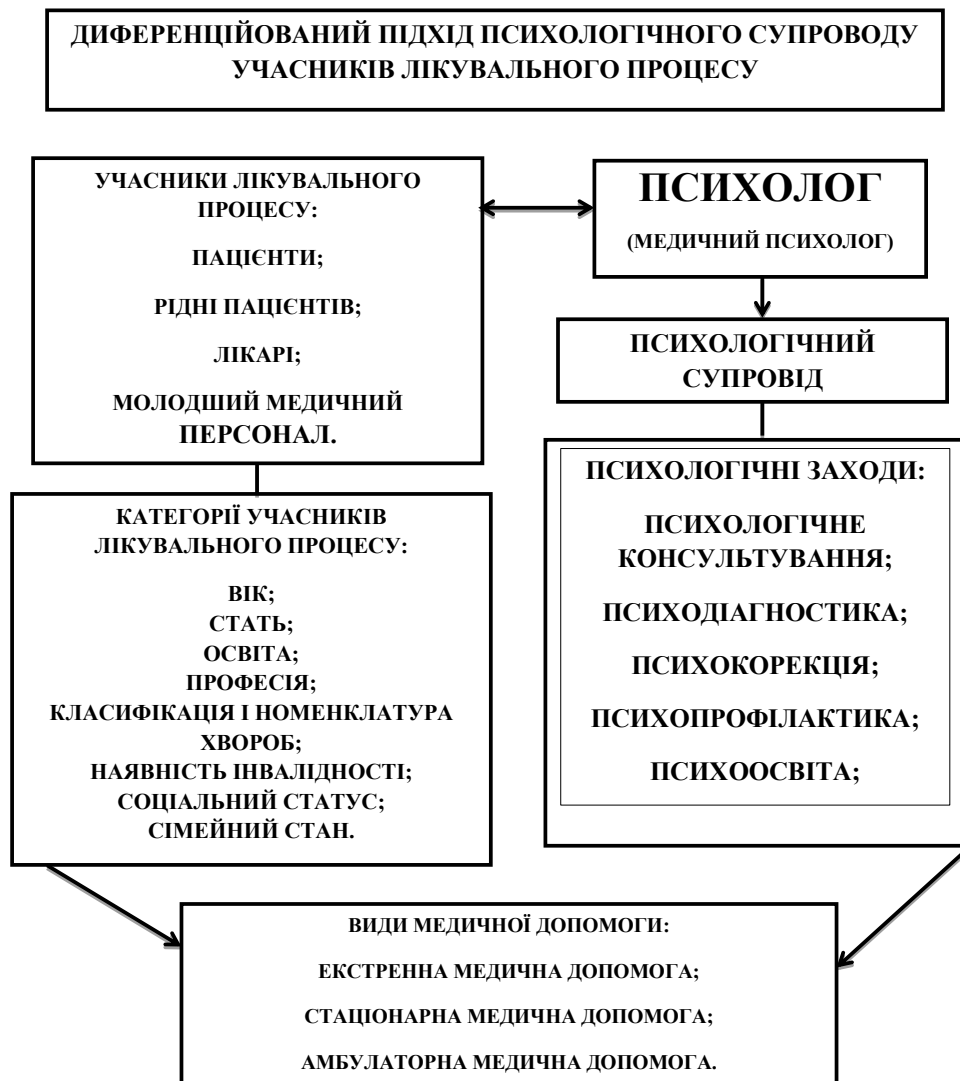

Рис. 2. Авторська схема «Диференційований підхід психологічного супроводу учасників лікувального процесу»

вального процесу. Особливість диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу полягає в тому, що цей підхід спрямований на надання психологічної допомоги всім учасникам лікувального процесу, з розподілом їх на категорії. Для надання якісної психологічної допомоги хворим психологічний супровід необхідний на всіх етапах лікування.

3. З'ясовано можливості застосування диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу в закладах охорони здоров'я. Застосування диференційованого підходу психологічного супроводу учасників лікувального процесу в закладах охорони здоров'я має багато можливостей, а саме: можливість надавати пацієнтам і рідним пацієнтів якісну психологічну допомогу, можливість супроводжувати медичний персонал під час роботи, а також можливість самовдосконалюватися фахівцям із психологічної роботи.

Література:

1. Василюк Ф. От психологической практики до психотехнической теории. *Московский психотерапевтический журнал*. 1992. № 1. С. 15–32.
2. Лобунець А. Медико-психологічний супровід студентів-інвалідів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Психологія». 2012. № 1009. Вип. 49. С. 175–178.
3. Лобунець Г. Проблема розладів психічної сфери студентів, які мають інвалідність. *Медична психологія*. 2012. № 4. С. 48–50.
4. Пелюстка М. Запропонування авторської моделі психологічного супроводу пацієнтів, які мають розлад адаптації, у медичну психологію. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 4. С. 75–79.
5. Мушкевич М. Поняття супроводу у сучасній психологічній науці. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка

- АПН України / за ред. С. Максименка. Київ, 2011. Т. XIII. Ч. 1. С. 287–294.
6. Новікова Ж. Теоретичні аспекти психологічного супроводження функціонування особистості. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (2). С. 459–463.
7. Холмогорова А., Зарецкий В. Может ли культурно-историческая концепция Л.С. Выготского помочь нам лучше понять, что мы делаем как психотерапевты? *Культурно-историческая психология*. 2011. № 1. С. 108–118.
-

Peliustka M. I. Differentiated approach to psychological support of participants of the treatment process

The article proposes a differentiated approach to the psychological support of participants in the medical process. The main goal of the article is to offer a differential approach to psychological support for participants in the medical process. The concept of “differential treatment of psychological support of participants in the medical process” was introduced into the scientific circle.

Differentiated approach of psychological support of participants in the medical process – a complex of psychological measures, that ensure the implementation of the medical process of various categories of patient.

The features of the differentiated approach of psychological support of participants of the medical process are revealed. The peculiarity of the differentiated approach of psychological support to participants in the medical process is that this approach is aimed at providing psychological assistance to all participants in the medical process, sharing them in the category. To provide high-quality psychological care to patients, psychological support of patients is carried out at all stages of treatment.

A differentiated approach to the psychological support of participants in the medical process is aimed primarily at people who are specialists in psychology, providing comprehensive psychological assistance to other people in health care facilities. Of course, it can be argued that the content of this approach and its peculiarities, but the fact that this approach is directed to another person and does not call in question.

In the differentiated approach of psychological support of the participants in the medical process, participants in the medical process are divided into the following categories, such as: by age; by gender; by education; by profession; by classification and nomenclature of diseases; in the presence of disability; by social status; by marital status.

In the differentiated approach of psychological support of participants in the medical process, psychological support of the participants medical process is provided for all types of medical assistance, such as: emergency medical aid; inpatient medical care; outpatient medical aid.

The possibilities of applying a differentiated approach to psychological support of participants in the medical process in health care institutions are discussed. The application of a differentiated approach to the psychological support of participants in the medical process by psychologists (medical psychologists) in health care facilities has many possibilities, such as the ability to provide patients and relatives with quality psychological help, the opportunity to accompany medical staff while working, as well as the ability to self-improve specialists in psychological work.

Key words: *psychological support, psychological measures, differentiated approach, patient, patient's relatives, psychologist, doctors, junior medical staff.*

УДК 159.91,159.96

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.16>**К. В. Проноза-Стеблюк**

науковий співробітник

ДУ «Інститут нейрохірургії імені академіка А. П. Ромаданова
Національна академія медичних наук України»

НОВА АВТОРСЬКА МОДЕЛЬ АСОЦІАТИВНИХ ПРОЕКТИВНИХ КАРТ

Метафоричні асоціативні карти відносять до проєктивних методик, що підіймають із глибини підсвідомості несвідомі враження, які визначають реакцію особи на ті чи інші життєві ситуації. Вони являють собою набір зображень завбільшки з гральну карту або листівку різноманітного змістового наповнення: люди, тварини, природа, життєві ситуації, абстрактні композиції тощо.

Метафоричні асоціативні карти можуть сприяти взаєморозумінню між терапевтом та клієнтом, особливо у випадках, коли важко обговорити певну проблему, допомагають висловити думки, формулювати їх і конкретизувати повідомлення. Метафоричні асоціативні карти – це інструмент професійної психології, психотерапевта та коуча, що застосовується в психодіагностиці, корекції та для розвитку можливостей.

Запропоновані авторські метафоричні асоціативні карти КПС являють собою набір із 74 карт, що є фотографічними зображеннями, які оброблені за допомогою комп'ютерних графічних редакторів і розподілені за кластерами та за асоціативними рядами. Асоціативні ряди відображають 8 елементарних емоцій та 4 базових емоцій; внутрішню картину хвороби (прийняття людиною власного захворювання) у випадку психосоматичних хвороб; стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях; базові потреби самозбереження; базові потреби емоційного спектру взаємодії.

Дана методика є валідним доповненням до діагностичних інструментів, що якісно відображає поточний стан пацієнта, розуміння пацієнтом природи власної проблематики, а саме здатність інтерпретувати власні симптоми, власні потреби, власні емоційні процеси. Методика може бути рекомендована в якості доповнення до психотерапевтичних та психокорекційних методів, що застосовуються в пацієнтів із розладами тривожно спектру та за наявності депресивного компонента (в т.ч. і самостійного), що можуть бути як самостійними, так і наслідками пережитого стресу (стрес-асоційованих розладів). Дана методика може бути застосована як мотиваційний компонент як до роботи на початку лікування, так і на будь-якому етапі під час впровадження нових методів у роботі, а також у випадку унікальної поведінки.

Ключові слова: психодіагностика, психотерапія, проєктивні методики, візуалізація.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що різноманіття психологічних проблем клієнтів (пацієнтів), відсутність чітких меж норми та патології субклінічних форм розладів ментального (поведінкового) здоров'я вимагають пошуку нових форм невербальної комунікації задля проведення психодіагностики та психокорекції.

Мета статті – поінформувати про розроблену нову модель асоціативних метафоричних карт та проаналізувати особливості їх застосування у випадках різних форм психоемоційних розладів.

Виклад основного матеріалу. Метафоричні асоціативні карти – це набір зображень завбільшки з гральну карту або листівку, що зображають людей, їх взаємодії, життєві ситуації, пейзажі, тварин, предмети побуту, абстрактні зображення.

Представлені на картах образи стають видимою метафорою цінностей, страхів, бажань особи пацієнта (клієнта) або пов'язаних асоціативно з його внутрішнім досвідом. Важливо, що кожен пацієнт (клієнт) може уявити і відчути щось своє. Метафоричні асоціативні карти відносять до про-

ективних методик, що підіймають із глибини підсвідомості несвідомі враження, які визначають реакцію особи на ті чи інші життєві ситуації.

Метафоричні асоціативні карти можуть сприяти взаєморозумінню між терапевтом та клієнтом, особливо у випадках, коли важко обговорити певну проблему, допомагають висловити думки, формулювати їх і конкретизувати повідомлення. Метафоричні асоціативні карти – це інструмент професійної психології, психотерапевта та коуча, що застосовується в діагностиці, корекції та для розвитку можливостей [1, с. 4–19].

Метафоричні карти бувають різні. Значення кожної колоди залежить від тематики. Є більш цілеспрямовані, а є універсальні, але всі вони дуже ресурсні. Найпопулярнішими серед психологів є карти «Тандем / Tandem» – асоціативні карти для опрацювання стосунків у парі; «Еко / Ессо» – розкриття творчого потенціалу; «Сага / Saga» – розвиток уяви і творчого потенціалу; «О-карти / Oh-cards» – для самоаналізу і полегшення соціальних взаємодій; «Морена / Morena» допомагає побачити ресурс; «Вона» – жіноча, дуже ресур-

сна колода; «Вікна і двері» – робота зі станами, пошук ресурсів, нових рішень; «Зі скрині минулого» – опрацювання дитячих травм, неврозів, установок [2, с. 6–9].

Найбільш вживаними для індивідуальної роботи з пацієнтами, що мають розлади психо-емоційної сфери, є метафоричні асоціативні карти «Персона» [3, с. 56] – карти із зображенням облич людей, що відображають різні емоції чи стани, а також карти «Коуп» [4, с. 13–18]. – для роботи з душевними травмами.

Утім, зазначені карти мають ряд недоліків. Зокрема, карти «Персона» орієнтовані на сприйняття пацієнта через призму міжособистісних відносин, що не дає можливості працювати з розладами тривожно-депресивного спектру, а основним недоліком колоди карт «Коуп» є однозначні трактування 6 карт із колоди, що символізують канали ресурсів за BASICPh-моделлю, що широко використовується для активізації та пошуку каналів ресурсів, тоді як на початку виконання завдання за задумом дані карти-ресурси не повинні бути в доступі.

Саме тому нами було поставлено та вирішено завдання створити колоду (набір) метафоричних асоціативних карт, що будуть застосовуватись як допоміжний метод для встановлення первинного контакту, зміцнення терапевтичного поля на будь-якому етапі, які можуть бути допоміжним методом для первинного скринінгу та під час застосування інших психодіагностичних методик, розвивати

мотиваційний компонент у клієнта, відобразити наочно проблематику, що мало зрозуміла під час психоедукації клієнту з унікальною поведінкою (структурою особистості), з органічними захворюваннями, що можуть проявлятися у помірно вираженому когнітивному дефіциті, де допускається застосування проєктивних методик, у випадках, коли є порушення пізнавальних процесів, але при цьому будуть позбавлені недоліків аналогів та прототипів.

У результаті спільної роботи фотохудожника Анастасії Клименко та автора статті, психолога Катерини Пронози-Стеблюк, було створено колоду (набір) метафоричних асоціативних карт КПС – за першими буквами прізвищ авторів, які являють собою набір із 74 карт, що є фотографічними зображеннями, що оброблені за допомогою комп'ютерних графічних редакторів і розподілені за кластерами та за асоціативними рядами, які відображають:

1. Вираженість 8 елементарних емоцій (Карл Ізард, 2000) **та 4-х базових емоцій:** задоволення – радість (рис. 1-2); інтерес – збудження, подив – переляк; горе – страждання; гнів – лють; страх – жах (рис. 3); відроза – огида; сором – приниження (рис. 4); радість (достаток); печаль; страх [5, с. 23–30].

2. Внутрішню картину хвороби (прийняття людиною власного захворювання) у випадку психосоматичних захворювань, таких як: артеріальна гіпертензія; гастро-дуоденальні ерозії (виразки);

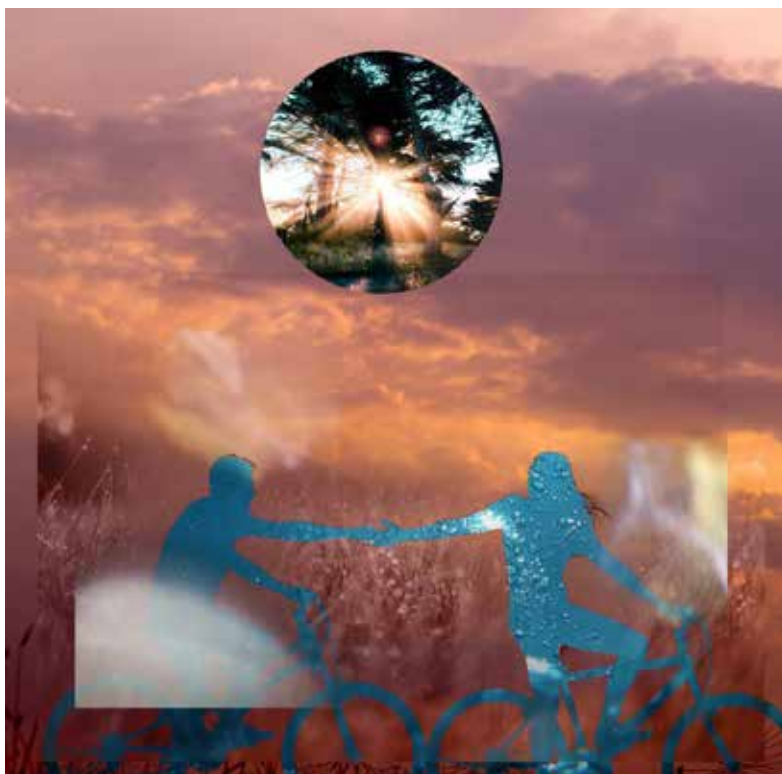

Рис. 1. Карта «Ранок, радість»

Рис. 2. Карта «Радість, нескінченність»

Рис. 3. Карта «Страх-Жах»

Рис. 4. Карта «Сором»

синдром подразнення товстого кишковика; бронхіальна астма; тиреотоксикоз; ідеопатичні больові м'язово-суглобові синдроми, нейродерміт.

3. Стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях:

Змагання (конкуренція) – прагнення домогтися своїх інтересів на шкоду іншому.

Пристосування – принесення в жертву власних інтересів заради іншого.

Компроміс – угода на основі взаємних поступок; пропозиція варіанту, що знімає виникле протиріччя.

Уникнення – відсутність прагнення до кооперації і відсутність тенденції до досягнення власних цілей.

Співпраця – учасники ситуації приходять до альтернативи, повністю задовольняє інтереси обох сторін.

4. Базові потреби самозбереження: тепло, захист, їжа, безпека.

5. Категорії базових емоційних потреб людини (за Young, J. E., Klosko, J. S., & Weishaar, M. E. (2006), незадоволеність яких у подальшому може відповідати формуванню ранніх дисфункційних схем та глибинних переконань, що можуть бути як наслідками відсутності повноцінного психічного благополуччя, так і сприяти розвитку інших більш суттєвих психічних розладів [6, с. 35–52].

Використання цієї моделі асоціативних метафоричних карт відбувається таким чином: під час консультації психолога (психотерапевта) пацієнту (клієнту) демонструється колода карт та подається така інформація:

«Перед Вами колода метафоричних асоціативних карт, що має їх 74 одиниці. Ці карти не мають однозначного трактування, а отже, за ними неможливо ані встановити діагноз, ані вилікувати виключно ними. Наша задача – представити наочне відображення проблематики та сформулювати мотиваційний компонент до подальшої роботи з проблемою. Вашою задачею є обрання після швидкого перегляду карт, що відповідають Вашому поточному емоційному стану (в одну колонку), та тих, що подобаються (але можуть не відповідати емоційному стану), – в іншу. Якщо карта не відповідає жодному кластеру, то ми її просто не беремо до уваги».

Далі пацієнт обирає карти, після чого психолог (психотерапевт) питає: «Розкажіть, чим Ви керувались під час обирання саме цих карт? Яку інтерпретацію Ви хотіли б надати кожній карті? Чи бачите Ви консолідацію з Вашими проблемами сьогодні, що були першопричиною для звернення? Чи бажаєте змінити конфігурацію після прояснення? Чи змінився у Вас запит, з яким Ви прийшли?»

Після отримання відповіді пропонує: «Опишіть труднощі у трактуванні карт? Що становить для

Вас найбільшу проблему сьогодні? Як Ви самі бачите консолідацію описаної Вами проблематики із результатами тестових опитувальників?»

Найбільш вагомим результатом, що досягається запропонованими рішеннями, є підвищення ефективності первинного скринінгу до тестових методик, можливість пацієнта самостійно скомплювати в ході роботи наочний кінцевий результат психологічної роботи, і як наслідок – підвищення ефективності психотерапевтичної допомоги під час розладів поведінкового здоров'я.

Наочно процес застосування методики ілюструється клінічним прикладом:

Пацієнтка Дарина, 24 роки. Проблема: тривожність, часті субдепресивні стани, що зумовлені негараздами у виконанні професійних обов'язків, перфекціоністичними переконаннями щодо результатів власної роботи, страхами про майбутнє, де вона бачить себе невдахою, знеціненою тощо.

Запит/задача: страх за майбутнє, власну професійну самореалізацію, тривожні думки щодо власної дефективності та некомпетентності, що підтримуються ранніми дисфункційними схемами.

Результати тестування: PHQ-9=15, HASD T: T = 8, D = 14, сприйняття когнітивного дефіциту при депресії = 7. Опис карт із колонки «подобається».

Інтерпретація нової конфігурації карт, що раніше були обрані як відповідність поточному емоційному стану. Клієнтка надала нових значень, а саме: затишок (саме це вона повторила декілька разів, захищеність, легкість, космос, нові далекі вершини (але страху вже не було), цікавість, новітні технології, окриленість, тепло.

Опис карт із колонки «відповідність емоційному стану»: із самого початку виконання інтервенції клієнтка заявила, що емоції – це не про неї, а дана інтерпретація карт така: за мене вирішили (хтось малює за мене), мене душать зобов'язання, я йду в невизначеність, але вона лякає, є бажання захватись, але я стрибаю по верхівкам, що мені ніколи не вдасться здолати. Після проведеної психоедукації та рефреймінгу клієнтка змогла надати нових інтерпретацій картам від невизначеності, що лякає, до відкриття власної спроможності до здолання та власного вибору напрямку руху. Відтепер вона виклала ті ж самі карти, але в іншій для себе конфігурації.

Опис проведення: під час виконання завдання клієнтка намагалась конфронтувати з терапевтом (сама пізніше говорила, що ніби бажає довести власну неспроможність, некомпетентність тощо). Після виконаної вправи зі зміни наданих нових конструктивних значень сумісно з проведенням техніки когнітивної реструктуризації відбулась зміна інтерпретацій до більш адаптивних (від «я приречена» до «я сама обираю»). Дана зміна може свідчити про доцільну наочність застосування проективної методики.

Висновки.

1. Дана методика є валідним доповненням до діагностичних інструментів, що якісно відображає поточний стан пацієнта, розуміння пацієнтом природи власної проблематики, а саме: здатність інтерпретувати власні симптоми, власні потреби, власні емоційні процеси.

2. За результатами дослідження дана методика може бути рекомендована в якості доповнення до психотерапевтичних та психокорекційних методів, що застосовуються в пацієнтів із розладами тривожно спектру та за наявності депресивного компонента (в т.ч. і самостійного), що можуть бути як самостійними, так і наслідками пережитого стресу (стрес-асоційованих розладів).

3. Дана методика може бути застосована як мотиваційний компонент до роботи на початку лікування, так і на будь-якому етапі під час упровадження нових методів у роботі, а також у випадку унікаючої поведінки.

Література:

1. Лемешко Т. 50 технік с МАК на все случаи жизни. Украина, 2017. 61 с.
2. Блінов О.А. Метафоричні асоціативні карти як сучасний метод психологічної хірургії. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : зб. наук. пр. Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка. Київ. 2016. Вип. 4(29). С. 6–11.
3. Кац Г., Мухаматуліна Е. Метафорические карты. Руководство для психолога. Москва : Генезис, 2013. 160 с.
4. Вальтрауд Киршке. «Клубника за окном». Перевод. Русское издание, май 2010 Авторское право © 2010 для русского издания. 15 с.
5. Изард К.Э. Психология эмоций / Перев. с англ. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 464 с.
6. Young, J. E., Klosko, J. S., & Weishaar, M. E. Schema Therapy: A Practitioner's Guide. New York : Guilford, 2006. 436 p.

Pronoza-Stebliuk K. V. New author's model of associative metaphoric cards

Metaphorical associative cards is one of projective techniques that raise unconscious impressions from the depths of the subconscious that determine a person's reaction to certain life situations. Metaphorical associative cards are a set pictures, like a playing card or a postcard with different imagions: people, their interactions, life situations, animals, everyday objects, abstract images and others.

Metaphorical association cards can foster understanding between the therapist and the client, especially when it is difficult to discuss a particular problem, help to express thoughts, formulate them, and flesh out messages. Metaphorical Association Cards is a "tool" for professional psychology, psychotherapists and coaches, used in diagnosis, correction and development of opportunities.

The proposed author's metaphoric associative maps (called "KPS") are a set of 74 pictures that are photographic images, processed by computer graphics editors, and distributed by cluster and associative series. The associative series reflect 8 elemental emotions and 4 basic emotions; internal picture of illness (acceptance by the person of own disease) in psychosomatic diseases; strategies for behavior in conflict situations; basic self-preservation needs; basic needs of the emotional spectrum of interaction.

This technique is a valid complement to diagnostic tools, which qualitatively reflects the current state of the patient, the patient's understanding of the origine of their problems, namely: the ability to interpret their own symptoms, their own needs, their own emotional processes. The technique can be recommended as an adjunct to the psychotherapeutic and psycho-corrective methods used in patients with disorders of the anxiety spectrum and in the presence of a depressive component (including self), which can be both independent and the effects of stress (stress-related disorders). This method can be applied as a motivational component to work at the beginning of treatment, and at any stage. The implementation of this new methods in the work as well in avoiding behavior problems.

Key words: *psycho-diagnostics, psychotherapy, projective techniques, visualization.*

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.17>**І. Л. Прошукало**практичний психолог,
аспірант кафедри психології управління
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»
Національна академія педагогічних наук України

ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ СТРЕС У ПОРУШЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПАЦІЄНТІВ ІЗ ДІАГНОЗОМ «ВІЛ-ІНФЕКЦІЯ»

Психологічне здоров'я є важливою складовою частиною розвитку особистості, основною функцією якого є підтримка активного та динамічного балансу між людиною і навколишнім середовищем у ситуаціях, що вимагають мобілізації власних ресурсів особистості. На жаль, цей баланс може бути втрачений унаслідок соматичного захворювання, зокрема такого, як ВІЛ, яке, до того ж, є невиліковним. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених дослідженню різних аспектів проблеми психологічного здоров'я особистості та критеріям його оцінки, необхідно констатувати, що на даний момент у психологічній літературі залишається дефіцит досліджень, спрямованих на вивчення психологічного здоров'я пацієнтів із соматичними захворюваннями, зокрема хворих на ВІЛ, не сформовано цілісного уявлення про певні психологічні особливості пацієнтів із соматичними захворюваннями, такими як ВІЛ-інфекція, та значення психосоціального стресу в порушенні їхнього психологічного здоров'я.

Встановлено, що стрес – це один з емоційних станів організму, який виникає в напружених обставинах і може бути викликаний як чинниками, що пов'язані з особистим життям, так і чинниками, що пов'язані з роботою. Серед іншого розкривається також поняття психологічного стресу, який запускається власне стресором, що є особистісно значущим для людини подразником. Розкриті також його ознаки та відмінності від біологічного стресу, який описав Г. Сельє. Ураховуючи біопсихосоціальну природу людини, розглядається можливість розвитку психосоціального стресу, основними чинниками якого є певні стресогенні ситуації, серед яких – порушення перебігу фізіологічних процесів в організмі, зокрема інфекційні хвороби. На основі теоретичного аналізу визначені основні підходи до проблеми психологічного здоров'я особистості в науковій літературі та виділені відповідні критерії психологічного здоров'я. Розкрито психологічні особливості пацієнтів із діагнозом «ВІЛ-інфекція» та проаналізовані критерії психологічного здоров'я таких пацієнтів, що мають давати відповідь на запитання, які саме особистісні структури найбільше потерпають в умовах ВІЛ-позитивного статусу пацієнта та яка в цьому роль психосоціального стресу.

Ключові слова: стрес, ВІЛ, хвороба, адаптованість, самореалізація, комунікація, самосприйняття, здоров'я.

Постановка проблеми. Повнота людського життя зумовлюється здоров'ям, яке залежить від безлічі факторів, у тому числі і від соціально-психологічних. Саме тому будь-яке захворювання може порушити звичний спосіб життя людини, її міжособистісне спілкування, знижує можливості професійної діяльності, нерідко позбавляє колишніх можливостей і сподівань, викликає необхідність перебудови власне всієї особистісної орієнтації людини у зв'язку з хворобою.

ВІЛ-інфекція до теперішнього часу не тільки невиліковна, але і супроводжується соціальною стигматизацією в суспільстві, створюючи вже від самого початку цілий ряд різного роду проблем для пацієнта, втручається в усі боки його життя. Саме тому так гостро ці пацієнти потребують кваліфікованої психологічної підтримки.

Мета статті. Проаналізувати вплив психосоціального стресу на психологічне здоров'я пацієнтів, хворих на ВІЛ.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що серед українських та вітчизняних дослідників питання, пов'язані з різними аспектами психічного здоров'я, розглядали такі науковці: О.В. Алексеев (настрій і здоров'я); М.Й. Боришевський (психологія самоактивності та суб'єктного розвитку особистості як саморегульованої соціально-психологічної системи); Б.С. Братусь (аномалії особистості); І.В. Дубровіна (психологічне здоров'я учасників освітнього процесу); Л.Д. Дьоміна, І.О. Ральникова (психічне здоров'я та захисні механізми особистості); Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевич, О.В. Наскова, І.В. Толкунова (психологія здоров'я людини); Л.М. Карамушка, М.Є. Андрос (психічне здоров'я особистості як вагомий чинник демографічної ситуації); Г.С. Нікіфоров (психологія здоров'я); В.М. Панкратов (саморегуляція психічного здоров'я); Д.Д. Федотов (збереження психічного здоров'я); О.В. Хухлаєва (особливості психіч-

ного здоров'я студентів); О.Я. Чебикін (проблема емоційної стійкості) та інші.

Із іншого боку, досліджено питання підтримки психічного здоров'я старшокласників (А.О. Василенко). Дослідження Я.Б. Калина присвячені психічному здоров'ю людей похилого віку. Предметом досліджень М.О. Проселкової є психічне здоров'я дітей-сиріт. М.В. Іванова аналізує психічне здоров'я мігрантів. Робота А.В. Остапенко стосується психічного здоров'я учасників локальних воєн, а І.О. Аксакова – психічного здоров'я демобілізованих військовослужбовців.

Сьогодні багато вчених вивчає феномен стресу у взаємодії з пізнанням, емоціями та дією (Дж. Еверілл, П. Фресс, Р. Кан). Із когнітивного погляду стрес вивчав Ейнштейн; Горовиць розробив інформаційну концепцію стресу. У межах психосоціального підходу стрес досліджували Р. Грін та Б. Вілсон. Чимало зарубіжних дослідників звертали увагу на наслідки стресу, викликані виробничою діяльністю (Дж. Гілтон, С. Палмер, Т. Пікеринг).

У вітчизняній психології деякі вчені пов'язували поняття стресу з поняттям напруження (В.А. Ганзен, В.М. М'ясищев). Стрес як процес, що призводить до психічних відхилень, розглядали Л.М. Аболін та Т.І. Аболіна. У контексті емоцій стрес вивчали Г.Г. Аракелов, Г.І. Кассиль, О. І. Медведєв, Н.М. Русалова, В.В. Суворова.

Психологічні особливості людини в стресових ситуаціях досліджували В.А. Бодров, А.М. Вейн, Л.В. Куликов, К.В. Судаков. Феномен стресу в міжособистісних стосунках людей вивчали Е.С. Бодрова, Л.А. Китаєв-Смик. Особливості переживання стресових станів людиною в екстремальних умовах досліджували Ю.А. Баранов, А.П. Мухін, С.В. Чермянін.

Значну увагу дослідженню стресу приділено науковцями, які вивчають психологічні аспекти діяльності органів внутрішніх справ. Вивченню стресу працівників органів внутрішніх справ України присвятив свою наукову роботу О.В. Тимченко. У своєму дослідженні він запропонував концептуальний підхід до професійного стресу, його прогнозування, психодіагностики та психокорекції у працівників поліції.

Наукові і соціальні уявлення про ВІЛ-інфекцію та пов'язані з нею явища більше обґрунтовані в роботах зарубіжних дослідників: Orr N.M., Trindade R., Sheppard H.W., Lang W., Ascher M.S., Vittinghoff E., Winkelstein W., Tim R., Holland J., Hartnoll R. та інші. Чимала кількість наукових праць присвячена саме питанням профілактики та протидії епідемії ВІЛ/СНІДу серед молодого покоління. Зазначена проблема стала предметом дослідження цілого ряду вітчизняних науковців: Р. Вайноле, І. Дубиніної, І. Зверєвої, А. Капської, Л. Котової, М. Лукашевич, Т. Лях, В. Полтавця, Л. Портер, В. Оржеховської, С. Страшко тощо.

Незважаючи на актуальність проблеми психологічного здоров'я особистості загалом та в контексті хронічного соматичного захворювання, зокрема такого, як ВІЛ, слід зазначити про дефіцит досліджень, спрямованих на вивчення психосоціального стресу, який детермінує порушення психологічного здоров'я пацієнтів, хворих на ВІЛ. Наявні в сучасній психологічній науці поодинокі публікації в цьому напрямі не дозволяють сформулювати цілісного уявлення не тільки про психологічні особливості пацієнтів із хронічними соматичними захворюваннями, такими як ВІЛ, але й про значення психосоціального стресу в порушенні їхнього психологічного здоров'я. Саме дослідження психосоціального стресу, який істотно впливає на психологічне здоров'я пацієнтів, хворих на ВІЛ, є актуальним та вчасним у плані надання якісної психологічної допомоги.

У наш час поняття стресу міцно вкорінене в лексиці сучасної людини, і більшість осіб оцінює це явище як негативне, що асоціюється з болючими переживаннями або з розладами, які викликані невирішеними особистісними проблемами чи сподіваннями, які не здійснилися.

Стрес (від англ. stress – «тиск, напруга») – стан індивіда, що виникає як відповідь на різноманітні екстремальні види впливу зовнішнього та внутрішнього середовища, що виводять із рівноваги фізичні чи психологічні функції людини [4, с. 188].

Ще більше 80 років тому Ганс Сельє запропонував концепцію стресу, визначивши стрес як неспецифічну відповідь організму на будь-які зовнішні подразники.

Зовнішні або внутрішні подразники, що викликають стрес, називаються чинниками, або факторами стресу. Загалом їх можна розділити на: фізіологічні (біль, голод, висока, низька температура, спрага, тиск) і психологічні (небезпека, образа, загроза, втрата, інформаційне перевантаження тощо). Останні, у свою чергу, поділяються на емоційні та інформаційні.

Стрес виникає, коли важливі потреби людей залишаються незадоволеними, і це насамперед стосується задоволення фізіологічних потреб – людина не може жити без їжі та води, і поки людина не відчуває себе в безпеці від голоду, холоду, зовнішніх загроз, вона не може дбати про потреби вищого порядку. Задоволення базових потреб дозволяє людям дбати про реалізацію більш «високих» потреб – у повазі від оточення і самоповазі, у самореалізації, когнітивних та естетичних потребах.

Пізніше було введено поняття «психологічний стрес», який почали розглядати не тільки як реакцію, але і як процес, де вимоги середовища розглядаються особистістю, виходячи з її власних ресурсів і можливості вирішення стресової ситуації, яка виникла, що в результаті і визначає

індивідуальні розбіжності в реакції на таку ситуацію [1, с. 70].

Психологічний стрес – це стан надмірного психічного напруження і дезорганізації поведінки, яке розвивається в результаті загрози або реального впливу екстремальних факторів соціального, психологічного, екологічного та професійного характеру [6, с. 317].

Психологічний стрес, на відміну від біологічного стресу, який описав Г. Сельє, наділений рядом специфічних ознак: він може виникати не тільки як реакція на реально дієвий подразник, але і як реакція на прогнозовані події, які ще не відбулися, проте настання яких суб'єкт боїться [7, с. 13].

Зокрема, можна виокремити такі ознаки психологічного стресу, які можуть проявлятися у зміні поведінки та зменшенні соціальних контактів: у людини може з'являтися безпричинна тривога та відчуття внутрішньої напруги; запальність, знервованість, дратівливість, агресивність та неможливість контролювати свої думки й емоції, керувати своїми діями; пригнічений стан, який може переходити в апатичний і характеризується зниженням інтересу до звичної діяльності, неможливістю отримати задоволення від приємних подій; постійне відчуття незадоволеності; примхливість, надмірна вимогливість до оточення; суб'єктивне відчуття перевантаженості, втоми, що не минає; зниження працездатності, неможливість виконувати звичні обов'язки; на фізичному рівні можуть відбуватися зміни в харчовій поведінці: відсутність апетиту чи надмірний прийом їжі, а також у порушенні сну: безсоння, ранній підйом, переривчастий сон. І хоч варто відзначити, що всі зазначені ознаки суто індивідуальні, однак те, що їх об'єднує, – це негативне забарвлення, болісне і хворобливе сприйняття індивідом дійсності. Симптоми можуть бути різні – залежно від того, в якій стадії стресу перебуває особа і які захисні механізми задіяні.

Серед інших особливостей психологічного стресу – суттєве значення оцінки людиною ступеня своєї участі в активному впливі на проблемну ситуацію з метою її нейтралізації [1, с. 70].

Психоемоційний стрес (психологічний стрес) запускається власне стресором, який є особистісно значущим для людини подразником, а індивідуальна інтерпретація може призводити до емоційно-забарвленої реакції, яка, у свою чергу, виникає через збудження нервових центрів кори головного мозку і може проявлятися у змінах різних функціональних систем організму; зокрема, інтенсивність таких порушень може варіюватися від невеликої зміни емоційного настрою до таких серйозних захворювань, як виразка шлунка або інфаркт міокарда.

У контексті психосоціального підходу модель реагування на стрес є багатфакторною, і необ-

хідно враховувати значущість кожного фактора в розвитку загальної реакції на стресову ситуацію. Автори цього напрямку, Р. Грін і Б. Вілсон, підкреслюють необхідність брати до уваги фактори навколишнього середовища: фактор соціальної підтримки, фактор стигматизації, демографічний фактор, фактор культурних особливостей, фактор додаткових стресів [5, с. 430].

Ураховуючи біопсихосоціальну природу людини, ми можемо говорити про можливість розвитку психосоціального стресу, основними чинниками якого є певні стресогенні ситуації. Зокрема, Дегтяренко Т.В. та Щербанюк-Чокан О.А. у своїй статті наводять приклади таких стресогенних ситуацій, серед яких – усвідомлена загроза для життєдіяльності: вплив шкідливих для здоров'я чинників із навколишнього середовища; порушення перебігу фізіологічних процесів в організмі, зокрема інфекційні хвороби; робота в умовах ризику та дефіциту часу; ізоляція від суспільства та ув'язнення; відторгнення суспільством, однолітками, колегами; втрата контролю за подіями; відсутність цільових установ у житті; наявність групового тиску з боку колективу; глибоке розчарування життям, роботою, шлюбом, дітьми; смерть чи тяжка хвороба близьких, родичів; конфліктні ситуації та сварки в колективі чи в родині; перебування в несподіваних умовах військових дій та інші.

Ці автори зазначають: «Психоемоційне напруження, що виникає у вищезазначених типових стресогенних ситуаціях, за ініціацією має психогенну природу, бо породжується головним чином особистісними, міжособистісними та соціальними чинниками, а відтак психоемоційний стрес слід вважати психосоціальним феноменом» [3, с. 24].

Психосоціальний стрес може впливати на психологічне здоров'я.

Останнім часом дослідники все частіше намагаються сформулювати самостійний психологічний підхід до проблем здоров'я й хвороби, зокрема Г.С. Нікіфоров, О.С. Васильєва, О.Р. Калитеєвська, Ю.М. Орлов, Д.О. Леонтьєв та інші у своїх роботах намагаються поєднати різні підходи до розуміння проблеми психічного здоров'я особистості, досліджуючи цінності й смислоутворювальні життєві орієнтації, особистісні виміри людини як певні детермінанти її благополучного розвитку. І хоча у сучасній психології єдиної думки науковців щодо поняття «психологічне здоров'я» не існує, все ж на сьогодні розрізняють такі категорії, як «психічне здоров'я» та «психологічне здоров'я». Оскільки психічне здоров'я не є предметом нашого дослідження, ми зосередимо свою увагу тільки на категорії «психологічне здоров'я».

Психологічне здоров'я є важливим компонентом у розвитку особистості, адже саме від нього залежить загальний психологічний стан людини,

її самопочуття, вміння справлятися з життєвими труднощами і т.д.

У психологічній літературі на сьогодні не існує єдиної дефініції поняття «психологічне здоров'я». Зокрема, психологічне здоров'я визначається як показник повноцінного функціонування та розвитку особистості в процесі її життєдіяльності (І.В. Дубровіна), найбільш адекватна міра індивідуального і суспільного добробуту (Т.Д. Азарних, В.А. Ліщук), здатність особистості до творчої самореалізації, самоактуалізації, адекватного самоприйняття себе та світу, свого саморозвитку (А. Маслоу, В. Франкл, Е. Фромм), особистісна зрілість (Г. С. Нікіфоров, Ф. Перлс), інтегративний показник життєво важливих функцій особистості людини (В.О. Ананьєв), міра творчості особистості (В.О. Моляко), показник духовності особистості (О.С. Васильєва, Е.О. Помиткін), чинник соціальної «успішності» індивіда (В.Л. Бакштанський, Т.А. Тунгусова), інтегративний показник життєво важливих функцій особистості людини, зокрема сім'ї (В.С. Торохтій), тощо.

Теоретичний аналіз наукової літератури дозволяє виокремити різні підходи до дослідження проблеми психологічного здоров'я. Бондарчук О.І. виділяє такі основні підходи: «1) системний підхід (П. Анохін, Ю. Ломов, Р. Стенберг та ін.): відмова від трактування здоров'я як «нехвороби», розгляд здоров'я як системи, що має складну, рівневу будову; 2) особистісний підхід (К. Альбуханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Анциферова та ін.): психологічне здоров'я як інтегративна характеристика особистості, що формується протягом усього її життєвого шляху; 3) суб'єктивно-діяльнісний підхід (А. Брушлинський, С. Рубинштейн, А. Осницький та ін.): психологічне здоров'я як здатність і можливість особистості до активної творчої самореалізації в діяльності; 4) системно-генетичний підхід (Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко)» [2, с. 14].

Чимало дослідників, беручи до уваги багатогранність поняття «психологічне здоров'я», виділяють найрізноманітніші його критерії. Так, наприклад, Ягода висуває шість критеріїв психологічного здоров'я: позитивна установка стосовно власної особистості, духовний ріст та самореалізація, інтегрована особистість, самодостатність, адекватність сприйняття реальності, компетентність у подоланні вимог навколишнього світу.

Серед цілого ряду авторських позицій усе ж переважають наукові погляди, відповідно до яких психологічне здоров'я розуміється як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації, адекватного самоприйняття себе та світу. Важливим складником психологічного здоров'я особистості є наявність сенсу життя (І.В. Дубровіна, А. Маслоу, В. Франкл); міжособистісні відносини як важливий

критерій психічного та психологічного здоров'я (А. Адлер, Б. С. Братусь, Е. Фромм).

Потреба в безпеці є однією з базових потреб людини. Виявлення будь-якого соматичного захворювання порушує стан психологічної рівноваги людини, особливо якщо це невиліковне захворювання, щодо якого існує стигма в суспільстві.

Психотравмуючий вплив на психіку пацієнта через свій ВІЛ-позитивний статус надзвичайно потужний за інтенсивністю та тривалістю дії, оскільки має психосоціальні характеристики, які сприяють глибшому соціальному відчуженню та стигматизації пацієнтів, хворих на ВІЛ, порівняно, наприклад, з онкологічними хворими.

Як наслідок, такі переживання позначаються не тільки на фізичному, а й психічному стані хворого. Передусім виникають негативні емоції: страх, тривога, гнів, почуття провини за свою хворобу, які по-різному виявляються на різних стадіях перебігу захворювання та його лікування.

ВІЛ-інфікована людина може відчувати страх і тривогу через розкриття свого діагнозу, побоючись засудження та неприйняття не тільки з боку чужих людей, а й близьких, друзів. Варто визнати, що багато людей із ВІЛ-інфекцією так і не можуть подолати цей бар'єр і не розкривають свій статус, зважаючи на дискримінацію і приниження. Такі ж відчуття можуть поглиблюватись через необхідність тривалої госпіталізації у випадку виникнення певних ускладнень через хворобу, а також відсутність у пацієнта повної інформації про хворобу та її наслідки, недостатній рівень толерантності з боку медичного персоналу.

Незрозумілі для пацієнта певні особливості самої хвороби активізують різні психологічні механізми захисту, які позначаються і на загальній поведінці. Загалом, реакція людини на інформацію щодо її ВІЛ-інфікування та набуття ВІЛ-позитивного статусу може мати різні прояви – від адаптивного варіанту до вираженого патологічного.

На тлі перебігу ВІЛ-інфекції в пацієнта можуть розвиватися невротичні та астеничні стани, зокрема: поганий настрій або різка його зміна, роздратованість, слабкість, незначна концентрація уваги. Окрім того, ВІЛ-інфекція та її наслідки можуть спричинити неприємні переживання та внутрішні конфлікти, унаслідок чого виникають в'ялість, апатія та загальне зниження як фізичної, так і психічної активності людини, які можуть переходити в депресивні стани. Глибина та рівень таких станів залежить від багатьох чинників, зокрема і від психоемоційних особливостей людини. Деякі пацієнти здатні на таку форму поведінки, як заперечення. Вони заперечують факт існування самої хвороби й демонструють це в різний спосіб собі та оточенню. Зазвичай це протест проти приймання

антиретровірусної терапії, відвідування лікарів, дотримання вимог лікування, проходження обстежень. Така реакція є одним із механізмів адаптації до ситуації, що склалася. Нерідко протести викликають сподівання на одужання без антиретровірусної терапії та пошук альтернативних методів лікування, які не мають своєї ефективності в лікуванні ВІЛ-інфекції, що, у свою чергу, може також спричинити трагічні розчарування та появу важкого депресивного стану.

Таким чином, розглянувши психологічні особливості пацієнтів із діагнозом «ВІЛ-інфекція» та різні підходи до визначення критеріїв психологічного здоров'я, ми дійшли висновку, що в межах нашої проблематики більш доцільним є виокремлення таких критеріїв: адаптованість; самосприйняття; адекватне сприйняття реальності; самореалізація; комунікативна ефективність.

Проаналізуємо виділені нами критерії психологічного здоров'я в пацієнтів із ВІЛ-інфекцією.

Адаптованість як здатність задоволення власних потреб і прагнень через оптимальний баланс між собою, своїм внутрішнім станом та навколишнім середовищем. Як свідчить практика, хронічна, невиліковна хвороба, така як ВІЛ-інфекція, може викликати певні особистісні зміни в пацієнта, які можуть позначатися на сприйнятті себе та навколишнього світу, а також у ставленні до себе, оточення та власне на самій поведінці хворого. Така життєва ситуація, зокрема яка спричинена цією хворобою, визначається пацієнтом як критична, в якій людина стикається з неможливістю внутрішньої реалізації власних потреб свого життя, адже стан пацієнта зі статусом ВІЛ дає відчуття постійної незахищеності і невизначеності, що є типовим та не тільки згубно діє на мотиваційну сферу, гальмуючи бажання, звужуючи потреби та інтереси, але й позбавляє намірів рухатися далі, це втрата певних ціннісно-сміслових орієнтирів, що забезпечують особистісну динаміку розвитку людини.

Самосприйняття як процес орієнтування людини у власному внутрішньому світі в результаті самопізнання. Важлива сфера життя людини – це сфера її стосунків із собою. Унаслідок тривалого стресу, який спричинений хворобою, в пацієнтів із ВІЛ-інфекцією знижується здатність до самоідентифікації, деформується ставлення до себе, зникає звичне самоприйняття. Під впливом постійної тривоги за своє здоров'я, інтенсивних страхів щодо смерті та стигматизації з боку суспільства пацієнт, хворий на ВІЛ, відчуває постійну дратівливість, безпорадність, що призводить до зневаги власної особистості та самоприпинення – це ще більше поглиблює стрес, який впливає на імунну систему пацієнта, що може тільки погіршувати соматичний стан хворого; нерідко можуть виникати аутоагресивні стани.

Адекватне сприйняття дійсності, що дає можливість вибудувати нові життєві перспективи через відновлення зв'язку між минулим, теперішнім та майбутнім. Людині, яка перебуває у стані хронічної хвороби, притаманний розрив зв'язку між своїм я-минулим, я-теперішнім і я-майбутнім, що викликане переживанням розпаду між подіями з минулого до хвороби, коли пацієнт був здоровим і життя згадується в щасливій інтерпретації, та сьогодення, яке сприймається як щось вимушене, ірреальне, та майбутнє з його невизначеністю, туманністю. Через невиліковну хворобу змінюється відчуття взаємозалежності різних етапів життя і ставлення людини до майбутнього, оскільки це майбутнє сприймається нею як щось дуже непевне, небезпечне, що лякає і здається інколи гіршим за теперішнє. Здатність планувати своє життя, регламентувати час, стимулювати реалізацію тривалих цілей – усі ці важливі вміння тимчасово втрачаються, і пацієнт поступово позбувається своєї цілеспрямованості в житті, відчуваючи певну розгубленість, виснаженість та дезорієнтованість через свою хворобу.

Самореалізація як можливість підтримання продуктивності і самоефективності особистості. Важлива сфера життя пацієнта, яка зазнає певних змін, – це сфера діяльності, продуктивної самореалізації. Будь-яка соматична хронічна хвороба, в тому числі така, як ВІЛ, згубно діє на творчу самореалізацію людини, її продуктивність, самоефективність особистості загалом. Невиліковна хронічна хвороба вносить свої зміни в життя людини, змінюючи певні професійні можливості: зменшується рівень ентузіазму, відсутнє бажання творчого пошуку, а якщо такий і є, то реалізувати свої задуми людина навіть не намагається, бо немає ані сил, ані впевненості в собі, ані віри в те, що це має хоч якісь перспективи і що вона має достатньо часу для втілення тих перспектив.

Комунікативна ефективність – здатність вибудувати нові продуктивні контакти з незнайомим для себе оточенням і водночас підтримувати теплі, щирі стосунки з близькими людьми. Серед інших сфер життєдіяльності пацієнта, яка відчутно порушується під впливом хвороби, – комунікативна. Так можуть виникати нові чи загострюватися давні проблеми в стосунках із близькими, колегами, сусідами, друзями. Це відбувається через низький рівень толерантності до людей із діагнозом «ВІЛ» – неможливість іноді відкрити свій діагноз, боячись бути засудженим і неприйнятним іншими людьми. Усе це призводить до погіршення якості спілкування, ефективності співробітництва. Майже зникає готовність до спілкування, втрачаються навички співчуття і співпереживання, знижується поріг терпимості, посилюється егоцентризм, байдужість, інколи – конфліктність, агресивність, а інколи – бажання взагалі ізолюватися від контактів.

Як бачимо, для психологічного здоров'я в пацієнтів із ВІЛ важливо відновлювати прийнятні стосунки з навколишнім середовищем, собою та іншими людьми, які під впливом невиліковної хвороби певною мірою можуть руйнуватися, та допомагати з усвідомленням і реорганізацією системи смислів, мотивів, а також у пошуку нового контексту власного життя.

Психологічно здорова особистість – це людина, яка здатна активно змінювати власне життя, враховуючи як виклики динамічного навколишнього середовища, так і власні внутрішні переживання, що можуть бути спричинені різними критичними життєвими ситуаціями.

Така невиліковна хвороба, як ВІЛ, змінює соціальне функціонування пацієнта, і психосоціальний стрес відіграє в тому суттєву роль. Виявлені та проаналізовані критерії психологічного здоров'я пацієнтів із ВІЛ-інфекцією мають давати відповідь на запитання, які саме особистісні структури найбільше потерпають в умовах ВІЛ-позитивного статусу пацієнта; які психологічні наслідки така хвороба може викликати і що саме мають робити психологи для відновлення здатності особистості до активного і відповідального життєтворення, сприяти пацієнтам із ВІЛ-позитивним статусом у створенні тих психологічних умов, які б давали нові можливості для подальшого особистісного зростання, незважаючи на хворобу.

Таким чином, перспективи подальших досліджень автор вбачає в дослідженні впливу соматичної хвороби на психологічне здоров'я пацієнтів із метою психологічної підтримки в

переживанні (і проживанні) ситуації, постановки діагнозу та допомоги усвідомлення хвороби та зміни ставлення до себе, свого життя; виокремленні тих чинників, які можуть впливати на психологічне здоров'я пацієнтів із соматичним захворюванням.

Література:

1. Бодров В.А. Когнитивные процессы и психологический стресс. *Психологический журнал*. 1996. Т. 17. № 4. С. 64–74.
2. Бондарчук О.І. Психологічне здоров'я особистості: зміст і проблеми моніторингу. *Тези Міжнародної науково-практичної конференції «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю в Україні: стан і перспективи розвитку» (Київ, 28-29 березня 2013 р.)* / уклад. Т.Є. Бойченко; за заг. ред. Є.Р. Чернишової. Київ, 2013. С. 14–15.
3. Дегтяренко Т.В. Психосоціальний стрес: чинники та особистісні детермінанти. *Наука й освіта*. 2015. № 10. С. 22–27.
4. Конфліктологія : навч. посіб. / За заг. ред. В.М. Петюха, Л.В. Торгової. Київ : КНЕУ, 2003. 315 с.
5. Психические состояния / Сост. и общая редакция Л.В. Куликова. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 512 с.
6. Психология : учебник для гуманитарных вузов. 2-е изд. / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 656 с.
7. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 256 с.

Proshukalo I. L. Psychosocial stress in disorders of psychological health the patients with HIV infection diagnose

Psychological health is an important component for personal development, the main function of which is to maintain an active and dynamic balance between person and environment in the situations that require mobilization of one's own resources. Unfortunately, this balance can be lost as a result of somatic illness, such as HIV, which is incurable. Despite the large number of works which are devoted to the study various aspects of the problem psychological health an individual and the criteria for its evaluation, it is necessary to state that at present there is a shortage of studies in the psychological literature aimed at studying the psychological health of the patients with somatic diseases holistic understanding of certain psychological characteristics the patients with somatic illnesses, such as HIV-infection and importance of psychosocial stress in their psychological health disorder.

It has been found that stress is one of the emotional states the body that occurs in intense circumstances and can be caused by factors related to both personal and work-related factors. Among other things, the concept of psychological stress is triggered by a stressor that is personally irritating to the individual. Also revealed are its features and differences from biological stress described by G. Selye. Its signs and differences from biological stress which were described by H. Selye. Given the biopsychosocial nature of humans, the possibility of developing psychosocial stress, the main factors of which are certain stressful situations, including the course of physiological processes disorders in the body, in particular, infectious diseases. On the basis theoretical analysis the main approaches to the problem of psychological health individual in the scientific literature are determined and corresponding the psychological health criteria are identified. Psychological features of the patients with HIV infection diagnose are revealed and the psychological health criteria such patients are analyzed, which should answer the questions which personal structures are most affected by the patient's HIV-positive status and the role of psychosocial stress in this.

Key words: health, stress, illness, adaptability, self-realization, communication, self-perception, HIV.

УДК 159.9:618.2+618.4]:61

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.18>

Д. М. Харченко

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

А. А. Акопян

аспірант кафедри психології
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

РОЛЬ РІЗНИХ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ У РОЗВИТКУ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ

Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я поширеність афективних розладів у 90-ті роки в розвинутих країнах Європи і США складає 5–10%, на відміну від 0,4–0,8% на початку 60-х років. Всесвітня організація охорони здоров'я також попереджує, що в 2020 році депресія буде займати друге місце з причин інвалідності і смертності людей в усьому світі. Згідно з даними тієї ж організації депресія буде частіше інших хвороб призводити до смертельних випадків, а також провокувати розвиток психосоматичних розладів та схильність до алкоголю і наркоманії.

Під час виявлення депресії і її впливу на психосоматичні розлади виникають певні труднощі, що ускладнюють виявлення і її клінічну диференціацію. Недостатня розробленість проблеми преморбідності та коморбідності депресії і її впливу на психосоматичні розлади різного регістру і важкості та неоднозначність висновків щодо їхньої природи дали підґрунтя здійснити власний аналіз взаємозв'язку між депресією та ступенем суб'єктивного відчуття фізичних недомогань.

У статті представлено емпіричні дані дослідження депресії. Для дослідження депресії нами використовувались: методика ММРІ – шкала «депресії» (ММРІ Subskala "Depression"), шкала «депресія» – (DEP), Контрольного списку симптомів (SCL-90-R). Для дослідження соматичних скарг використовувались Гісенівський опитувальник соматичних скарг (GBB) та шкала «соматизація» Контрольного списку симптомів (SCL-90-R).

Нами було здійснено аналіз результатів середніх значень показників шкал соматичних скарг в осіб із високою і низькою депресією, яка досліджувалась за допомогою Контрольного списку симптомів.

Аналіз даних дає підстави стверджувати, що особи з високою депресією мають достовірно вищі ($p < 0,05$) середні значення показників соматичних скарг за шкалами «виснаження», «шлункові», «серцеві» та «тиск». Отже, на основі проведеного дослідження можна говорити про те, що між депресією та рівнем психосоматичних скарг і соматичних симптомів існує тісний зв'язок.

Ключові слова: депресія, сенестопатії, діатез-стресова модель, *t*-критерій Стьюдента, психосоматичні скарги, ММРІ – 2, Гісенівський опитувальник соматичних скарг (GBB), Контрольний список симптомів (SCL-90-R).

Постановка проблеми. Загально визнано, що виникнення депресій мультикаузально, тобто широкий спектр біологічних, середовищних та психологічних факторів можуть зробити свій внесок в генезис депресивних розладів. За останні роки з'явилося багато різних концепцій, що намагаються з'ясувати роль цих факторів впливу. І з самого початку не відчувалося нестачі в роботах, що намагалися підвести спільну теоретичну базу під окремі напрями досліджень, але останнім часом кількість таких робіт значно збільшилась і намітилась тенденція до розвитку інтегративних «біопсихосоціальних» моделей депресії. Хоча такі моделі в деталях значно відрізняються одна від одної, проте у всіх них зазвичай значне місце займає гіпотеза взаємодії стресових середовищних факторів і індивідуальних рис схильності – гіпотеза діатезу – стресу.

Під час виявлення депресії та з'ясування її впливу на психосоматичні розлади є певні об'єк-

тивні фактори, що ускладнюють виявлення і її клінічну диференціацію. Достатньо лише виділити коморбідні зв'язки афективних розладів як з психічною, так і з соматичною патологією. Публікації в доступній формі, що узагальнюють сучасні погляди на цю проблему, лише недавно з'явилися.

Поширеність депресій у загальній популяції може різнитись залежно від використаних критеріїв її оцінки, але показники, що наближаються до 5 %, вважаються надійними. У хворих на ішемічну хворобу серця поширеність депресії, встановлена згідно з критеріями МКХ-10, сягає 20%, тобто вона виявляється у кожного п'ятого [1].

Мета статті – визначити роль різних депресивних станів у розвитку психосоматичних розладів.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом з'являються дані про участь в патогенезі депресії регуляторних пептидів, передусім кортикотропіну резилінг-фактору (КРФ). Кортикотропін рези-

лінг-фактор синтезується клітинами гіпоталамусу і призводить до виділення в кров з передньої долі гіпофізу адренкортикотропного гормону (АКТГ), який активізує викид кортизолу кірковою частиною надниркових залоз. У нормі кортизон гальмує функціонування гіпоталамо-гіпофізарної системи за механізмом негативного зворотного зв'язку. Під час депресії цей механізм порушується, в результаті чого у хворих помічено підвищений вміст АКТГ і кортизолу, причому концентрація кортизолу прямо корелює з важкістю депресії [2].

Депресія зустрічається в жінок удвічі частіше, ніж у чоловіків. Ці відмінності спостерігаються навіть після вирівнювання рівня достатку і соціального статусу. Вчені роблять декілька припущень з цього приводу. Одна з причин – гормональна. Жінкам доводиться переносити циклічні гормональні перепади, такі як значні зміни рівня естрогену і прогестерону в передменструальний, післяродовий періоди і в менопаузі, які також пов'язані з депресивним настроєм [3]. Інша гіпотеза – психогенна, згідно з якою головна причина в оволодінні стресом на ранніх стадіях його розвитку у чоловіків і жінок. Згідно з цією гіпотезою жінки, що страждають на депресію, заціклюються на своєму відчаї, що, вірогідно, затягує цю хворобу. Чоловіки, що страждають депресією, навпаки, намагаються відволіктись від цього стану (наприклад, фізичною роботою), не заглиблюючись в цей депресивний стан. Хоча така стратегія не завжди є конструктивною.

Вченими під час дослідження викликаних потенціалів мозку хворих на депресію помічено підвищення активації кіркових зон, що регулюють негативні емоції і, відповідно, зниження активації областей, що пов'язані з регуляцією позитивних емоцій.

Важливу роль в патогенезі депресії відіграє неузгодженість рівня активації між передніми і задніми відділами мозку, які спеціалісти називають «поперечною функціональною блокадою» [4]. Підвищена активація переднього полюса кори може бути пусковим механізмом психоемоційної напруги і депресії.

Негативізм викликаної активності, яка спостерігається у здорових людей в кінці навантаження, на думку науковців, є нейрофізіологічним проявом процесу втоми в результаті монотонної діяльності, яка потребує активної уваги. Подібний негативізм спостерігається в осіб із депресією вже на початку діяльності, що вказує на деяку схожість нейрофізіологічних механізмів депресії з функціональним станом здорового мозку у стані втоми. Відсутність подальшого негативізму, викликаного активністю у хворих в процесі виконання діяльності, можна співставити з відсутністю у них клінічних ознак втоми. Навпаки, в кінці досліджень, на фоні незначної втоми, у хворих помічено значне

покращення психічного стану: зменшення туги і тривоги, підвищення настрою, покращення зосередження, концентрації уваги. Покращувались також показники якості діяльності, хоча і були нижчими норми. Отже, під впливом тривалої стимуляції, в поєднанні з відповідною діяльністю у хворих на депресію спостерігалась помітна нормалізація функціонального стану мозку.

Згідно з сучасною класифікацією психічних і поведінкових розладів (МКХ-10) депресія характеризується трьома варіантами [1]: легкої, помірної та важкої форми – F32.0, F32.1 та F32.2 відповідно. В усіх трьох випадках хворий страждає від зниженого настрою, втрати інтересів і задоволення, зниження енергійності, що може призвести до підвищеної втомлюваності і зниженої активності. Помічається помітна втомлюваність навіть за незначних зусиль. До інших симптомів належать: знижена здатність до зосередження і уваги, знижена самооцінка і відчуття самовпевненості в собі, ідеї провини, песимістичне бачення майбутнього, порушений сон, знижений апетит та ідеї і дії по самоушкодженню або суїциду [1].

Знижений настрій мало коливається впродовж декількох днів, і часто немає реакції на обставини, але можуть бути характерні коливання впродовж доби. В деяких випадках тривога, відчай і рухова ажитація часом можуть бути більш виражені, ніж депресія, а зміни настрою також можуть бути масковані додатковими симптомами; дратівливість, істеричність поведінки – іпохондричними ідеями. У випадках важкої форми депресії можуть бути помітними розлади когнітивних функцій – уваги, пам'яті, здатності до виконання складних завдань. Тобто під час депресії емоційні порушення є первинними і домінуючими, а порівняно незначні когнітивні порушення – вторинними, похідними. Тривалість депресивних епізодів зазвичай коливається в межах двох тижнів, але помітити її можна і в більш короткий період, якщо симптоми важкі і наступають швидко.

Вченими помічено, що майже в усіх хворих з психосоматичними розладами є і депресивні розлади, які характеризуються здебільшого слабо вираженими пригніченістю настрою, афектом туги, астеничними і тривожними проявами. Іноді помічені навіть різноманітні психопатологічні прояви граничного рівня за відносною частоти істеричних, сенестопатичних і іпохондричних розладах, ступінь прояву яких зазвичай незначний, що не дозволяє здебільшого враховувати ці порушення під час класифікації психопатологічних станів.

Багато робіт присвячено вивченню співвідношень психічних і вегетативних порушень при різних захворюваннях, зокрема, ролі вегетативної нервової системи у виникненні афективних та інших психічних розладів. Робилась спроба розробки концепції «вісцерального мозку» [5], з визначен-

ням мозкового субстрату емоцій. Вченими було встановлено, що вегетативні порушення здебільшого зумовлені психічними розладами і мають психовегетативний характер.

Аналіз літератури з проблеми вивчення депресії та її впливу на психосоматичні розлади свідчить, що проблематика знайшла достатньо широке відображення.

З'ясувалось, що під час виявлення депресії і її впливу на психосоматичні розлади існують певні труднощі, що ускладнюють виявлення і її клінічну диференціацію. Недостатня розробленість проблеми преморбідності та коморбідності депресії і її впливу на психосоматичні розлади різного регістру і важкості та неоднозначність висновків щодо їхньої природи дали підґрунтя здійснити власний аналіз взаємозв'язку між депресією та ступенем суб'єктивного відчуття фізичних недомогань. Для вирішення поставлених завдань в дослідженні депресії нами використовувались: методика MMPI – шкала «депресії» (MMPI Subskala "Depression"), шкала «депресія» – (DEP), Контрольного списку симптомів (SCL-90-R). Для дослідження соматичних скарг використовувались Гісенівський опитувальник соматичних скарг (GBB) та шкала «соматизація» Контрольного списку симптомів (SCL-90-R). [6]

Нами було здійснено аналіз результатів середніх значень показників шкал соматичних скарг в осіб із високою і низькою депресією, яка досліджувалась за допомогою Контрольного списку симптомів (табл. 1).

Аналіз даних, представлених в таблиці 1, дає підстави стверджувати, що особи з високою депресією мають достовірно вищі ($p < 0,05$) середні значення показників соматичних скарг за шкалами «виснаження», «шлункові», «серцеві» та «тиск».

Також вважаємо за необхідне зазначити, що в осіб з високою і низькою депресією, яка досліджувалась за допомогою Контрольного списку симп-

томів (SCL-90-R), показник соматичних скарг «ревматичні» має лише тенденцію до відмінностей, адже під час перевірки достовірності відмінності за t-критерієм Стьюдента нами не виявлено достовірних відмінностей ($p > 0,05$).

Аналіз рівня соматичних скарг в групах з високою і низькою депресією, що досліджувалась за допомогою MMPI шкали «депресія», дає підстави стверджувати, що існують достовірні відмінності ($p < 0,05$) середніх значень соматичних скарг за шкалами «виснаження» та «тиск» (табл. 2).

Водночас слід зазначити, що в групах з високою і низькою депресією, яка досліджувалась за допомогою MMPI шкали «депресія» за іншими шкалами, існує лише тенденція до відмінностей середніх значень, адже під час перевірки достовірності відмінності за t-критерієм Стьюдента нами не виявлено достовірних ($p > 0,05$) відмінностей (табл. 2).

Учені помітили, що деякі особистісні особливості представляють собою фактори ризику для певних психічних і психосоматичних розладів, особливо це стосується фактору «нейротизм». Робляться припущення, що генетичний компонент депресії певною мірою успадковується через підвищений преморбідний нейротизм, який частково генетично детермінований. Результати експериментальних досліджень вказують на те, що за високої його вираженості підвищується ризик депресивних епізодів.

Висновки та пропозиції. Отже, на основі проведеного дослідження можна говорити про те, що між депресією та рівнем психосоматичних скарг і соматичних симптомів є тісний зв'язок.

Загалом, підсумовуючи результати власних досліджень взаємозв'язку депресії та психосоматичних розладів і соматичних симптомів, можна зробити висновки, що у виникненні психосоматичних розладів важливу роль відіграють депресивні стани.

Таблиця 1

Середні значення та достовірність відмінностей шкал соматичних скарг у осіб з високою та низькою депресією, що досліджувалась за допомогою Контрольного списку симптомів SCL-90-R

Соматичні скарги	Депресія за SCL-90-R	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	Sig. (2-tailed) P=
Виснаження	Висока	54	8,2308	3,29530	,91395	,006
	Низька	38	3,3333	2,80476	1,14504	,006
Шлункові	Висока	54	6,3846	3,54820	,98409	,018
	Низька	38	2,3333	1,86190	,76012	,005
Ревматичні	Висока	54	8,6154	2,72453	,75565	,071
	Низька	38	5,5000	4,32435	1,76541	,149
Серцеві	Висока	54	5,7692	3,00427	,83323	,004
	Низька	38	1,5000	1,22474	,50000	,000
Тиск	Висока	54	29,0769	10,37996	2,87888	,003
	Низька	38	12,1667	8,15884	3,33083	,002

Таблиця 2

Середні значення та достовірність відмінностей шкал соматичних скарг у осіб з високою та низькою депресією, що досліджувалися за допомогою ММРІ шкали «депресія»

Соматичні скарги	Депресія За ММРІ	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	Sig. (2-tailed) P=
Виснаження	Висока	66	8,76	4,516	,985	,000 ,001
	Низька	26	4,75	3,269	,271	
Шлункові	Висока	66	4,00	4,012	,876	,031 ,126
	Низька	26	2,57	2,618	,217	
Ревматичні	Висока	66	7,95	5,518	1,204	,007 ,061
	Низька	26	5,51	3,492	,289	
Серцеві	Висока	66	4,10	3,506	,765	,057 ,104
	Низька	26	2,74	2,955	,245	
Тиск	Висока	66	23,38	12,994	2,836	,001 ,011
	Низька	26	15,21	9,461	,783	

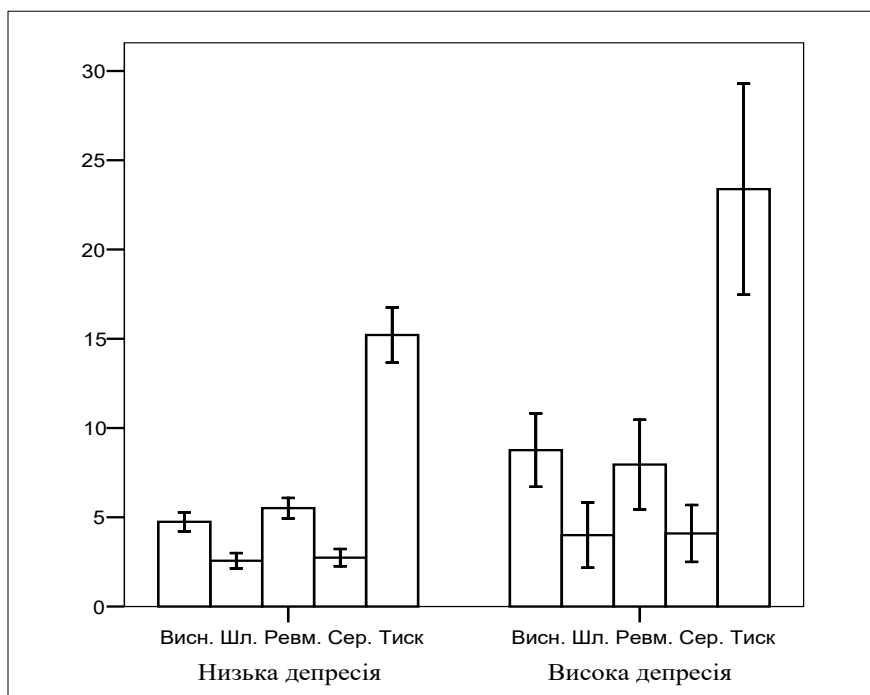

Рис. 1. Середні значення інтенсивності соматичних скарг за шкалами Гісенівського опитувальника в групах з різним рівнем депресії

А це значить, що під час лікування психосоматичних розладів необхідно передусім враховувати клініко-патогенетичні принципи, типологічний варіант депресії, а також ступінь виразності депресивних розладів, для дослідження яких можна застосовувати вищеописані методики з подальшим застосуванням психотерапевтичних методів, описаних в роботах провідних фахівців для її усунення.

Література:

1. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. (Клинические описания и указания по диагностике). Всемирная организация здравоохранения. Россия, Санкт-Петербург. 1994. 300 с.
2. Murphy B. Response to steroid suppression in major depression resistant to anti-depressant therapy / B. Murphy, V. Dhar, A.M. Ghadirian. *J Clin Psychopharmacol.* 1991. № 11. P. 121–126.
3. Seeman M.V. Psychopathology in women and men: Focus on female hormones. *American Journal of Psychiatry.* 1997. 1647 p.
4. Психофизиология. Учебник для вузов / Под ред. Ю.И. Александрова. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 496 с.
5. Смулевич А.Б. Депрессии при соматических и психических заболеваниях. Москва : МИА. 2003. 432 с.
6. Харченко Д.М. Психосоматичні розлади. Теорії, методи діагностики, результати досліджень: навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2015. 280 с.

Kharchenko D. M., Akopian A. A. The role of different depressive states in the development of psychosomatic disorders

According to the World Health Organization, the prevalence of affective disorders in the 1990s in developed countries in Europe and the United States is 5–10%, as opposed to 0.4–0.8% in the early 1960s. The World Health Organization also warns that in 2020, depression will be the second largest cause of disability and mortality worldwide. According to the same organization, depression will more often lead to deaths than other illnesses, as well as provoking the development of psychosomatic disorders and addiction to alcohol and drug addiction.

In the detection of depression and its effect on psychosomatic disorders, there are certain difficulties that complicate the detection and clinical differentiation. Insufficient elaboration of the problem of premorbidity and comorbidity of depression and its effect on psychosomatic disorders of different registers and the difficulty and ambiguity of conclusions about their nature gave grounds for their own analysis of the relationship between depression and the degree of subjective feeling of physical ailments.

The article presents empirical data from the study of depression. For the study of depression we used: MMPI – Depression Scale (MMPI Subskala Depression), Depression Scale (DEP), Symptom Checklist (SCL-90-R). The Gisenian Somatic Complaint Questionnaire (GBB) and the Somatization Scale of the Symptom Checklist (SCL-90-R) were used to investigate somatic complaints.

We analyzed the results of mean scores of somatic complaints scales in individuals with high and low depression, which were investigated using the Symptom Checklist.

Analysis of the data suggests that persons with high depression have significantly higher ($p < 0.05$) average values of somatic complaints on the scales of exhaustion, gastric, cardiac and pressure. Therefore, based on the study, we can say that there is a close relationship between depression and the level of psychosomatic complaints and somatic symptoms.

Key words: *depression, senestopathies, diathesis-stress model, Student's t-test, psychosomatic complaints, MMPI – 2, Gisen's Somatic Complaint Questionnaire (GBB), Symptom Checklist (SCL-90-R).*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.9:392.3

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.19>**О. В. Бацилєва**

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Донецький національний університет імені Василя Стуса

В. М. Астахов

доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри акушерства та гінекології
Донецький національний медичний університет МОЗ України

І. В. Пузь

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Донецький національний університет імені Василя Стуса

ОСОБЛИВОСТІ ГОТОВНОСТІ ДО БАТЬКІВСТВА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті досліджуються особливості готовності до батьківства студентської молоді. Відзначено, що представники цієї вікової групи під впливом низки чинників поступово втрачають орієнтири на створення повноцінної сім'ї й народження дітей, демонструючи при цьому безвідповідальне ставлення до питань, пов'язаних із раннім початком статевого життя, відсутністю культури статевого відносин, ранньою та позашлюбною вагітністю й народженням дітей, їх подальшим розвитком і вихованням.

На підставі теоретичного аналізу розкрито поняття батьківства й готовності до батьківства. Готовність до батьківства визначається не тільки фізіологічною зрілістю, а й здатністю особистості розуміти відповідність своїх дій і бажань щодо сутності батьківства загалом, яке прийнято в суспільстві, результатом чого має стати формування готовності до народження та виховання дитини. Проаналізовано процес формування готовності особистості до батьківства, визначено критерії, за якими оцінюється рівень готовності майбутніх батьків до ситуації народження й виховання дитини. Відзначено, що процес формування готовності до батьківства молоді детермінований цілою низкою чинників, провідне місце серед яких посідають індивідуально-психологічні особливості особистості, зокрема це рівень її самооцінки та домінуючий тип локус контролю, оскільки здатність адекватно себе оцінювати і брати на себе відповідальність за власні дії та вчинки має неабияке значення для формування готовності особистості взяти на себе відповідальність за належне опанування й реалізацію соціальної ролі матері або батька, а також за життя і благополуччя майбутньої дитини.

На підставі результатів емпіричного дослідження виявлено, що студентська молодь, яка має екстернальний локус суб'єктивного контролю та неадекватну самооцінку з тенденцією до завищення або заниження, порівняно з молоддю з інтернальним локусом суб'єктивного контролю й адекватною самооцінкою має певні труднощі у формуванні готовності до батьківства, що виявляється в загальному низькому рівні усвідомленості батьківства, схильності до прояву авторитарної позиції щодо власної майбутньої дитини.

Ключові слова: сім'я, батьківство, готовність до батьківства, молодь, індивідуально-психологічні особливості.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства характеризується якісною трансформацією серед населення репродуктивного віку традиційних стереотипів репродуктивної поведінки, що зумовлює виникнення різного роду демографічних проблем, появу альтернативних

форм шлюбно-сімейних стосунків. Неприятливі соціально-економічні умови сьогодення негативно позначилися й на функціонуванні інституту сім'ї та шлюбу, що стало підґрунтям для поширення низки проблем, пов'язаних із трансформацією таких загальнолюдських цінностей, як родина

загалом і батьківство зокрема. Звичайними явищами сьогодні є малодітна (або свідомо бездітна) сім'я, зміна розподілу сімейних ролей і відповідальності в сім'ї, значне зниження її стабільності, що призводить до збільшення кількості розлучень, виховання дітей у неповній родині, народження позашлюбних дітей, соціального сирітства. На жаль, розповсюдженість таких явищ поступово призводить до втрати молоддю орієнтирів на створення повноцінної сім'ї, народження дітей і відповідальне ставлення до прийняття й реалізації батьківських ролей і функцій [1; 2].

Загальновідомо, що студентська молодь перебуває на тому віковому етапі, який є дуже чутливий до будь-яких зовнішніх впливів. Маючи певні світоглядні установки й орієнтири, які здебільшого сформувалися під впливом батьків у ранньому віці, студенти вже свідомо підходять до вибору власних життєвих позицій, які можуть змінюватися під дією зовнішніх чинників і залежать від індивідуального вибору особистості. Як свідчить життєва практика, сьогодні для більшої частини цієї вікової групи домінуючою є позиція інфантилізму (небажання брати відповідальність за свої вчинки), споживацьке ставлення до життя й суспільства, що характеризується позицією «я хочу», «мені винні», а не «що я можу зробити» для того, щоб мати щось [11]. Така позиція, на нашу думку, з одного боку, є підґрунтям для свідомого відкладання батьківства або взагалі для відмови від народження дітей, а з іншого – закладає безвідповідальне ставлення до питань, пов'язаних із раннім початком статевого життя, відсутністю культури статевої відносин, ранньою та позашлюбною вагітністю й народженням дітей, їх подальшим розвитком і вихованням, в силу того що молоді батьки виявляються психологічно не готовими до цього.

Отже, з огляду на вищевикладене, стає зрозумілим, що питання, які пов'язані з дослідженням проблеми формування готовності студентської молоді до батьківства, набувають особливого практичного значення, оскільки саме від рівня сформованості цього особистісного утворення залежить не тільки ефективність прийняття й реалізація батьківських ролей, а й подальше благополуччя окремої особистості, сім'ї, суспільства загалом.

Положення про концептуальні моделі батьківства висвітлюються в дослідженнях В. Брутмана, О. Ісеніної, О. Копил, С. Мещерякової, К. Седих, Г. Філіппової та ін. У наукових розробках І. Бежа, О. Бондарчук, М. Боришевського, О. Власової, Т. Зелінської, І. Кучманіч, І. Пушкарук, Ю. Савченко, О. Шукалової вивчаються психологічні особливості батьківства. Питання щодо формування готовності особистості до материнства та батьківства досліджуються в роботах В. Астахова, Ю. Борисенко, О. Бацилевої, І. Братусь, Л. Буніної, В. Брутман,

Т. Веретенко, Н. Гусак, С. Котової-Олійник, В. Кравець, Н. Максимовської, Р. Овчарової, Л. Остапчук, І. Пузь, Г. Філіппової. На потребі проведення роботи з підготовки молоді до майбутнього батьківства наголошують зарубіжні науковці У. Бронфенбренер, К. Елві, М. Мієдзіам та інші.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі проблеми готовності до батьківства й емпіричному дослідженні особливостей готовності до батьківства студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Загальноприйнятим є той факт, що батьківство є важливим етапом соціалізації особистості, оскільки виконання батьківських ролей і функцій визначає подальший її особистісний розвиток [2]. Батьківство спонукає людину до побудови особистісних взаємин, зменшення психологічної дистанції між подружжям, посилення почуттів довіри та розвитку стосунків прихильності [5].

Варто зазначити, що натеper немає загальноприйнятого визначення поняття батьківства, проте одне з найуживаніших визначень цього явища запропонував І. Кон. Згідно з ним, батьківство визначається як система взаємопов'язаних явищ, що містить: 1) батьківські почуття, любов, прихильність до дітей; 2) специфічні соціальні ролі та нормативні приписи культури; 3) зумовлену певними чинниками реальну поведінку батьків, ставлення батьків до дітей, стиль виховання тощо [4].

На думку Г. Абрамової, батьківство – це передусім соціальні ролі матері та батька, а їх опанування є головним завданням дорослої людини [8]. Батьківство не є вродженою, інстинктивною властивістю, воно формується протягом життя чоловіка й жінки, збагачуючись певними особистісними якостями. У дослідженнях Р. Овчарової батьківство – це соціально-психологічний феномен, що охоплює сукупність знань, уявлень і переконань людини стосовно себе в батьківській ролі, які реалізуються в усіх виявах поведінкового складника батьківства [9].

Готовність до батьківства є складним психологічним процесом, що проходить два основні етапи. Так, *перший етап* стосується дошлюбного періоду, а також часу, що передує набуттю молодими людьми ролі батька та матері. Цей період характеризується наявністю в них лише образно сконструйованого сенсу батьківства, який може містити «образи емоцій, пов'язаних із процесом виховання дітей, окремі й загальні когнітивні схеми: планування способу життя в умовах батьківства, планування виховного процесу тощо, а також образи окремих поведінкових актів і всієї поведінки в цілому» [9, с. 8]. На цьому етапі закладається сама можливість стати батьками в майбутньому.

Другий етап, пов'язаний із формуванням готовності до відповідального батьківства, почи-

нається ще з моменту пренатального розвитку дитини та активно реалізується після її народження. Це – етап безпосереднього здійснення батьківських функцій, що триває протягом усього подальшого життя людини. Варто відмітити, що не тільки цей, а й попередній етап, коли батьківство існує лише на «теоретичному» рівні, у його ментальній репрезентації, має вирішальне значення для становлення майбутніх батьків, тому що, як відомо, фантазії, мрії, образи, уявлення є потужними стимулами, здатні визначити їхнє майбутнє як суб'єктів виконання батьківських ролей.

Етап реалізації батьківства, починаючи з народження дитини, продовжується протягом усього життя людини. При цьому, на думку Е. Еріксона, сам факт народження дитини є критичним періодом у розвитку особистості дорослого та його подальшій соціалізації [13]. Цей етап можна також представити як послідовність періодів, проходження яких зумовлює певні зміни в психіці та поведінці, що є реакцією на народження й розвиток власної дитини; а формування батьківської позиції, як наголошує І. Шаповаленко, означає остаточний перехід особистості до дорослого покоління [14].

Готовність до батьківства визначається не тільки фізіологічними або моральними чинниками, а й здатністю особистості розуміти відповідність своїх дій і бажань до сутності батьківства загалом, яке прийнято в суспільстві, результатом чого має стати формування готовності до народження та виховання дитини [1]. Серед головних критеріїв, за якими можна визначити ступінь готовності людини до батьківства, можна виокремити такі: *по-перше*, це бажання мати дитину, піклуватися про неї, сприяти її гармонійному розвитку, що має виявлятися у високій позиції батьківства та сім'ї загалом в індивідуальній системі цінностей; *по-друге*, це мати досвід взаємодії з маленькими дітьми, що передбачає розуміння особливостей потреб дитини в різному віці, вміння доглядати за дитиною; *по-третє*, бути готовим прийняти на себе відповідальність за власну батьківську поведінку та життя власної дитини; *по-четверте*, мати позитивний досвід батьківської любові й турботи, отриманий під час взаємодії у власній батьківській сім'ї.

У дослідженні Є. Васильєвої наголошується, що готовність до батьківства варто розглядати як інтегральну характеристику особистості, на рівень якої впливає сформованість таких компонентів, як загальні знання про батьківство, уявлення про власне майбутнє батьківство та майбутню дитину; індивідуально-психологічні особливості, що сприяють формуванню адекватної батьківської поведінки [3].

У дослідженнях А. Мудрика [6] відзначається, що на процес формування готовності до батьківства впливає таке: 1) урбанізація, зайнятість,

освіта й культура, економічний розвиток суспільства, норми та явища адаптації (макрофактори); 2) батьківська сім'я, звичаї, стереотипи, традиції мікросередовища (міста, села тощо (мезофактори)); 3) цілі подружжя, їхній світогляд, цінності, спосіб життя сім'ї, взаємодія в сім'ї, міцність шлюбу, зміст функцій, обов'язків і відповідальності в сім'ї, риси та якості особистості батьків, фізичні, психологічні і статеві особливості дитини, особливості подружніх взаємин, сімейні традиції, етіологічний фактор; 4) індивідуально-особистісні особливості жінки або чоловіка (особистісні фактори).

Отже, з огляду на вищевикладене, готовність до батьківства необхідно розглядати як активно-дієвий стан особистості, установку на здійснення материнської й батьківської поведінки, мобілізованість особистісних ресурсів для виконання батьківських ролей, наявність відповідних знань, умінь і навичок, налаштованість і рішучість виконувати батьківські функції відповідно до загальноприйнятих соціокультурних норм і загальнолюдських цінностей. Процес формування готовності до батьківства молоді детермінований різного роду чинниками, особливе місце серед яких посідають індивідуально-психологічні особливості особистості, зокрема це рівень самооцінки та домінуючий тип локус контролю. Саме ці показники, на нашу думку, мають неабияке значення для формування готовності до батьківства, оскільки здатність адекватно себе оцінювати та брати на себе відповідальність має провідне значення для формування готовності особистості взяти на себе відповідальність за належне опанування та реалізацію батьківських ролей і батьківських функцій, а також за життя та благополуччя майбутньої дитини.

Відповідно до мети роботи, проведено емпіричне дослідження на базі навчальної лабораторії кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса. Вибірку досліджуваних становили студенти СО Бакалавр (3–4 курси) та СО Магістр філологічного, економічного та історичного факультетів. Загальна кількість досліджуваних становила 118 осіб. Середній вік досліджуваних – 21±2 роки. Вибірка досліджуваних мала такі характеристики. Серед загальної кількості досліджуваних 56 осіб було жіночої статі, 62 – чоловічої статі. Сиблінгів мали 67 досліджуваних, єдиними дітьми в сім'ї були 51 досліджуваний. У повній сім'ї виховувався 71 досліджуваний, у неповній – 47 досліджуваних. Дослідження проводилося в груповій формі. Усіх учасників на початку дослідження було проінформовано про мету дослідження, отримано від них згоду на участь у ньому.

Для дослідження індивідуально-психологічних особливостей нами використовувалися Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (РСК) (адаптація Є. Бажин) і Методика

дослідження самооцінки особистості (спрощена версія Q-сортування В. Стефенсона). Діагностика емоційного складника готовності до батьківства проводилася за допомогою тесту-опитувальника батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін); поведінкового складника – опитувальника «Батьківські позиції» (Є. Пороцька, В. Спиридонов) і методики «Ваша потреба в дітях» (О. Сізанов); когнітивного складника – опитувальника «Свідоме батьківство» (Р. Овчарова).

Аналіз результатів за методикою діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттер (РСК) показав такі результати. Так, за шкалою загальної інтернальності характерною для 32,2% досліджуваних є наявність низького РСК, тобто домінуючим є екстернальний тип контролю, що свідчить про те, що вони схильні шукати причини того, що відбувається з ними, будь-де, тільки не в самих себе; такі люди не схильні вважати себе здатними контролювати розвиток подій, а вважають, що все, що відбувається в їхньому житті, є результатом випадку або діяльності інших людей.

Високий рівень РСК, тобто інтернальний тип контролю, виявлено у 28,8% досліджуваних, що свідчить про те, що вони вважають, що більшість подій, які відбуваються в їхньому житті, є результатом власних дій, і відчують відповідальність за власну поведінку та життя загалом. Властивим для таких людей є прояв рішучості, наполегливості, стриманості, здатність контролювати свою поведінку.

У 39,0% студентів було діагностовано середні показники, що вказує на змішаний, або інтернально-екстернальний тип контролю. Досліджувані з такими типом схильні адекватно оцінювати будь-яку ситуацію та визнавати власні поразки. Вони вмюють брати на себе відповідальність у тих випадках, де це дійсно доречно. Характерним для них є прояв стриманості, товариськості, вони добре орієнтуються в ситуаціях, що виявляється в тому, що вони знають, де й коли потрібно застосувати рішучі дії, а де – бути стриманими.

Отже, на підставі отриманих результатів вибірка досліджуваних (n=118) розподілена на три групи відповідно до рівня суб'єктивного контролю (РСК): I група – досліджувані з високим РСК (n=34), II – досліджувані з низьким РСК (n=38), III – досліджувані із середнім показником РСК (n=46). Згідно із цим, подальше оцінювання отриманих результатів відбувалося у формі порівняльного аналізу отриманих результатів.

Діагностуючи рівень самооцінки за методикою дослідження самооцінки особистості (спрощена версія Q-сортування В. Стефенсона), у досліджуваних з різним рівнем суб'єктивного контролю ми виявили такі характерні особливості. Так, у групі досліджуваних із високим РСК (інтернальним локусом) у 52,9% виявлено адекватний рівень

самооцінки, у 17,7% – адекватний рівень із тенденцією до заниження, у 29,4% – адекватний рівень із тенденцією до завищення.

Наявність таких показників свідчить про те, що більшість із досліджуваних уміють правильно співвідносити свої можливості й досягнення, здатні критично ставитися до себе, прагнуть реально дивитися на свої невдачі та успіхи, намагаються ставити перед собою досяжні цілі. Іншими словами, для таких досліджуваних характерним є реальне бачення себе, без зайвої критичності щодо свого спілкування, поведінки й особистості загалом.

Характерною для досліджуваних із низьким РСК (екстернальним локусом) є наявність у 18,4% адекватної самооцінки, у 23,6% – адекватної з тенденцією до завищення, у 21,1% – неадекватної, завищеної самооцінки, у 26,4% – адекватної з тенденцією до заниження, у 10,5% – неадекватної, заниженої самооцінки. Варто зазначити, що характерним для осіб із неадекватною, завищеною самооцінкою є неправильне уявлення про себе, ідеалізація власної особистості й власних можливостей; у таких випадках людина схильна ігнорувати невдачі заради збереження власної високої самооцінки, що призводить до неприйняття всього, що порушує уявлення про себе. Неадекватна занижена самооцінка призводить до невпевненості в собі, неможливості реалізувати себе та свій потенціал.

Серед досліджуваних із середнім РСК (інтернально-екстернальним локусом) адекватна самооцінка виявлена в 36,9% досліджуваних, адекватна самооцінка з тенденцією до завищення відмічається у 26,1%, адекватна самооцінка з тенденцією до заниження – у 19,6%, неадекватна, завищена самооцінка – у 17,4%.

Отже, аналіз рівня самооцінки показав, що досліджувані з різним рівнем суб'єктивного контролю мають певні особливості самооцінки. Так, досліджувані з високим рівнем суб'єктивного контролю більш упевнені в собі, спокійні, позитивні, в них легше складаються міжособистісні стосунки. Досліджувані з низьким рівнем суб'єктивного контролю схильні до прояву тривожності, у них можуть виникати труднощі під час подолання різного роду складних життєвих ситуацій. Виявлені індивідуально-психологічні особливості студентської молоді свідчать про наявність у кожного з досліджуваних певного рівня відповідальності й адекватності сприйняття образу власного «Я», що має неабияке значення в процесі формування їхньої готовності до ситуації майбутнього батьківства.

Відповідно до мети дослідження, оцінювання готовності до батьківства передбачало діагностику основних компонентів цього особистісного утворення: когнітивного, емоційного та поведінкового.

Аналіз поведінкового компонента готовності до батьківства передбачав виявлення потреби в дітях,

оцінку батьківських позицій. Так, за методикою О. Сізанова «Ваша потреба в дітях» нами виявлено такі результати. Позитивне ставлення до створення сім'ї, виконання батьківської ролі, виражена потреба в дітях відмічається у 88,2% досліджуваних I групи, 34,2% – II групи та 54,3% – III групи (21±3). Це свідчить про те, що такі досліджувані є психологічно готовими до народження дитини й ефективного виконання батьківської ролі. Невиражена потреба мати дітей у майбутньому шлюбі відмічається в 11,8% досліджуваних I групи, 44,7% досліджуваних II групи та 26,1% досліджуваних III групи (14±2). Виражена відсутність потреби в дітях, поверховість уявлень про функції батьківства, якості ідеальних батьків, негативне ставлення відмічається у 21,1% досліджуваних II групи та 19,6% досліджуваних III групи (9±1), що свідчить про неготовність до ефективного прийняття й виконання батьківських ролей і функцій.

Визначення батьківських позицій студентської молоді за допомогою опитувальника «Батьківські позиції» (Є. Пороцька, В. Спиридонов) показало такі результати. Так, серед досліджуваних I групи в 61,8% виявлено спрямованість на ампліфікацію та активну позицію в майбутньому батьківстві, потребу в турботі про іншу людину, в любові й ніжності. У 26,5% досліджуваних відмічається нейтральне ставлення до перспектив сімейного життя та батьківства. У 11,7% досліджуваних діагностовано пасивну позицію щодо майбутнього батьківства, простежується спрямованість на акселерацію в розвитку дитини, вони проявляють більшу зацікавленість до професійної та позасімейної діяльності.

Серед досліджуваних II групи в 31,6% виявлено активну позицію щодо майбутнього батьківства, у 42,1% – нейтральне ставлення, у 26,3% – пасивну позицію. Серед досліджуваних III групи активна батьківська позиція виявлена в 41,3% досліджуваних, у 32,6% – нейтральна позиція, у 26,1% – пасивна позиція.

Отже, узагальнюючи отримані результати за опитувальником батьківські позиції, можна відмітити, що більшість молоді з високим рівнем суб'єктивного контролю має активне ставлення до ситуації майбутнього батьківства, проявляє інтерес до ситуації взаємодії з майбутньою дитиною.

Аналіз результатів за опитувальником «Свідоме батьківство» (М. Єрмикіна та Р. Овчарова) показав такий рівень усвідомленості батьківства серед досліджуваних. Так, високий рівень свідомості батьківства діагностовано серед 91,2% досліджуваних I групи, 42,1% досліджуваних II групи та 58,7% досліджуваних III групи. У таких досліджуваних відмічаються високі показники по всіх шкалах опитувальника, які власне і являють собою компоненти батьківства. Такі досліджувані демонструють відповідальне став-

лення до виконання батьківських ролей і функцій, вони мають відповідну батьківську позицію. Низький рівень свідомості батьківства виявлено у 8,8% досліджуваних I групи, у 57,9% – II групи та у 41,3% – III групи. У таких досліджуваних відмічаються низькі показники по всіх шкалах, вони не мають чіткої батьківської позиції, характерним для них є прояв амбівалентних батьківських почуттів, вони не усвідомлюють рівень батьківської відповідальності, майбутнє батьківство та майбутня дитини не посідають високого місця в системі сімейних цінностей.

Досліджуючи особливості ставлення молоді до майбутньої дитини за тестом-опитувальником батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін), ми проаналізували виключно результати за шкалами «Авторитарна гіперсоціалізація» й «Маленький невдаха», оскільки досліджувані ще не мають досвіду взаємодії з власними дітьми. Результати за визначеними шкалами дають нам змогу зробити висновки щодо форми та спрямованості контролю за поведінкою майбутньої дитини, а також особливості сприйняття й розуміння майбутньої дитини. Так, високі показники за шкалою «Авторитарна гіперсоціалізація», які свідчать про тенденцію до прояву авторитаризму, виявлено серед 14,7% досліджуваних I групи, 55,3% досліджуваних II групи та 47,8% досліджуваних III групи. Це може свідчити про те, що характерним для них у майбутньому може стати прагнення всебічного контролю поведінки власної дитини, нав'язування дитині власної точки зору, ігнорування її бажань і потреб. Такі майбутні батьки часто схильні вимагати від дитини соціальних успіхів і постійних соціальних досягнень. Низькі показники (4,41–53,87) за цією шкалою, що свідчать про демократичне ставлення до майбутньої дитини, визначено у 85,3% досліджуваних із високим РСК, 44,7% студентів із низьким РСК, 52,2% досліджуваних із середнім РСК. Такі досліджувані прагнуть до партнерських стосунків, вони вважають, що дитина має право на прояв власної індивідуальності.

За шкалою «Маленька невдаха» високі показники (99,37–99,83) діагностовано у 23,5% досліджуваних I групи, 63,2% досліджуваних II групи та 41,3% досліджуваних III групи. Це свідчить про те, що в таких студентів відмічається прагнення інфантилізувати власну майбутню дитину, яка сприймається як слабка, тому потребує постійного захисту й контролю. Низькі показники, що свідчать про прагнення надати дитині можливості для прояву самостійності, виявлено серед 76,5% досліджуваних I групи, 31,6% досліджуваних II групи та 58,7% досліджуваних III групи.

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що більшість досліджуваних із низьким рівнем суб'єктивного контролю схильні до прояву авторитаризму у взаєминах із майбутньою дити-

ною. Характерним для студентів із високим рівнем контролю є прояв адекватного ставлення до майбутньої дитини та прагнення до встановлення довірливих стосунків.

Аналіз отриманих результатів дослідження показав, що молодь із різним рівнем суб'єктивного контролю має певні відмінності щодо особливостей готовності до батьківства. Більшість досліджуваних із низьким рівнем суб'єктивного контролю немає вираженої потреби в народженні дітей, демонструє низький рівень усвідомленості батьківства й тенденцію до авторитарного ставлення до ситуації взаємодії з майбутньою дитиною.

Висновки. Отже, готовність до батьківства – це інтегральна характеристика особистості, рівень якої визначається сформованістю знань про батьківство як про психологічний і соціальний феномен; образ своїх майбутніх функціональних батьківських ролей і функцій особистісних якостей, які сприяють майбутньому ефективному батьківству; рефлексії та саморегуляції; позитивним сприйняттям майбутньої дитини; позитивною оцінкою себе як майбутнього батька як особистості, здатної до самореалізації та саморозвитку. Отримані результати дослідження свідчать про наявні проблеми у формуванні готовності до батьківства в сучасній молоді й дають підстави говорити про необхідність організації цілеспрямованого та комплексного впливу на когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти готовності молоді до адекватного прийняття й ефективного виконання батьківської ролі та відповідних батьківських функцій. На нашу думку, важливим також є створення сприятливого мікросередовища, що має забезпечувати процес формування цінності сім'ї та батьківства в індивідуальній ієрархії цінностей молоді людини, що, безумовно, матиме позитивний вплив на її подальший гармонійний розвиток, а також сприятиме вирішенню низки соціальних проблем.

Перспектива подальших розвідок полягає в усебічному дослідженні детермінант, що впливають на формування готовності молоді до батьківства, а також у впровадженні комплексної програми соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на формування готовності молоді до усвідомленого та відповідального батьківства.

Література:

1. Астахов В.М., Бацилева О.В. Підготовка до батьківства як етап соціалізації особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2008. Т. 10. Ч. 2. С. 13–20.
2. Бацилева О.В., Пузь І.В., Астахов В.М. Психологічні аспекти готовності молоді до усвідомленого батьківства. *International scientific professional periodical journal «THE UNITY OF SCIENCE»*. August, 2018 / publishing office Beranových str., 130, Czech Republic – Prague, 2018. P. 42–45.
3. Васильева Е.Н. Гендерные различия в структурных компонентах психологической готовности к родительству. *Современные проблемы науки и образования*. 2013. № 6. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11341>.
4. Кон И.С. Ребенок и общество. Москва : Политиздат, 1988. 354 с.
5. Лелюх-Степанчук О.О. Психологічні аспекти основ батьківства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2015. Вип. 5. С. 135–139.
6. Лемещенко О.Р. Фактори формування готовності старшокласників до відповідального батьківства. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Вип. 39. Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. С. 122–125.
7. Любченко І.Р., Рассказова О.І. Теоретичні основи розвитку усвідомленого батьківства серед чоловічої молоді засобами соціально-педагогічної діяльності. *Вісник Чернівецького національного педагогічного університету*. 2016. № 139. Том 2. С. 311–313. URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=2938.
8. Макаренко О.М., Голубева М.О., Андрейчева А.О. Психологічний аспект відповідального батьківства родин майбутніх першокласників. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. Том 188 : Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 32–36.
9. Овчарова Р.Р. Родительство как психологический феномен : учебное пособие. Москва : Москов. психол.-социал. ин-т, 2006. 496 с.
10. Сєміна М.В. Подготовка молодёжи к браку и семье: направления развития. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия «Педагогика, психология»*. 2011. № 3 (6). С. 287–291.
11. Смалько О. Педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у студентів класичного університету в позааудиторній виховній роботі. *Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 1. С. 293–300.
12. Хавула Р.М. Психолого-педагогічні чинники формування психологічної готовності до батьківства. *Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2010. Вип. 10. С. 771–781.
13. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 416 с.
14. Яценко Л.В. Сутнісні характеристики готовності до відповідального батьківства. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць*. Кіровоград. 2013. Вип. 17. Кн. 2. С. 513–521.

Batsylieva O. V., Astakhov V. M., Puz I. V. Features of student youth readiness for parenting

The article examines the features of student paternity. It is noted that, under the influence of a number of factors, representatives of this age group are gradually losing their guidance on establishing a full family and having children, while displaying irresponsible attitude towards issues related to early onset of sexual life, lack of culture of sexual relations, early and extramarital affairs and the birth of children, their further development and upbringing. On the basis of theoretical analysis, the concept of paternity and paternity readiness are revealed. Readiness for paternity is determined not only by physiological maturity, but also by the ability of the individual to understand the conformity of their actions and desires to the essence of paternity as a whole, which is accepted in society, which should result in the formation of readiness for birth and upbringing of the child. The process of formation of person's readiness for paternity is analyzed, criteria for assessment of readiness of future parents to the situation of birth and child upbringing are determined.

It is noted that the process of formation of youth preparedness for paternity is determined by a number of factors, the leading place among which takes individual psychological traits of the person, in particular, their level of self-esteem and the dominant type of locus of control, since the ability to adequately assess and assume responsibility for their actions and deeds are of paramount importance for the formation of a person's readiness to assume responsibility for the take over and realization of the social role of the mother or father, as well as for the life and welfare of the child.

Based on the results of the empirical study, it was discovered that student youth with an external locus of subjective control and an inadequate self-esteem with a tendency to overestimate or underestimate, compared to youth with an internal locus of subjective control and adequate self-esteem, has some difficulties in forming readiness for paternity, which is manifested in the general low level of awareness of paternity and tendency to manifest an authoritarian position towards their future child.

Key words: family, paternity, readiness for parenting, youth, individual characteristics.

УДК 159.9:364

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.20>**К. П. Гавриловська**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка**О. Й. Литвак**студентка магістратури
Житомирський державний університет імені Івана Франка

МОТИВИ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ СТУДЕНТАМИ ХЕЛПЕРСЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження особливостей мотиваційної сфери студентів хелперських спеціальностей (психологів і соціальних працівників). Емпіричне дослідження проведено методом анкетування. Виявлено, що досить велике значення для вибору хелперської спеціальності мають внутрішні чинники, зумовлені плином життя особистості, родинними сценаріями та внутрішніми рефлексіями. Проте впливають на професійний вибір і зовнішні чинники (випадок чи матеріальні обставини). Досить потужною в майбутніх хелперів є мотивація служіння. Ми можемо говорити про реалізацію в хелперстві певної місії чи сценарію, які настільки глибоко приховані в несвідомому, що людина їх просто не помічає. Так, виявилось, що надавати допомогу людям для студентів хелперських спеціальностей – то радше обов'язок, ніж результат вільного вибору. Ситуації неможливості надати допомогу людині, що її потребує, зумовлюють докори сумління. Більшість досліджуваних визнає, що надання допомоги іншим дає їм можливість пишатися своїм вчинком. Це може свідчити про те, що вибір хелперської спеціальності часто зумовлений потребою в самостверженні. Має місце переживання позитивних емоцій у процесі надання допомоги іншим людям. Процес надання допомоги є досить ресурсною діяльністю: виникають позитивні переживання, зростає самооцінка й почуття власної значущості. Іноді ця «ресурсність» для студентів хелперських спеціальностей є більш цінною, ніж матеріальна винагорода. Саме цим можна пояснити те, що значна частка представників хелперських професій згодна працювати за мінімальну заробітну платню. Досліджувані сумніваються в тому, що обраний напрям навчання забезпечить їм конкурентну позицію на ринку праці. Немає впевненості, що в суспільстві є запит на роботу хелпера і, що більш суттєво, така робота може бути гідно оцінена. Попри це, майбутні хелпери мріють, щоби їхня майбутня робота принесла їм гроші, і задоволення, і можливість для особистісного зростання.

Ключові слова: професійне самовизначення, мотиваційна сфера особистості, мотиви вибору професії, мотивація служіння, хелперські спеціальності.

Постановка проблеми. У вітчизняній психологічній літературі все частіше вживається поняття «хелперські спеціальності». До цієї групи фахівців зараховують психологів, педагогів, лікарів, соціальних працівників та ін. Таку назву ці професії отримати від англ. слова «help», що означає «допомога» або «допомогати». Одним із професійних завдань представників цих професій є надання допомоги іншим людям, родинам, спільнотам. Специфікою хелперських професій є постійна робота з людьми, що перебувають у кризових ситуаціях і потребують термінової допомоги. Якщо молоді люди обирають навчання на хелперських спеціальностях не самостійно або не обдуманно, це може призвести до швидкого розчарування в обраній професії. Низька заробітна плата, постійне емоційне та психічне навантаження спеціаліста зумовлюють високий ризик професійного вигорання. «Вигорілий» працівник може

нашкодити не лише собі, а й тим, із ким взаємодіє в процесі професійної діяльності.

Саме тому мотивація професійного вибору фахівців хелперських спеціальностей має стати особливим предметом дослідження. На нашу думку, розуміння справжніх мотивів вибору професії може бути цінним для суб'єктів навчального процесу, оскільки дасть змогу організувати підготовку так, щоб вона відповідала потребам та очікуванням суспільства щодо представників хелперських професій, з одного боку, і студентів – з іншого.

Основи дослідження феномена мотивації професійного вибору закладено Є.О. Клімовим. Він уважав, що професійне самовизначення – це тривалий, складний процес, що є невіддільним від розвитку особистості загалом [1]. На думку Л.Б. Шнейдер, професійне самовизначення – це тривалий процес внутрішнього, суб'єктивного плану, що змістовно складається з пошуку люди-

ною «своїї» професії й «себе в професії», визначення власних професійних позицій і перспектив їх досягнення, набуття готовності до самостійного життя [2].

Дослідження проблематики мотиваційної сфери студентської молоді викликає значний інтерес науковців. Дослідники О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, В.М. Павленко встановили позитивний зв'язок мотиваційних орієнтацій з успішністю суб'єктів навчання [3]. Т.С. Філатова зауважила, що отриманню високої кваліфікації значно сприяє особисте, «пристрасне» ставлення до майбутньої роботи, орієнтація передусім на професійні, корпоративні, а не суто матеріальні цінності, що пов'язані з діяльністю в цій сфері. Важливими факторами професійного зростання психологів є мотиви вибору професії. Основними мотивами абітурієнтів-психологів є бажання допомагати людям, потреба в саморозвитку, інтерес до психології як до нової галузі знань, прагнення отримати престижну професію «психолога-практика» (психотерапевта, консультанта) [4]. Ф.М. Подшивайлов виявив, що для студентів-психологів найбільше емоційне задоволення приносить спілкування, допомога людям і комфорт, а найменше – боротьба, краса та пізнання. На нашу думку, ця частина мотиваційної сфери студентів може бути ресурсною для їхньої подальшої успішної професіоналізації. Дослідник описав мотиваційну сферу особистості як ядро (центр) простору особистості, у якому перетинаються всі осі координат (особистісні властивості), що визначають характер мотиваційних процесів. Мотиваційна сфера визначає спрямованість, забезпечує стійкість, стабільність і цілісність особистості за рахунок регуляції спонукальних сил будь-якої активності людини [5].

Незважаючи на значну кількість досліджень, проблема професійного самовизначення студен-

тів хелперських спеціальностей досі є актуальною. Саме цим і зумовлено необхідність дослідження.

Мета статті – визначення особливостей мотиваційної сфери студентів хелперських спеціальностей.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проведено протягом лютого-квітня 2019 року. Участь у дослідженні взяло 70 осіб. Усі вони є студентами ЖДУ імені Івана Франка та навчаються за спеціальностями «Психологія» або «Соціальна робота». Вибірка збалансована за віком, статтю, місцем постійного проживання.

Дослідження здійснено за допомогою анкетування. Авторський опитувальник (автори: Оксана Литвак і проф. Марта Чеховська-Белуга (Університет Марії Складовської-Кюрі в Любліні, Польща)) складається з двох частин. Перша частина «Мотивація вибору професії» містить 11 питань. Проаналізуємо відповіді на них почергово.

1. Що мало визначальний вплив на Ваше рішення обрати цей напрям навчання?

Графічне зображення розподілу відповідей ми можемо бачити на рис. 1.

Отже, найчастіше під час відповіді на це запитання досліджувані вказують такі варіанти: «професійні можливості», «випадок», «безкоштовне навчання або фінансово доступне». Це може свідчити про те, що значна кількість актуальних студентів зробила свій вибір майбутньої професії під впливом випадкових обставин або з матеріальних причин. У категорії «інше» названо, зокрема, такі варіанти: «особисті проблеми», «поклик душі», «допомога людям, дітям», «відчуття покликання в цій сфері», «хімічна залежність». Тобто досить велике значення у виборі хелперської спеціальності мають особисті мотиви абітурієнтів, які досить складно передбачити, оскільки вони зумовлені плином життя і внутрішніми рефлексіями.

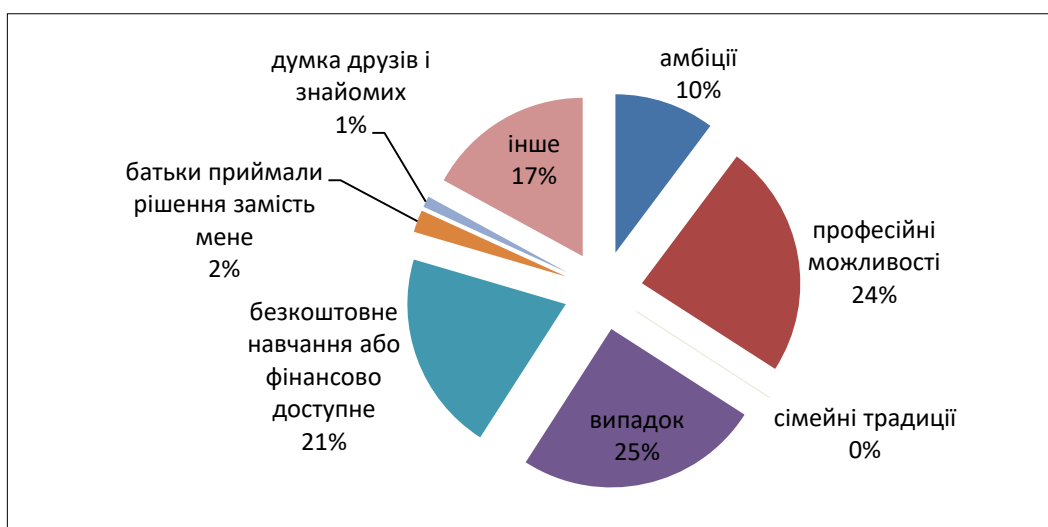

Рис. 1. Відповіді на запитання «Що мало визначальний вплив на Ваше рішення обрати цей напрям навчання?»

2. Як би Ви в цей момент охарактеризували рівень власної мотивації до навчання?

Більшість (58%) опитаних оцінює свій рівень мотивації до навчання як «середній», 24% – як «високий», 17% – як «низький».

3. Чи Ви хотіли б у майбутньому працювати за спеціальністю, яку Ви зараз вивчаєте?

81% досліджуваних обрали відповідь «так».

4. Які вміння, на Вашу думку, є найважливішими для виконання Ваших професійних обов'язків?

Найчастіше під час відповіді на це запитання досліджувані вказують такі варіанти: «вміння використовувати наукові знання на практиці» (28%), «вміння приймати рішення для швидкого кризового соціального втручання» (18%), «соціальні» (20%) та «організаторські» (15%) уміння. Це може свідчити про те, що студенти в початковому процесі найбільше схильні цінувати ті заняття, що допомагають розвивати практичні вміння й навички успішної взаємодії з людьми.

5. Що Ви очікуєте від навчання?

Під час відповіді на це запитання 50% опитаних обрали варіант «під час навчання познайомлюся із цікавими людьми й налагоджу з ними контакти», 15% сподіваються, що «під час навчання будуть цікаво проводити вільний час». Решта відповідей стосуються професійних очікувань, майбутньої реалізації в професійній сфері.

6. Чого Ви очікуєте від навчального закладу?

Графічне зображення розподілу відповідей ми можемо бачити на рис. 2.

Отже, найчастіше під час відповіді на це запитання досліджувані вказують такі варіанти, що стосуються отримання актуальних і ґрунтовних знань, які дають змогу самореалізуватися в рамках обраної професії.

7. Які навчальні предмети, на Вашу думку, обов'язково повинні бути в навчальному плані?

Найчастіше досліджувані називають базові психологічні дисципліни (31%), а також ті курси, що мають практичне спрямування (тренінгові роботи, надання психологічної допомоги, різноманітні практики).

8. Чи вважаєте Ви, що обраний напрям навчання забезпечить Вам конкурентну позицію на ринку праці?

Розподіл відповідей на це запитання такий: практично половина опитаних (49%) сумнівається, що обраний напрям навчання забезпечить їм конкурентну позицію на ринку праці, або ж відверто не вірить у свою конкурентоспроможність.

9. Чи навчання в університеті має вплив на зростання Вашої зацікавленості в професійному саморозвитку?

Найчастіше під час відповіді на це запитання досліджувані вказують варіант «так» (76%). Це може свідчити про те, що навчання в університеті на хелперських спеціальностях дійсно мотивує студентів до саморозвитку.

10. Яку професію Ви б хотіли виконувати в майбутньому?

Лише 39% опитаних прагнуть у майбутньому працювати за своєю спеціальністю. Це може бути пов'язано з тим, що студенти не вірять у свою конкурентоспроможність на ринку праці (про що свідчать і відповіді на питання № 8); не мають впевненості в тому, що в суспільстві є запит на роботу хелпера і, що більш суттєво, така робота може бути гідно оцінена.

11. Якими є Ваші очікування щодо роботи?

Найчастіше під час відповіді на це запитання досліджувані вказують такі варіанти: відповідає

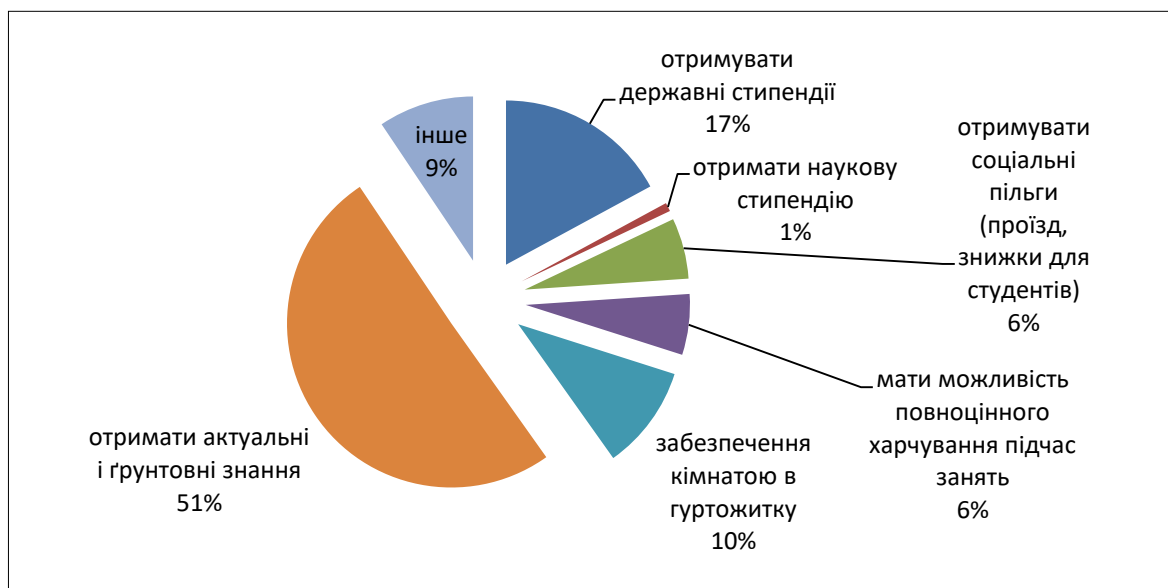

Рис. 2. Відповіді на запитання «Чого ви очікуєте від навчального закладу?»

тому, що хотів/ла б робити в житті (23%), дає можливість самореалізуватися (22%), високооплачувана (21%). Отже, більшість майбутніх хелперів мріє про те, щоб їхня майбутня робота приносила і гроші, і задоволення, і можливість для особистісного зростання.

Друга частина авторського опитувальника «Мотиви вибору хелперської (помагаючої) професії» містить 11 питань. Проаналізуємо результати.

1. Коли Ви комусь допомагаєте, то сподіваєтеся, що ...

Більшість досліджуваних (47%) визнає, що допомога іншим дає їм можливість пишатися своїм вчинком. Це може свідчити про те, що вибір хелперської спеціальності зумовлений потребою в самоствердженні. Майже половина досліджуваних під час відповіді на це запитання обрала варіант «інше». У категорії «інше» названо різні варіанти. Якісний аналіз дав нам можливість виділити такі категорії: «щастя для інших» (27%), «виконання місії» (22%), «випадок» (22%), «сценарій» (13%), «самоствердження» (8%), «очікування вдячності» (5%), «задоволення» (3%). Аналіз висловів дає нам більш яскраве уявлення про те, на що ж, власне, орієнтується людина, надаючи допомогу. Зокрема, ми можемо говорити про реалізацію в хелперстві певної місії чи сценарію, які настільки глибоко приховані в несвідомому, що людина їх просто не помічає.

2. Які позитивні емоції Ви відчуваєте, коли допомагаєте іншим?

Майбутні хелпери в процесі надання допомоги іншим відчувають такі позитивні емоції, як «радість», «доброта», «доброзичливість», «задоволення», «впевненість». Саме ці емоції отримали найбільшу кількість виборів.

3. Які негативні емоції Ви відчуваєте, коли допомагаєте іншим?

Досліджувані в процесі надання допомоги іншим відчувають такі негативні емоції, як «тривога», «напруження», «неспокій», «роздратування».

Ураховуючи кількість різноманітних емоцій, аналізувати кожну з них окрему було б недоцільно. Проте ми можемо порівняти частку позитивних і негативних емоцій, які переживають студенти хелперських спеціальностей у процесі надання допомоги.

Більшість досліджуваних (67%) переживає позитивні емоції в процесі надання допомоги іншим людям. Ми можемо припустити, що для хелперів сам процес надання допомоги є досить ресурсною діяльністю: виникають позитивні переживання, зростає самооцінка та почуття власної значущості. Іноді ця «ресурсність» для людини є більш цінною, ніж матеріальна винагорода. Саме цим можна пояснити те, що значна частка представників хелперських професій згодна працювати за мінімальну заробітну платню.

4. Якщо Ви не допомагаєте в ситуації, коли хтось потребує допомоги, то ...

У ситуації, коли майбутні хелпери не можуть допомогти тому, хто очікує допомоги, вони відчувають докори сумління (37%) і намагаються все ж допомогти, навіть попри ризик понести власні втрати (27%). Лише 4% опитаних не відчувають нічого особливого. Тобто надавати допомогу для студентів хелперських спеціальностей – то радше обов'язок, ніж результат вільного вибору. Чому так відбувається? Чому студенти допомагають іншим, навіть якщо це шкодить їхнім інтересам? На нашу думку, відповідь на питання криється в глибинних індивідуальних особистих переконаннях студентів. Власне, ці глибинні переконання можуть бути перспективою подальших досліджень.

5. Який ефект допомоги для Вас важливий?

Більшість досліджуваних (76%) найбільш важливим ефектом допомоги вважає той, що відповідає очікуванням людини, яка потребує допомоги. Це є яскравим свідченням наявності альтруїстичних тенденцій, хоча ми не можемо виключати вплив мотивації соціальної бажаності під час відповіді на це запитання.

6. Чи завжди допомагаєте, якщо хтось потребує допомоги?

На це запитання 75% досліджуваних відповідають «частіше так».

7. На що зважаєте або що берете до уваги, коли надаєте допомогу?

На «вид, ступінь або силу страждань, що переживає особа, яка потребує допомоги» зважає 55% опитаних, на «своє ставлення до цієї особи» зважає 25%, «щось на зразок внутрішнього примусу» відчуває 5%. У категорії «інше» названо такі варіанти: «на свої можливості допомогти», «на свої відчуття щодо цієї людини та ситуації», «ні на що не зважаю, завжди допомагаю людям, які б стосунки в нас не були». Внутрішній чи зовнішній примус під час надання допомоги досліджувані заперечують.

8. Кому допомагаєте найбільш охоче?

52% респондентів стверджує, що в процесі надання допомоги для них не мають значення стосунки з тією особою, що допомоги потребує. Решта студентів більш охоче допомагає своїм близьким і знайомим (45%), аніж чужим людям (3%).

9. Ви обрали хелперську (допомагаючу) професію, бо ...

28% досліджуваних пояснюють вибір хелперської професії тим, що надання допомоги є наслідком власного бажання, яке виникло через страждання жертви якоїсь кризової ситуації. Частина студентів (17%) визнають, що отримують радість, допомагаючи іншим. Також респонденти зазначають, що, обираючи професію, вони хочуть розвивати власні компетенції, позбутися проблем у своєму житті, відчувають потребу служити іншим.

У категорії «інше» названо такі варіанти, які пояснюють вибір хелперської професії випадком.

10. Допомогаєте іншим, бо вважаєте, що це необхідна умова життя в суспільстві?

Ствердно відповіли 79% досліджуваних.

11. На Вашу думку, робота за хелперською (допомагаючою) спеціальністю дає змогу мати наступні переваги?

Розподіл відповідей на це запитання представлено на рис. 3.

Серед переваг, які надає робота за хелперською спеціальністю, максимум відповідей «безсумнівно, так» отримала перевага «розвиток умінь». Тобто сама по собі робота хелпером, на думку досліджуваних, сприяє зростанню професіоналізму. Власне, ця перевага є властивою для більшості професій. Варіанти «швидше так» характеризують такі переваги, як «стабільність», «гарні умови праці», «приємна атмосфера», «внутрішнє відчуття виконаного обов'язку». Досліджувані заперечують наявність для хелперів такої переваги, як «низький рівень стресу». Немає чітко вираженої оцінки таких переваг, як «незалежність», «фінансові вигоди», «визнання й похвала».

Отже, майбутні працівники хелперських спеціальностей упевнені, що їхня професія дає можливість розвивати відповідні вміння, надає відчуття виконаного обов'язку. Робота, радше за все, характеризується стабільністю, приємною атмосферою та гарними умовами праці. Майбутні хелпери впевнені в тому, що матимуть високий рівень стресу під час виконання своїх професійних обов'язків. Проте сумніваються, що матимуть як винагороду незалежність, фінансові вигоди й суспільне визнання. Це може свідчити про те, що основні мотиви вибору хелперської професії є суто

внутрішніми, студенти не орієнтуються на зовнішні стимули. Проте ми не можемо ігнорувати припущення про деяку інфантильність досліджуваних, тенденцію ігнорувати об'єктивну реальність.

Висновки. Досить велике значення для вибору хелперської спеціальності мають як внутрішні особисті причини, зумовлені плином життя і внутрішніми рефлексіями, так і зовнішні (випадок чи матеріальні обставини).

У мотиваційній сфері студентів, які навчаються за хелперськими спеціальностями, дуже сильною є мотивація «служіння». Більшість досліджуваних визнає, що допомога іншим дає їм можливість пишатися своїм вчинком. Це може свідчити про те, що вибір хелперської спеціальності зумовлений потребою в самоствердженні. Ми припускаємо реалізацію в хелперстві певної місії чи сценарію, які настільки глибоко приховані в несвідомому, що людина їх просто не помічає. Так, надавати допомогу для студентів хелперських спеціальностей – то радше обов'язок, ніж результат вільного вибору.

Має місце переживання позитивних емоцій у процесі надання допомоги іншим людям. Процес надання допомоги є досить ресурсною діяльністю: виникають позитивні переживання, зростає самооцінка й почуття власної значущості. Іноді ця «ресурсність» для людини є більш цінною, ніж матеріальна винагорода. Саме цим можна пояснити те, що значна частка представників хелперських професій згодна працювати за мінімальну заробітну платню.

Досліджувані сумніваються в тому, що обраний напрям навчання забезпечить їм конкурентну позицію на ринку праці. Не мають упевненості в тому, що в суспільстві є запит на роботу хелпера

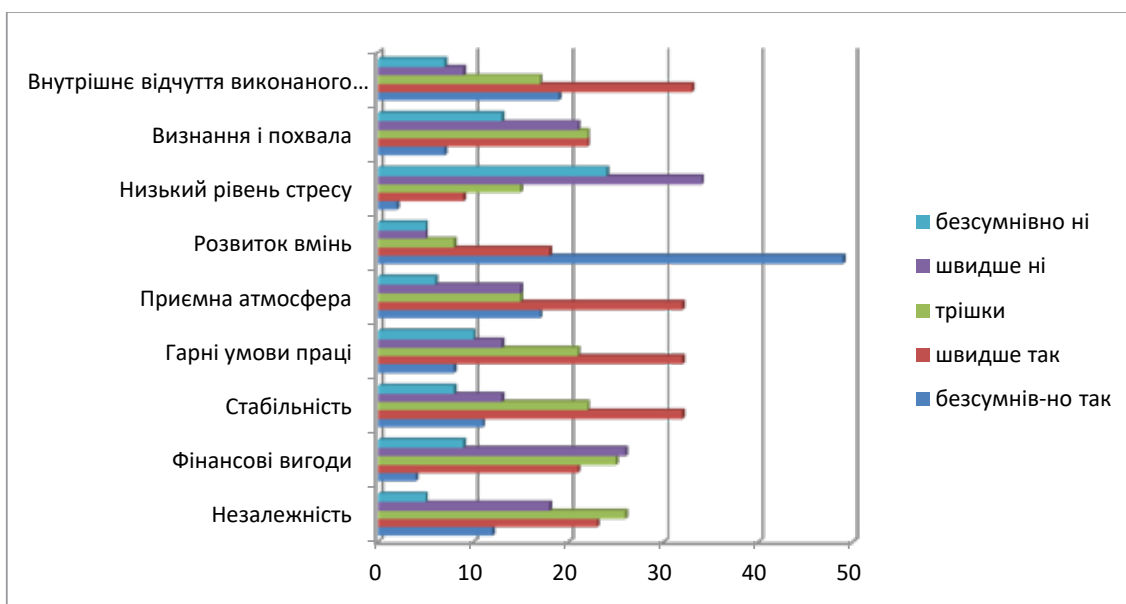

Рис. 3. Відповіді на запитання «На Вашу думку, робота за хелперською (допомагаючою) спеціальністю дає змогу мати наступні переваги?»

і, що більш суттєво, така робота може бути гідно оцінена. Попри це, майбутні хелпери мріють про те, щоби їхня майбутня робота приносила і гроші, і задоволення, і можливість для особистісного зростання.

Перспективи подальшої роботи в цьому напрямі ми вбачаємо у створенні спеціальних тренінгових програм для підготовки майбутніх хелперів.

Література:

1. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 512 с.
2. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность : монография. Москва : МОС У 2001. 272 с.
3. Кочарян О.С., Фролова Е.В., Павленко В.М. Структура мотивації навчальної діяльності студентів : навчальний посібник. Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харк. авіац. ін.-т», 2011. 40 с.
4. Філатова Т.С. Психологічні особливості розвитку мотиваційної сфери майбутніх психологів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 2 (3). С. 111–115.
5. Подшивайлов Ф.М. Психологічні чинники розвитку мотиваційної сфери особистості майбутнього психолога : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2015. 20 с.

Havrylovsk K. P., Lytvak O. Y. Students` motives for choosing helper specialties

The article gives the results of an empirical study of the characteristics of the motivational sphere of students of helper specialties (psychologists and social workers). An empirical study was conducted by using the questionnaire method. It has been revealed that the internal factors caused by the course of a person's life, family relation scenarios, and internal reflection, are of great importance in choosing a helper specialty. However, external factors (some incident or financial circumstances) influence professional choice as well. Motivation for service seems rather powerful. We can talk about the implementation of a certain mission or scenario that are so deeply hidden in the unconscious, that a person is not aware of them, while providing assistance. It turned out that for students of helper specialties helping people is rather an obligation than a result of free choice. The situation of being unable to provide assistance to a person in need causes guilty conscience. Most respondents state that helping others makes them proud of their actions. This may indicate that the choice of a helper specialty is often due to the need for self-affirmation. There is an experience of positive emotions in the process of helping other people. The process of providing assistance is quite a resourceful activity: it leads to arising of positive emotions, improving person`s self-esteem and increasing a feeling of self-worth. Sometimes this "resourcefulness" for students of helper specialties is more valuable than financial reward. This can explain the fact that a significant part of the representatives of the helper specialties agree to work for a minimum wage. Respondents doubt that the chosen field of study will provide them with a competitive position in the labor market. There is no certainty that there is a request for helper work in society, and, which is more, whether such work can be appreciated. Despite this, future helpers dream that their future work would bring them money, pleasure, and opportunity for personal growth.

Key words: professional self-determination, motivational sphere of personality, motives for choosing a profession, motivation for service, helper specialties.

УДК 159.992

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.21>**Н. А. Добровольська**кандидат психологічних наук,
здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

СТАНОВЛЕННЯ ОБДАРОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

У статті показано, що становлення обдарованості – це складне, комплексне явище міждисциплінарного характеру. Векторами, складниками потенціалу процесу становлення обдарованості є інтелектуальна продуктивність, творча активність, зріле Я. Умовами для просування цих векторів є імпульс розвитку, а динаміка й характер напряму задають переважно соціально-психологічні процеси. Саме в соціально-психологічних системах обдарованість має можливості для свого становлення – не тільки для свого функціонування, а й для розвитку, оскільки такі системи можуть забезпечити необхідні та найважливіші умови для становлення – особливі, специфічні завдання, взаємодію й метод, відмінні від загальних педагогічних у силу специфіки, що задається фактом обдарованості особистості. Установлено, що обдарованість дорослої особи має в основі своїй психічне ядро – особливості організації ментального досвіду. В основі дитячої обдарованості лежать процеси формування розумового досвіду й організації благополучного образу Я, а саме взаємодія, в результаті якого формується той чи інший образ Я обдарованої дитини й тим або іншим чином організований розумовий досвід, який дає суб'єкту змогу продуктивно виявляти свою обдарованість.

У програму емпіричного дослідження процесу становлення обдарованості залучена обґрунтована система методичних прийомів і діагностичних методик, які вивчають соціально-психологічні умови такого становлення. Психометричними показниками моделі емпіричного дослідження визначено її параметри та рівень розвитку в особистості (винахідливість, здатність до комбінування, дивергентне мислення, свобода асоціацій, креативна мотивація, креативна спрямованість, узагальнювальний показник – рівень розвитку креативності) та соціально-психологічні особливості особистості (рефлексивність, особливості саморегуляції, сформованість самооцінки, параметри самоставлення, ціннісні уявлення, ціннісні орієнтації), а також специфічні умови розвитку обдарованості особистості. Наголошується, що можливість накопичення індивідуального пізнавального досвіду, індивідуального життєвого досвіду, можливість бути суб'єктом власної діяльності – ті основи, на яких будується повноцінна соціально-психологічна підтримка обдарованої особистості.

Ключові слова: особистість, обдарованість, становлення обдарованості, соціально-психологічний супровід, сучасний соціум.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що в дослідженнях процес становлення обдарованості мало вивчений, існують суперечливі інтерпретації динаміки становлення, способів його вивчення й соціально-психологічного супроводу. В умовах прискорення змін у всіх сферах суспільного життя – економічній, соціальній, науковій, технічній, комунікативній, художній – підвищуються вимоги до особистості, її гармонійного розвитку, що передбачає адаптацію до мінливих умов життя, можливість успішної самореалізації, естетичну спрямованість, здатність до досягнення всього різноманіття навколишнього світу та культури. Одним із чинників, що сприяє встановленню гармонійних стосунків людини зі світом, є її обдарованість. Перед суспільством і наукою постають завдання сприяти становленню обдарованості особистості, формувати в неї позитивну життєву позицію, особистісний смисл, оптимізм, уміння зберігати свою індивідуальність, адаптивність.

Уявлення про те, якими характеристиками визначається обдарованість дорослого й дитини, в сучасній психологічній літературі потребують уточнення. У загальному вигляді можна виокремити кілька типів інтелектуальної поведінки, через які переважно описується феноменологія обдарованості дорослих у рамках різних дослідницьких підходів. Учена пропонує таку класифікацію: особи з високою академічною успішністю (конвергентність); особи з високим рівнем розвитку творчих, інтелектуальних здібностей (дивергентність); особи з високою успішністю, які виконують реальні інтелектуальні види діяльності й мають екстраординарні інтелектуальні досягнення (компетентність); особи, які проявляють екстраординарні інтелектуальні можливості в комплексному аналізі, оцінюванні, передбаченні ходу подій, теорій, ідей (мудрість) [4].

У загальному вигляді обдарованість дорослої людини – це такий стан індивідуальних психічних ресурсів, який забезпечує можливість твор-

чої інтелектуальної діяльності, тобто діяльності, пов'язаної зі створенням суб'єктивно й об'єктивно нових ідей, використанням нешаблонних підходів, чутливістю до суперечностей і вибору перспективних способів вирішення проблем. При цьому залишається відкритим питання, чи всі ці категорії – конвергентні, дивергентні, компетентні і мудрі – дійсно характеризують обдарованість дорослої людини в усій її повноті. Інтелектуальна обдарованість на перший погляд завжди проявляється в надвисоких показниках інтелектуальної діяльності. Однак не встановлено, чи будь-який показник інтелектуальної успішності є індикатором обдарованості [2].

Відносини обдарованості й особистості – це особливий інтегрований вид цілісності. Г. Марфі стосовно вивчення структури особистості виділив три типи цілісності: дифузна цілісність, для якої характерна глобальна, недиференційована активність; диференційована цілісність, що відрізняється виділенням її складників, кожен із яких функціонує більш-менш автономно; інтегрована цілісність, яка проявляється, коли диференційовані частини виявляються в стані стабільної, різноспрямованої взаємозалежності [7]. У дитячому віці обдарованість та особистість взаємодіють за першим і другим, а в дорослому віці – за другим і третім типами цілісності. Загалом же основою психологічного зростання є прогресуюча диференціація й інтеграція пізнавального досвіду. При цьому, на думку М. Холодної, інтелект, що сформувався, характеризується третім типом цілісності [4].

З одного боку, така взаємозалежність виявляється в тому, що психологічна та клінічна характеристики особистості впливають на показники розвитку обдарованості й у разі емоційно-психічних відхилень (які можуть виникати в результаті неправильного виховання в психічно здорових дітей) підпорядковують їх собі. Тоді обдарованість загасає або йде в служіння неврозу, стягуючи на себе всі психічні ресурси.

З іншого боку, стабільна взаємозалежність обдарованості й особистості може виявлятися в тому, що обдарованість впливає на становлення особистості, допомагає їй справлятися з негативними чинниками, оскільки роль понятійної системи в нормальному становленні особистості виключно велика. У цьому разі обдарованість із фактору ризику стає фактором успіху.

Інтелект – це не інструмент адаптації. Обдаровані люди, в тому числі діти, поводять себе неадаптивно, саме тому вони часом стикаються з агресією або нерозумінням. Їхня поведінка буває неадаптивна в силу специфіки організації особистого ментального досвіду. Вони бачать ситуації по-іншому. Їхня поведінка відповідає ситуативним закономірностям, вступаючи в суперечність із видимими, ситуативними вимогами, тому вито-

нена адаптивна поведінка – це не ознака обдарованості. Захисна поведінка при різних компенсаторних станах може набувати форм адаптивної поведінки [2].

У дослідженнях становлення обдарованості за всієї їх різноманітності виокремлюються загальні риси. Перша риса з досліджень у галузі когнітивної психології. А. Гроот наголошує, що будь-який творчий продукт – це не результат осяяння, креативної діяльності або вродженої геніальності, а, навпаки, завжди наслідок специфічного саморозвитку особистості, пов'язаного з тривалим нагромадженням, диференціацією й, головне, інтеграцією корисного та життєвого досвіду [5].

Друга риса з досліджень у галузі психології особистості. Х. Грабер дійшов висновку, що інтелектуальна обдарованість (у вигляді реальних творчих досягнень) – це те, що конструюється всередині суб'єкта в результаті напружених особистих зусиль. На думку вченого, справа не стільки в зміні когнітивної сфери, а суто в особистісних здібностях – утворенні нових форм соціальних зв'язків з іншими людьми й нових форм усвідомлення самого себе. При цьому відбувається мобілізація всіх особистісних ресурсів і повне занурення в завдання [6]. При будь-яких психоемоційних відхиленнях, що виникають у результаті неправильного виховання, таких як інфантильність, ескапізм, екстремізм, істеричність, утруднене утворення нових форм соціальних зв'язків через захисно-протестні установки в поведінці, утруднене набуття нових форм усвідомлення себе через незріле Я, неможлива мобілізація всіх особистісних ресурсів, оскільки невротичні компенсації поглинають багато енергії, неможливе повне занурення в предметну сферу, оскільки в тій або іншій формі невротик замкнений на собі.

Метою статті є визначення соціально-психологічних особливостей процесу становлення обдарованості особистості в сучасному соціумі.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, людина обдарована багатьма психофізичними властивостями, найважливіші з них – розум, воля й почуття. Тільки гармонійним розвитком і рівновагою цих властивостей людина досягає повноти свого образу та виконує своє призначення. Такий гармонійний розвиток не здійснити без правильного виховання й освіти, які виключають грубі психоемоційні травми.

Г. Олпорт виділив шість критеріїв зрілої особистості: широкі межі Я. Зрілі люди зайняті не тільки самими собою, а й тим, що за межами себе, активно беруть участь у тому, що для них значимо; їм притаманна здатність до близьких міжособистісних взаємин – це співчуття, любов, теплі рівні глибокі позитивні почуття до близьких; відсутність емоційних бар'єрів і проблем, самоприйняття; здатність спокійно ставитися до

своїх недоліків і життєвих труднощів, не реагуючи на них емоційними зривами; здатність справлятися з власними станами; реалістичне сприйняття й реалістичні домагання; така людина бачить речі такими, якими вони є, а не такими, якими вона б хотіла їх бачити; здатність до самопізнання й почуття гумору, спрямованого на себе; наявність цілісного світогляду, цілісної системи моральних і духовних цінностей [3].

Ці шість показників можна порівняти з шістьма критеріями обдарованого (зрілого) умовиводу, які наводить М. Холодна: широта інтересів; гнучкість і багатоваріантність оцінок того, що відбувається; готовність до прийняття незвичайної інформації; вміння осмислювати те, що відбувається, водночас у термінах минулого (причин) і майбутнього (наслідків) на противагу схильності мислити тут і тепер; орієнтація на виявлення істотних об'єктивно значущих аспектів того, що відбувається; допущення можливості неймовірного, віра в чудо [4]. Отже, головне, на думку М. Холодної, – це вибудовувати свій ментальний (розумовий) світ.

Саме такі характеристики особистості й мислення дають особистості змогу успішно розширювати індивідуальний пізнавальний досвід, тобто здобувати своєрідність розумового досвіду, який є ключовою ознакою обдарованої людини. Ні мудрою, ні компетентною, ні продуктивною людина не зможе стати, якщо в неї не буде сформована своєрідність розумового досвіду та зріле Я.

Інтелектуальна обдарованість на перший погляд завжди проявляється в надвисоких показниках інтелектуальної діяльності. За останніми даними, провідні когнітивні психологи сходяться в тому, що перші дві з чотирьох розглянутих категорій в умовній типології обдарованих дорослих – конвергентні та дивергентні – не можуть бути однозначно зараховані до категорії інтелектуально обдарованих. За всієї їх видимої екстраординарності, здатності засвоювати нормативне знання і статистичної рідкості подібних аналогій не є головним чи ключовим у феноменології обдарованості [2].

Тільки останні дві категорії, компетентні й мудрі, виявляють дійсний критерій зрілої обдарованості – реальні інтелектуальні досягнення в умовах життєдіяльності. У цьому аспекті варто звернутися до категорії ментального досвіду, оскільки механізмами зрілої обдарованості є повільні механізми, пов'язані зі змінами складу та побудови особистого розумового досвіду по лінії накопичення різних форм розумового й життєвого досвіду.

Обдарована дитина в умовах психотравматичного виховання може стати конвергентним або дивергентним дорослим, чому сприятимуть такі захисні механізми, як інтелектуалізація або фантазування, але не зможе стати компетентним або мудрим. Саме це доведено практикою

[2]. Зауважимо, що, за останніми даними, близько 70% сучасних дітей страждають тими чи іншими формами невротичних розладів, які виникли з причин психотравматичного виховання в сім'ї та освітніх установах [1]. Серед обдарованих дітей цей показник сягає 85% [2]. Представлений огляд з очевидністю доводить, що до феноменології зрілої обдарованості набагато ближче компетентність і мудрість, ніж кількісні показники інтелекту і креативність.

Становлення обдарованості як еволюція розумового досвіду, так само як і дозрівання особистості дитини як становлення зрілого Я починають спотворюватися, коли виникає невротична компенсація [2]. Отже, зростання й розвиток особистості обдарованої людини – це історія благополучного формування образу Я.

Оскільки головне завдання соціально-психологічної підтримки полягає в кваліфікованому супроводі становлення дорослої зрілої обдарованості в особистості обдарованої дитини, то як інтегральний маркер дорослої обдарованості для дослідження можуть слугувати такі категорії, як розумовий досвід людини, творчі характеристики обдарованості як процесуального, так і результативного її порядку, Я-концепція як характеристика особистості людини.

Під розумовим досвідом людини розуміється система індивідуальних інтелектуальних ресурсів, що зумовлюють особливості пізнавального ставлення суб'єкта до світу й характер відтворення дійсності в індивідуальній свідомості [4]. Саме через категорію розумового досвіду, як правило, описують психологічні тонкощі структури і складу ментального простору обдарованої людини, в тому числі обдарованої дитини.

Сучасні освітні технології для обдарованих дітей розвивають саме інтелект, творчість та особистість обдарованої дитини. У структурі дитячої обдарованості істотна увага приділяється високим кількісним показникам інтелекту. Разом із цим розвиток інтелекту (як якісних, так і кількісних його характеристик) – обов'язкова умова всіх освітніх програм для обдарованих дітей будь-якого віку.

Урахування вікових особливостей обдарованої дитини робить це завдання складним і захоплюючим у практичному плані. Важливе правило психології розвитку: розумовий досвід формується, набувається через досвід чуттєвий, оскільки почуття в дитини первинні. Індивідуальний розумовий досвід може формуватися переважно на базі творчого споглядання, тобто чуттєвого, а не інтелектуального проникнення в сутність явищ, подій, думок та ідей. Формування розумового досвіду в дитинстві, отже, не інтелектуальна, а духовна робота, яка може почати здійснюватися тільки тоді, коли людиною, дитиною переживається зустріч із досконалістю.

Висновки. Становлення обдарованості – це складне, комплексне явище міждисциплінарного характеру. Векторами, складниками потенціал процесу становлення обдарованості є інтелектуальна продуктивність, творча активність, зріле Я. Умовами для просування цих векторів є імпульс розвитку, а динаміка й характер напрямку задають переважно соціально-психологічні процеси. Саме в соціально-психологічних системах обдарованість має можливості для свого становлення – не тільки для свого функціонування, а й для розвитку, оскільки такі системи можуть забезпечити необхідні та найважливіші умови для становлення – особливі, специфічні завдання, взаємодію й метод, відмінні від загальних педагогічних у силу специфіки, що задається фактом обдарованості особистості. Установлено, що обдарованість дорослої особи має в основі своїй психічне ядро – особливості організації ментального досвіду. В основі дитячої обдарованості лежать процеси формування розумового досвіду й організації благополучного образу Я, а саме взаємодія, в результаті якого формується той чи інший образ Я обдарованої дитини й тим або іншим чином організований розумовий досвід, який дає суб'єкту змогу продуктивно виявляти свою обдарованість.

У програму емпіричного дослідження процесу становлення обдарованості залучена обґрунтована система методичних прийомів і діагностичних методик, які вивчають соціально-психологічні умови такого становлення. Психометричними показниками моделі емпіричного дослідження визначено її параметри та рівень розвитку в особистості (винахідливість, здатність до комбіну-

вання, дивергентне мислення, свобода асоціацій, креативна мотивація, креативна спрямованість, узагальнювальний показник – рівень розвитку креативності) й соціально-психологічні особливості особистості (рефлексивність, особливості саморегуляції, сформованість самооцінки, параметри самоставлення, ціннісні уявлення, ціннісні орієнтації), а також специфічні умови розвитку обдарованості особистості. Наголошується, що можливість накопичення індивідуального пізнавального досвіду, індивідуального життєвого досвіду, можливість бути суб'єктом власної діяльності – ті основи, на яких будується повноцінна соціально-психологічна підтримка обдарованої особистості.

Література:

1. Авдеев Д.А., Невярович В.К. Наука о душевном здоровье. Москва : Хронограф, 2005. 511 с.
2. Кулемзина А.В. Одаренный ребенок как ценность современной педагогики. Москва : КМК, 2004. 252 с.
3. Олпорт Г. Становление личности. Москва : Смысл, 2002. 462 с.
4. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 272 с.
5. De Groot A.D. Thought and choice in chess. Moution : The Hague, 2005. 362 p.
6. Gruber H.E. The self-constructions of the extraordinary. *Conceptions of giftedness*. Cambridge : Univ. Press, 2004. 484 p.
7. Murphy G. Personality: A biosocial approach to origins and structure. N.Y., 1986. 440 p.

Dobrovolska N. A. Condition of personal task in a modern social

The article shows that the formation of giftedness is a complex, complex phenomenon of interdisciplinary character. The vectors that make up the potential of the process of giftedness formation are intellectual productivity, creative activity, mature Y. Conditions for the promotion of these vectors are the momentum of development, and the dynamics and nature of the direction are predominantly given by socio-psychological processes. It is in social psychological systems that giftedness has the potential for its development – not only for its functioning, but also for development, since such systems can provide the necessary and most important conditions for formation – specific, specific tasks, interaction and method, different from the general pedagogical in the power of specificity, which is determined by the fact of gifted personality. It is established that the giftedness of an adult is based on the psychic core – the peculiarities of the organization of mental experience. Based on the child's giftedness are the processes of the formation of mental experience and the organization of a happy image of Me, namely – the interaction, resulting in the formation of one or another image of I am gifted child and in one way or another organized mental experience, which allows the subject to productively display their giftedness.

The program of empirical research of the process of formation of giftedness involves a substantiated system of methodical techniques and diagnostic techniques that study the socio-psychological conditions of such formation. Psychometric indicators of the model of empirical research determine its parameters and level of development in personality (ingenuity, ability to combine, divergent thinking, freedom of association, creative motivation, creative orientation, generalization indicator – level of development of creativity) and socio-psychological peculiarities of personality (reflexivity, peculiarities of self-regulation, the formation of self-esteem, sampling parameters, value representations, value orientations), as well as the specific conditions of development of gander spine personality. It is noted that the possibility of accumulation of individual cognitive experience, individual life experience, the ability to be the subject of their own activities – those foundations on which the full-fledged social and psychological support of a gifted personality is built.

Key words: *personality, giftedness, giftedness formation, socio-psychological support, modern society.*

УДК 159.9.072.4

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.22>

І. С. Загурська

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

А. В. Добровольська

студентка
Житомирський державний університет імені Івана Франка

СПРИЙМАННЯ ОБРАЗУ ХОРОШИХ БАТЬКІВ ПІДЛІТКАМИ З ПОВНИХ І НЕПОВНИХ СІМЕЙ

У статті аналізуються результати порівняльного дослідження сприймання образу хороших батьків підлітками з повних і неповних сімей. Емпіричне дослідження особливостей сприймання образу хороших батьків у підлітковому віці ґрунтувалося на основі індивідуально-орієнтованого підходу до вивчення особистості. Це дало змогу виявити ціннісні конструкти, які становлять основу образу хороших батьків у підлітків із повних і неповних сімей.

Виявлено, що в образі хороших батьків в уявленні підлітків із неповних сімей однаковою мірою представлені конструкти моральнісного (наприклад, «доброта», «ввічливість») і діяльнісного (наприклад, «турботливість», «працьовитість») змісту. Критерієм зарахування конструктів до моральнісних чи діяльнісних є їх змістове наповнення підлітками. В образі хороших батьків в уявленні підлітків із повних сімей переважають конструкти діяльнісного змісту (наприклад, «спілкування», «працьовитість»); конструкти моральнісного змісту («розуміння», «любов») представлені меншою мірою.

Для обох груп досліджуваних є актуалізована неповною мірою задоволена потреба в любові, увазі й турботі з боку членів родини. На думку підлітків, стосунки з батьками більше наповнені тим, «як правильно», і позбавлені «того, що хочеться душі, просто так». Крім цього, на думку досліджуваних, якщо батьки дають гроші, це ще не означає, що вони готові прийти на допомогу та підтримати в складній ситуації. Підлітки як із повних, так із неповних сімей мають потребу в допомозі й емоційній підтримці.

Відмінним в уявленні про образ хороших батьків у підлітків із повних і неповних сімей є тлумачення конструкту «доброта». Підлітки з неповних сімей наповнюють його діяльнісним змістом із негативною валентністю («якщо дають гроші, то добрі»), а в уявленні підлітків із повних сімей цей конструкт має моральнісне наповнення та позитивну валентність («можуть обійняти»). Перспективою подальших досліджень може бути порівняльний аналіз гендерних відмінностей сприймання образу хороших батьків у підлітковому віці.

Ключові слова: образ батьків, конструкти моральнісного змісту, конструкти діяльнісного змісту, повна сім'я, неповна сім'я, підлітковий вік.

Постановка проблеми. Підлітковий вік є визначальним для розвитку особистості й важливим для формування гармонійних взаємин із соціальним оточенням. У цей період диференціюється уявлення про власне «Я», розширюється уявлення про «Я-образ» інших людей, які становлять близьке оточення підлітків. Взаємини з батьками є одним із важливих чинників розвитку особистості підлітків. Значною мірою гармонійність і конструктивність цих взаємин залежать від того, як діти сприймають образ хороших батьків.

У працях О.О. Бодальова простежується думка, що образ дорослого, у тому числі батьків, сприймається підлітками не як образ іншого, а як образ себе, який представлений у часовій перспективі, як певна форма усвідомлення дитиною наявності в себе якостей дорослого. На його думку, брак

знань чи спотворене тлумачення інформації про когось із батьків є однією з причин деструктивного узагальненого образу батьків [3].

А.В. Петровський підкреслює, що чинниками формування образу значимого іншого можуть бути уявлення про особливості взаємодії з ним; уявлення про себе; ставлення до себе й іншого [8]. Образ батьків (позитивний чи негативний) у підлітковому віці також залежить від задоволення чи ігнорування батьками основної, провідної потреби підлітків у самостійності та особистісній автономії.

Актуальним є питання вивчення особливостей дитячо-батьківських взаємин і сприймання образу батьків підлітками з неповних сімей. У Законі України «Про охорону дитинства» зазначається, що неповна сім'я – сім'я, що складається з матері або батька й дитини (дітей) [10].

У низці досліджень проблеми дитячо-батьківських взаємин у неповній сім'ї підкреслюється, що уявлення про образ батьків у підлітків із неповних сімей є дещо ускладненим через відсутність можливості безпосередньої взаємодії з тим із батьків, хто проживає окремо. У такому випадку образ батька або матері формують стереотипні уявлення. Часто такий образ є деформованим і не відповідає реальності (А.Д. Андреева [1], І.Ф. Дементьева [4], Л.В. Повалій [9]).

Роль наслідування у формуванні образу хороших батьків підкреслює також Л.Ф. Фомічова. Безпосереднє засвоєння досвіду батьківської сім'ї зумовлює визначення моральних критеріїв, за якими особистість оцінює себе й інших [12]. Загалом образ батьків у свідомості підлітків – складне інтегративне утворення, що відображає зміст ціннісно-смыслові сфери особистості (Е.О. Сомогаєва) [11].

Відповідно до поставленої проблеми, діагностично валідним є суб'єктно-ціннісний підхід до дослідження особистості (О.Л. Музика). «Особистісні цінності – це сформовані в процесі вирішення життєвих завдань і закріплені в ціннісному досвіді людини уявлення про індивідуальні способи й соціальні умови задоволення базових особистісних потреб» [6, с. 469]. До структури ціннісної свідомості входять моральнісні та діяльнісні цінності [6].

Якісний аналіз змістового наповнення образу хороших батьків у підлітків, які виховуються в повних і неповних родин, дав змогу виокремити проблемні моменти й ресурсні можливості у взаємодії між батьками та дітьми.

Мета статті – дослідити змістове наповнення образу хороших батьків у підлітків із повних і неповних сімей.

Виклад основного матеріалу. В основі емпіричного вивчення особливостей сприймання образу хороших батьків підлітками лежать теоретичні положення суб'єктно-ціннісного підходу до розвитку особистості (О.Л. Музика); загальнотеоретичні основи психосемантичного підходу до аналізу індивідуальної свідомості (О.Ю. Артем'єва [2], В.Ф. Петренко [7]) та основні положення теорії особистісних конструктів (Дж. Келлі [5]).

Загальна вибірка становила 45 учнів п'ятих класів (20 учнів із неповних сімей і 25 учнів із повних сімей). Процедура дослідження сприймання образу хороших батьків учнями підліткового віку включала **п'ять етапів**:

Перший етап – заповнення спеціально розробленого бланку, де кожен досліджуваний виділяє 10 якостей, які, на його думку, мають характеризувати хороших батьків. Навпроти кожної якості прописується її особистісне тлумачення досліджуваним.

Другий етап – дослідник визначає перелік конструктів (від 10 до 15), що в заповнених бланках зустрічаються найчастіше.

Третій етап – визначений перелік конструктів пропонується кожному досліджуваному, який оцінює рівень їх значимості в структурі образу хороших батьків за 15-бальною шкалою.

Четвертий етап – дослідник складає матрицю «підлітки з неповних/повних сімей X якості хороших батьків» (у рядках – досліджувані, у стовпчиках – їхні оцінки за рівнем значимості кожного конструкта).

П'ятий етап – факторний аналіз та інтерпретація отриманих даних.

Особливості семантичного простору образу хороших батьків у підлітків із неповних родин

У результаті факторного аналізу методом головних компонент виділилося 5 факторів, що пояснюють 81,31% дисперсії (рис. 1).

Основу *першого фактора* (28,78% дисперсії) становлять конструкти позитивного полюсу: «турботливість» (0,82), «добродота» (0,67) – і конструкти негативного полюсу: «терплячість» (-0,88), «ввічливість» (-0,57), «працьовитість» (-0,53). Ураховуючи семантику виокремлених конструктів, можемо назвати цей фактор як «безумовне прийняття й турбота».

Другий фактор «допомога, розуміння» (20,16% дисперсії) становлять конструкти позитивного полюсу: «щедрість» (0,77), «розум» (0,79) – і негативного полюсу: «любов» (-0,61), «розуміння» (-0,81), «допомога» (-0,82).

Третій фактор «довірливі взаємини» (15,37% дисперсії) визначається конструктом негативного полюсу: «щирість, чесність» (-0,90) – і конструктом позитивного полюсу: «спілкування» (0,69).

Четвертий фактор (9,53% дисперсії) утворений діяльнісним конструктом негативного полюсу «сміливість» (-0,96). «Сміливість» пояснюється досліджуваними як «здатність батьків захистити своїх дітей». Однак негативна валентність конструкту певною мірою нівелює значимість для досліджуваних цієї якості хороших батьків. Можливо, якість «сміливість» виступає радше бажаною, ніж реальною характеристикою батьків.

П'ятий фактор «емоційна близькість, оптимізм» (7,45% дисперсії) утворений конструктом позитивного полюсу «чуйність» (0,71) і конструктом негативного полюсу «почуття гумору» (-0,90).

Загалом у структурі образу хороших батьків для підлітків із неповних сімей значимими є особистісні характеристики, що описують моральнісні («добродота», «ввічливість», «терплячість», «любов», «розуміння», «щирість, чесність», «чуйність») і діяльнісні («турботливість», «працьовитість», «щедрість», «розум», «допомога», «спілкування», «сміливість», «почуття гумору») якості.

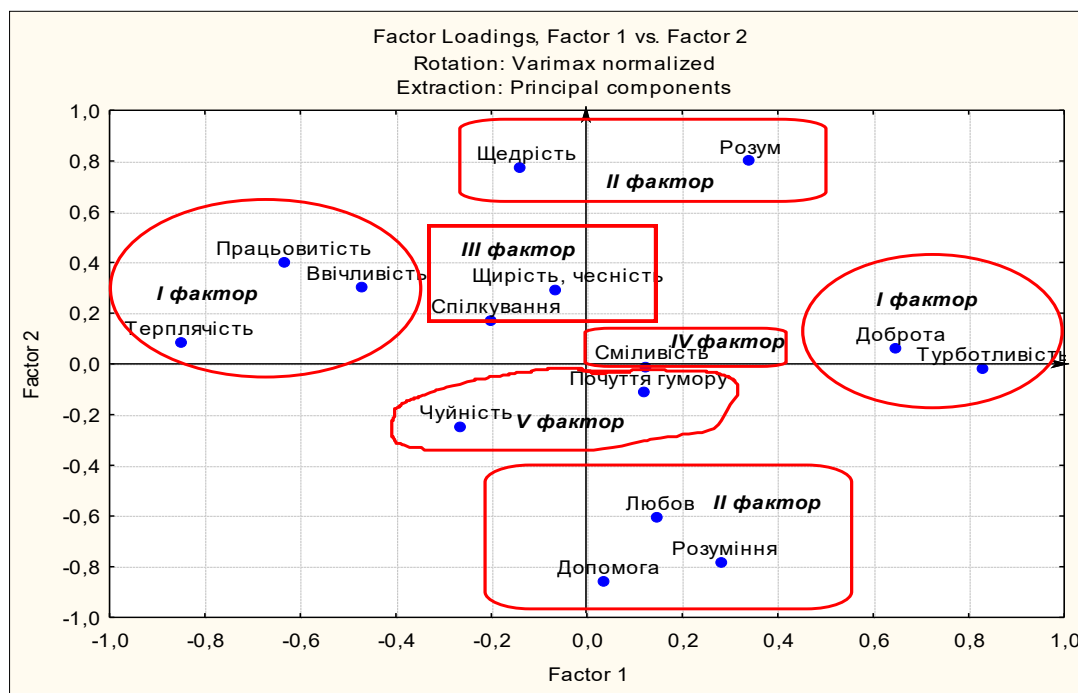

Рис. 1. Факторно-семантичне поле сприймання образу хороших батьків підлітками з неповних сімей

Взаємозумовленими є такі конструкти, як «працьовитість» і «ввічливість»; «працьовитість» і «терплячість»; «терплячість» і «ввічливість»; «турботливість» і «доброта»; «щедрість» і «розум»; «розуміння» та «допомога».

Взаємовиключними є такі конструкти, як «доброта» і «працьовитість»; «доброта» й «ввічливість»; «доброта» й «терплячість»; «турботливість» і «терплячість»; «любов» і «розум»; «щедрість» і «розуміння»; «щедрість» і «допомога»; «розум» і «розуміння»; «розум» і «допомога»; «чуйність» і «почуття гумору».

Виявлена *конфліктна неузгодженість* між виділеними конструктами, ймовірно, пов'язана з усвідомленням підлітками реальних і бажаних якостей батьків. Тому такі якості, як «працьовитість», «ввічливість», «терплячість», «любов», «допомога», «розуміння», «щирість, чесність», «сміливість», «почуття гумору», виступають швидше як ідеальні, бажані характеристики, які хотіли б бачити ці досліджувані у своїх рідних.

Крім того, *парадоксальна взаємовиключність* між окремими конструктами, наприклад, між конструктами «чуйність» («прислухаються до мене», «завжди розуміють і підтримають», «не кричать», «ніжні, лагідні», «розуміють мій настрій») і «почуття гумору» («можуть розвеселити, коли сумно, нудно», «вміють гарно жартувати», «розуміють жарти», «грають із тобою у веселі ігри»), також є ознакою наявності фантомних, бажаних характеристик хороших батьків.

Специфіка семантичного простору образу хороших батьків у підлітків із повних родин

У результаті факторного аналізу методом головних компонент виділили 6 факторів, які пояснюють 78,95% дисперсії (рис. 2).

Основа *першого фактора* (25,24% дисперсії) становлять конструкти негативного полюсу: «спілкування» (-0,86), «розуміння» (-0,81) – і конструкт позитивного полюсу «доброта» (0,63). Ураховуючи семантику виокремлених конструктів, можемо назвати цей фактор «міжособистісні взаємини».

Другий фактор (14,76% дисперсії) становлять конструкт негативного полюсу «любов» (-0,88) і конструкт позитивного полюсу «розум» (0,73). Семантика виокремлених конструктів дає змогу назвати цей фактор «безумовне прийняття, обізнаність».

Третій фактор «толерантне ставлення» (12,85% дисперсії) становлять конструкти негативного полюсу «терплячість» (-0,90) і «ввічливість» (-0,67).

Четвертий фактор «емоційна близькість, оптимізм» (10,58% дисперсії) становлять конструкт позитивного полюсу «почуття гумору» (0,90) і конструкт негативного полюсу «чуйність» (-0,86).

П'ятий фактор «щедрість, допомога» (8,51% дисперсії) становлять конструкти негативного полюсу: «щедрість» (-0,87), «щирість, чесність» (-0,67) – і конструкти позитивного полюсу: «сміливість» (0,48), «допомога» (0,69).

Шостий фактор «турбота» (6,99% дисперсії) становлять конструкти діяльнісного змісту з негативною валентністю «працьовитість» (-0,88) і «турботливість» (-0,45).

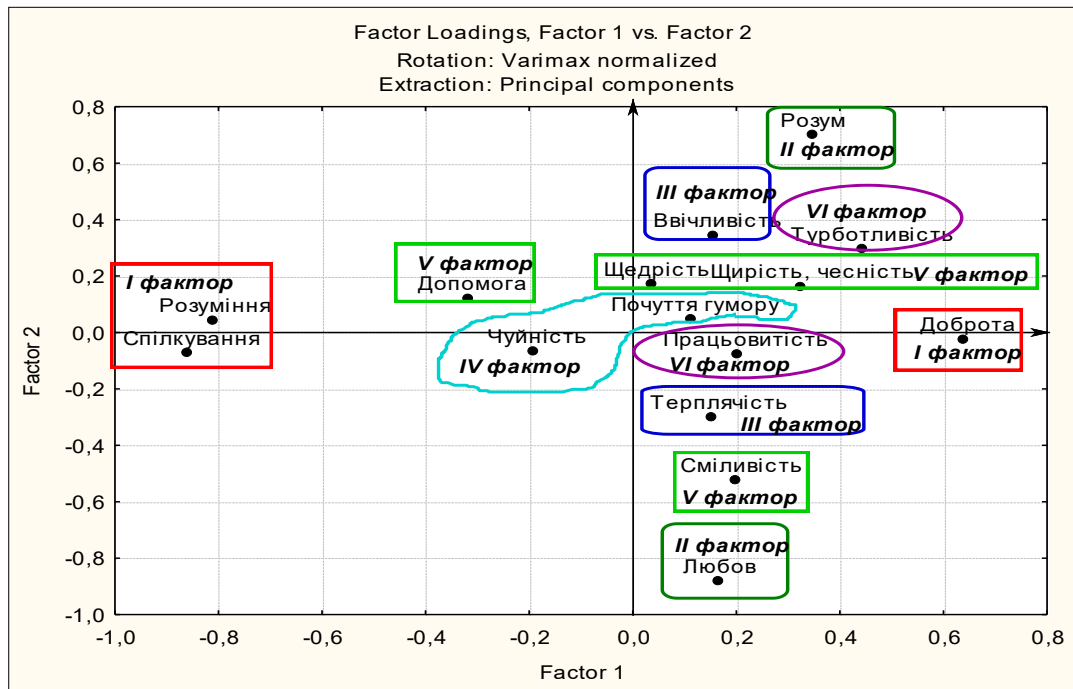

Рис. 2. Факторно-семантичне поле сприймання образу хороших батьків підлітками з повних сімей

Загалом у структурі образу хороших батьків для підлітків із повних сімей значимими є особистісні характеристики, що описують моральнісні («розуміння», «любов», «терплячість», «ввічливість», «чуйність», «щирість, чесність», «допомога») та діяльнісні («спілкування», «доброта», «розум», «почуття гумору», «щедрість», «сміливість», «працьовитість», «турботливість») якості.

Взаємозумовленими є такі конструкти, як «спілкування» та «розуміння»; «терплячість» і «ввічливість»; «щедрість» і «щирість, чесність».

Взаємовиключними є такі конструкти, як «розуміння» та «доброта»; «любов» і «розум»; «почуття гумору» та «чуйність»; «щедрість» і «допомога»; «щирість, чесність» і «сміливість»; «щирість, чесність» і «допомога».

Виявлена *конфліктна неузгодженість* між виділеними конструктами, ймовірно, пов'язана з усвідомленням підлітками реальних і бажаних якостей батьків. Тому такі якості, як «спілкування», «розуміння», «любов», «терплячість», «ввічливість», «чуйність», «щедрість», «щирість, чесність», «працьовитість», «турботливість», виступають швидше як ідеальні, бажані характеристики, які хотіли б бачити підлітки у своїх рідних.

Висновки. Емпіричне дослідження особливостей сприймання образу хороших батьків у підлітковому віці ґрунтувалося на основі індивідуально-орієнтованого підходу до вивчення особистості. Це дало змогу виявити ціннісні конструкти, що становлять основу образу хороших батьків у підлітків із повних і неповних сімей.

Виявлено, що в образі хороших батьків в уявленні підлітків із *неповних сімей* однаковою мірою представлені конструкти моральнісного («доброта», «ввічливість», «терплячість», «любов», «розуміння», «щирість, чесність», «чуйність») і діяльнісного («турботливість», «працьовитість», «щедрість», «розум», «допомога», «спілкування», «сміливість», «почуття гумору») змісту. Критерієм зарахування конструктів до моральнісних чи діяльнісних є їх змістове наповнення підлітками.

В образі хороших батьків в уявленні підлітків із *повних сімей* переважають конструкти діяльнісного змісту («спілкування», «доброта», «розум», «почуття гумору», «щедрість», «сміливість», «працьовитість», «турботливість»); конструкти моральнісного змісту («розуміння», «любов», «терплячість», «ввічливість», «чуйність», «щирість, чесність», «допомога») представлені меншою мірою.

Спільним для підлітків із повних і неповних сімей є зарахування конструктів «ввічливість», «терплячість», «любов», «розуміння», «щирість, чесність», «чуйність» до моральнісних, а конструктів «спілкування», «розум», «почуття гумору», «щедрість», «сміливість», «працьовитість», «турботливість» до діяльнісних.

Як у підлітків із повних сімей, так і в підлітків із неповних сімей конструкт моральнісного змісту «любов» має негативну валентність, а конструкт діяльнісного змісту «розум» – позитивну, для обох груп досліджуваних конструкти «любов» і «розум» є взаємовиключними. Іншими словами, для дітей є актуалізована неповною мірою задоволена потреба в любові, увазі й турботі з боку членів

родини. На думку підлітків, стосунки з батьками більше наповнені тим, «як правильно», і позбавлені «того, що хочеться душі, просто так».

Взаємовиключними для обох груп досліджуваних також є конструкти «чуйність» і «почуття гумору». Тобто, на думку досліджуваних, батьки з гарним почуттям гумору, які вміють жартувати, із якими можна весело провести час, не завжди будуть виявляти чуйність до своїх дітей, розуміти їхні почуття та настрої, і, навпаки, батьки, які розуміють емоційний стан, підтримують, дослухаються до думки своїх дітей, не завжди можуть розвеселити, підняти настрої, допомогти весело й цікаво провести час. При цьому в підлітків із неповних сімей конструкт «почуття гумору» має негативну валентність, а конструкт «чуйність» – позитивну, на протилежному цьому, у підлітків із повних сімей конструкт «чуйність» має негативну валентність, а конструкт «почуття гумору» – позитивну.

Показники кореляційних і семантичних зв'язків між конструктами «щедрість» і «допомога» свідчать про помірний обернений зв'язок і їх взаємовиключність. Тобто, на думку досліджуваних, якщо батьки є щедрими, дають гроші, то це ще не означає, що вони готові прийти на допомогу та підтримати в складній ситуації. У підлітків із повних і неповних сімей конструкти «щедрість» і «допомога» розташовані на різних полюсах, імовірно, це пов'язано з усвідомленням наявних і бажаних характеристик, які підлітки хотіли б бачити у своїх батьках.

Відмінним в уявленні про образ хороших батьків у підлітків із повних і неповних сімей є тлумачення конструкту «доброта». Підлітки з неповних сімей наповнюють його діяльнісним змістом із негативною валентністю («якщо дають гроші, то добрі»), а в уявленні підлітків із повних сімей цей конструкт має моральнісне наповнення та позитивну валентність («можуть обійняти»).

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів проблеми сприймання образу хороших батьків підлітками. Перспективою подальших досліджень може бути порівняльний аналіз ґендерних відмінностей сприймання образу хороших батьків у підлітковому віці.

Література:

1. Андреева Т.В. Психология современной семьи : монография. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 436 с.
2. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. Москва : Смысл, 1999. 350 с.
3. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1982. 200 с.
4. Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье. *Социологические исследования*. 2001. № 11. С. 108–118.
5. Келли Дж. Теория личности (теория личных конструктов). Санкт-Петербург : Речь, 2000. 249 с.
6. Музика О.Л. Основні поняття суб'єктно-ціннісного аналізу розвитку особистості. *Професійно-орієнтовані завдання з психології* : навчальний посібник / за ред. О.Л. Музики. 3-тє вид., перероб. і доп. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 465-500.
7. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. 2-е изд., доп. Санкт-Петербург, 2005. 480 с.
8. Петровский А.В. Трехфакторная модель значимого другого. *Вопросы психологии*. 1991. № 1. С. 7–18.
9. Повалій Л.В. Специфіка батьківсько-дитячих взаємин у сучасній сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2012. № 1. С. 233–240.
10. Про охорону дитинства : Закон України від 07.11.2017 № 2180-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.07.2019).
11. Самоаєва Е.О. Особливості взаємин батьків з підлітками у сучасних сім'ях. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць. 2013. № 1. С. 647–658.
12. Фомичева Л.Ф. Образ родителей и представленность отношений с ними у подростков. *Психологическая наука и образование*. 2005. № 3. С. 26–40.

Zahurska I. S., Dobrovolska A. V. The image of good parents in conscious of adolescents from two-parent and one-parent families

The article analyzes the results of a comparative study of the perception of the image of good parents of adolescents from two-parent and one-parent families. An empirical study of the characteristics of the perception of the image of good parents in adolescence was based on an individual-oriented approach to the study of personality. This allowed us to identify the value constructs that form the basis of the image of good parents among adolescents from two-parent and one-parent families.

It has been revealed that in the image of good parents in the conscious of adolescents from one-parent families both constructs of moral (for example, "kindness", "politeness") and activity (for example, "caring", "hardworkingness") content are represented. The criterion for attributing constructs to moral or activity sphere is their content filling by adolescents. In the image of good parents in the conscious of adolescents from two-parent families, the constructs of activity (for example, "communication", "hardworkingness") content predominate; constructs of moral ("understanding", "love") content are represented to a lesser extent.

For both of examined groups there is an actualized need for love, respect and care from family members which is not fully met. To adolescents` mind, relationships with parents are more filled with "what is right" and lacking "what is desired just as it is".

In addition, to examined persons` mind, if parents give money, this does not mean that they are ready to help and support in a difficult situation. Adolescents from both two-parent and one-parent families need help and emotional support.

The difference in the image of good parents between adolescents from two-parent families and their age-mates from one-parent families is the interpretation of the construct "kindness". Adolescents from one-parent families fill it with activity content with a negative valence ("if they give money, they are good"), and in the conscious of adolescents from two-parent families this construct has moral content and positive valence ("can give a hug"). The prospect of further research may be a comparative analysis of gender differences in the perception of the image of good parents in adolescence.

Key words: *image of parents, constructs of moral content, constructs of activity content, two-parent family, one-parent family, adolescent age.*

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.23>**С. М. Каліщук**кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка

ЕМОЦІЙНЕ ТЛО «КАРТИНИ СВІТУ» ОСОБИСТОСТІ: ГЕНЕЗА, ДІАГНОСТИКА І ПСИХОКОРЕКЦІЯ

У статті розкрито діагностичну і трансформаційну функції техніки побудови позитивного імпринтингу народження, яка базується на рефлексивному, тілесному та свідомому проживанні емоційного тла «картини світу» особистості. Визначено складники техніки усвідомлення перинатального досвіду особистості. Складено алгоритм зовнішніх операцій діагностики та психологічної корекції імпринтингу народження, мішенню якої є безпосередній вплив на задане ним емоційне тло «картини світу» особистості. Запропоновано практичний метод усвідомленого народження як інтеграції трьох складників: тілесно-орієнтованих вправ подолання недиференційованого тілесного напруження; «картографії» гіпо- й гіперативності м'язів клієнта; методу системного моделювання за О. Зелінським для визначення базових запрограмованих емоційних станів особистості, які встановлюють базове емоційне тло життя клієнта та детермінують переважну низку його життєвих подій і, як наслідок, власних внутрішніх і зовнішніх реакцій. Виявлено основні фактори, що детермінують емоційну забарвленість «картини світу» досліджуваних: активність-пасивність, емоційну стабільність-нестабільність, властивість проявляти чи не проявляти зусилля в ситуації напруження й дискомфорту, рівень і якість реактивності на несподівані зміни і труднощі, зокрема впевненість і радість чи гнів і претензію. Визначено, що інтегроване повторне народження є методом цілісного пробудження нових позитивних переживань, які мають якість першочергових і базових для архітекτονіки особистості. Емоційне усвідомлення своїх реакцій на зовнішні події через відкритий канал тілесної та емоційної експресії, як результат, дає можливість клієнту зустрітися із собою і своїми стратегіями на емоційному рівні через яскраве забарвлення процесу народження емоційними реагуваннями; на поведінковому рівні – через дійові тактики пошуку найефективнішого способу проходження через вузькі канали; на моторному рівні – через досягнення зон активності тіла й на когнітивному рівні – через відкриття й формулювання своїх тактик проходження, визнавання та корекцію свого базового життєвого настроювання.

Ключові слова: позитивний імпринтинг народження, трансформація, алгоритм, усвідомлене народження, перинатальні матриці, тілесно-орієнтовані вправи, картографія, системне моделювання.

Постановка проблеми. Зміст «картини світу» та її багатofункціональна роль у детермінації внутрішніх і зовнішніх проявів, у виборі способу самоздійснення й типовому повторенні життєвого сценарію та переважної стратегії подолання труднощів є важливим аспектом, що зумовлює якість життя особистості. Розглядаючи «картину світу» як смислову модель світу особистості, треба обов'язково враховувати наявність емоційного її складника, який є первинним, а тому трансформує отриманий досвід, спираючись на певний ракурс сприйняття, і, як наслідок, формує систематичні узагальнення особистості, спрямовує фокус уваги на унікальні для цієї людини екстрими, визначає повторювані засоби реагування на них.

Вибудовуючи життєві, виховні й дидактичні впливи на особистість у часовому вимірі, доцільно приділити гідну увагу хронологічно першому з них, а саме імпринтингу народження. Імпринтинг народження можна вважати генезою неусвідомлено запрограмованого емоційного

ракурсу сприйняття світу, типової його оцінки та власного неусвідомленого настроювання на певне виконання або невиконання дій, генезою базових засад змісту і специфічного забарвлення «картини світу» особистості.

Відомі психотерапевтичні школи повторного народження (С. Гроф, Л. Орр, Ф. Лейк, Л. Марчер та Л. Олларс), послідовно опрацьовуючи психічний, тілесний і рефлексивний складники першого досвіду дитини, тим не менше не є прихильниками абсолютизації ранньої травматизації, що відбувається під час народження дитини [1, с. 106; 2, с. 84]. Це означає відмову від думки, що травма народження є єдиною психотерапевтичною мішенню, а новий позитивний імпринтинг народження може виконувати функцію всезагальної психокорекції особистості. Однак автори теоретично і практично визначили психотерапевтичну необхідність і головні фактори створення нового позитивного імпринтингу народження як умови повернення особистості до своєї дійсної реаль-

ності, звільненої від запрограмованого травматичними настроюваннями досвіду сприймати світ і вибудовувати своє ставлення до себе й людей.

Побудована С. Грофом гіпотетична теоретична модель «внутрішньоутробного формування психіки» дає можливість визначити базову крапку біфуркації життя, а саме: зачаття дитини та проживання й емоційне проходження нею чотирьох перинатальних матриць як фундаменту формування емоційних і поведінкових патернів і специфічної емоційної забарвленості «картини світу» особистості. Така індивідуальна в кожній людини емоційна забарвленість (субдепресивна, оптимістична, агресивна, тривожна, панічна, зацікавлена тощо) є похідною ланкою для процесу сенсоутворення особистості, що й зумовлює змістовну деталізацію та загальну масштабність «картини світу» особистості.

Мета статті – проаналізувати об'ємний емпіричний матеріал і розкрити діагностичну і трансформаційну функції техніки побудови нового позитивного імпринтингу народження, яка базується на рефлексивному, тілесному та свідомому проживанні емоційного тла «картини світу» особистості.

Завдання статті:

1) визначити складники техніки усвідомлення перинатального досвіду особистості, які спрямовані на встановлення і трансформацію модальності та якості зафіксованих базових переживань особистості;

2) скласти алгоритм зовнішніх операцій діагностики та психологічної корекції імпринтингу народження, мішенню якої є безпосередній вплив на задане ним емоційне тло «картини світу» особистості;

3) розкрити вплив дії повторення, а саме: реального проживання та завдяки цьому усвідомлення автоматичних, зафіксованих первісним імпринтингом народження патернів особистості на зміну емоційного тла її «картини світу» і ставлення до себе та інших.

Методи й методики дослідження. Дослідивши практику бодинаміки Л. Марчер та Л. Олларса, ми запропонували практичний метод усвідомленого народження як інтеграцію трьох складників:

– тілесно-орієнтованих вправ подолання «звичного», недиференційованого тілесного напруження як підготовки до проходження родового каналу;

– «картографії» гіпо- та гіперативності м'язів клієнта, яка визначається залежно від пози в першій базовій матриці та від актуалізованих у ній емоційних станів;

– методу системного моделювання за О. Зелінським для визначення базових запрограмованих емоційних станів особистості, які встановлюють базове емоційне тло життя клієнта й детермінують переважну низку його життєвих

подій і, як наслідок, власних внутрішніх і зовнішніх реакцій [3, с. 59].

Виклад основного матеріалу. Поєднавши означені складники, техніка усвідомленого народження являє собою процес діагностики і трансформації станів людини в «чотирьох перинатальних матрицях», які технологічно просторово й функціонально виокремлені одна від одної з метою більш детального усвідомлення досліджуваними своїх емоційних станів у кожній із них.

Техніка повторного усвідомленого народження описується таким алгоритмом зовнішніх операцій:

1) міні-лекція щодо зв'язку життєвих подій клієнта, їх сприйняття й подальшого реагування на них, а саме: зв'язку особистісної реальності, в основі якої лежить унікальна «картина світу» із заданим досвідом народження;

2) виконання вправи «Я і мій Світ» для визначення необхідного та ззовні заданого для «виживання» клієнта емоційного стану, який є вихідним у життєвому просторі клієнта;

3) тілесні вправи «вісімка», «поплескування» та «погладжування», які спрямовані виконати низку завдань, а саме: синхронізувати внутрішній тілесний, фізіологічний та емоційний стан; чуттєво об'єднати учасників групи; продіагностувати ступінь довіри-недовіри кожного учасника до інших і тісної тілесної взаємодії з ними; підготувати клієнтів до значної фізичної активності в процесі проходження штучного родового каналу;

4) свідоме проходження штучного родового каналу кожним учасником групи з фіксацією на першій перинатальній матриці як ресурсному стані особистості;

5) трансформація емоційних станів клієнтів у першій перинатальній матриці: зниження тривоги; припинення болісних відчуттів; зрівноважування дихання; завершення емоцій відрази, образи, страху; накопичення емоційного задоволення як базового неусвідомленого ресурсу тощо;

6) аналіз усіх станів і поведінкових стратегій, які проявляв клієнт упродовж усього процесу проходження родового шляху, зокрема в другій і третій перинатальних матрицях, що відрізняються формою будови та засобом їх проходження;

7) активне переживання стану четвертої матриці, стану нового народження, якість якого визначає або вже здійснений запис нового формату сприйняття своєї реальності, або необхідність повторного виконання техніки, з фокусуванням уваги на емоційних станах, що клієнт пізнає як завершення події, та власній оцінці витрачених зусиль;

8) зворотній зв'язок учасників групи про проходження клієнтом родового каналу;

9) порівняння отриманого практичного досвіду з інформацією щодо власного народження, яку клієнти мають зі слів рідних.

Внутрішня логіка техніки усвідомленого народження описується такими її завданнями:

– виокремити емоційні й соматичні стани в першій перинатальній матриці;

– опрацювати за допомогою «картографії м'язів» зон тривожного напруження, больових відчуттів, різноманітних форм соматичного дискомфорту, які переживають клієнти в першій матриці, та досягти рівного емоційного стану благополуччя, як задовольняючого й ресурсного;

– усвідомити стани всіх чотирьох матриць як переважні в палітрі всіх властивих клієнту станів;

– зафіксувати емоційні стани четвертої матриці через опис почуттів, що переживаються як найбільш сильні після здійснених зусиль і після підкорення зовнішнім обставинам, вплив і контроль яких у клієнта відсутній;

– зустріч із незнайомим собою й фокусування на отриманому новому позитивному образі та досвіді з активним емоційним проживанням і фіксацією нового образу.

Як результат, усвідомлене народження дає змогу виконати декілька кроків і водночас додати до архітекtonіки особистісних смислів базові настроювання:

1) здійснити діагностику й усвідомити базові емоційні програми особистості, які реально проявляються в житті клієнтів і пов'язані з реакцією на перешкоди, опір, несподівані та нормативні фрустрації, стрес, конфлікти, кризи;

2) завдяки груповій роботі розрізнити власний досвід порівняно з досвідом інших учасників на всіх етапах проходження родового каналу;

3) осмислити зв'язок своїх дій у процесі народження з емоційним відреагуванням на межах кожної з чотирьох матриць, а також у ході їх проходження й переживання тих труднощів, які вони висвічують;

4) трансформувати за необхідністю важкий емоційний досвід у першій перинатальній матриці;

5) усвідомити в четвертій матриці своє ставлення до успіху, до «почуття потоку», який був досягнутий важкими зусиллями на грані можливостей [4, с. 63];

6) збудувати новий психомоторний імпринтинг в умовах теплої емоційної підтримки й безпеки;

7) створити нові ресурси: почуття часу й нові власні відносини з часом, його дефіцитом або надлишком;

8) усвідомлено скорегувати «картину світу», в якій клієнт відчуває себе позитивно-активним, упевнено здобуваючи успіх власними зусиллями.

Емпіричну вибірку дослідження становили 612 осіб, які впродовж трьох років (липень 2016 – липень 2019 рр.) зверталися за психологічною допомогою в Центр конструктивної психології «Я-Базис» (м. Київ, м. Кривий Ріг, м. Жовті Води). Техніка проводилася 42 рази в груповому форматі: середня чисельність групи становила 17 осіб; середній вік досліджуваних – 37 років; жінки – 82%, чоловіки – 18%; тривалість роботи однієї групи – 4–5 годин.

Проведене дослідження дало змогу визначити чотири дихотомічні емоційні та поведінкові реакції досліджуваних, які усвідомлюються клієнтами в процесі проходження техніки й водночас є проявом особливостей емоційного забарвлення їхньої «картини світу» в реальному житті (таблиця 1):

Отже, означені ключові фактори, що детермінують емоційну забарвленість «картини світу» досліджуваних: активність-пасивність, емоційна стабільність-нестабільність, властивість проявляти чи не проявляти зусилля в ситуації напруження та дискомфорту, рівень і якість реактивності на несподівані зміни і труднощі, зокрема впевненість і радість чи гнів. Означені фактори зумовлюють переважні емоційні стани, які, як наслідок, визначають певний, «звичний» для людини фон проживання власної реальності: депресивний, оптимістичний, агресивний, тривожний, гостро панічний, зацікавлений тощо. Необхідність повторної процедури для 46% клієнтів дала можливість проаналізувати площину змін у поведінкових реакціях клієнтів у реальному житті.

Висновки. Зафіксованість заданих народженням настроювань у безмежній пам'яті тіла й несвідомого є, з одного боку, фактом, який перевіряється діагностуванням на рівні моторики, вільним від викривлень свідомості; з іншого боку, водночас автоматично задані патерни емоційного

Таблиця 1

Розподіл емоційних і поведінкових реакцій у вибірці, (%)

№	Дихотомічні реакції	Відсоток позитивних реакцій (+)	Відсоток негативних реакцій (-)
1	Активність (+) – Пасивність (-)	56	44
2	Емоційна стабільність (+) – Нестабільність (-)	27	73
3	Властивість Проявляти (+) – Не проявляти (-) зусилля в ситуації напруження та дискомфорту	68	22
4	Рівень і якість реактивності на несподівані зміни і труднощі: Упевненість і радість досягнення (+) – Гнів і протест (-)	37	63

та дієвого реагування як найбільш ранній досвід дитини в ході процесу повторного народження усвідомлюються особистістю, здійснюються процеси їх свідомого проживання, визнавання себе та своїх життєвих тактик, порівняння свого проходження з іншими учасниками групи, відкриття смислів свого життєвого настроювання й причин, що їх зумовляють.

Інтегроване повторне народження є методом цілісного пробудження нових позитивних переживань, що мають якість першочергових і базових для архітекtonіки особистості. Емоційне усвідомлення своїх реакцій на зовнішні події через відкритий канал тілесної та емоційної експресії, як результат, дає можливість клієнту зустрітися із собою і своїми стратегіями на емоційному рівні через яскраве забарвлення процесу народження емоційними реагуваннями; на поведінковому рівні – через дійові тактики пошуку найефективнішого способу проходження через вузькі канали; на моторному рівні – через осягнення зон активності тіла (наприклад, «завмерти й не дихати у труднощах») і на когнітивному рівні – через відкриття й формулювання своїх тактик проходження, визнавання та корекцію свого базового життєвого настроювання.

Перспективою подальших досліджень є необхідність опису техніки повторного позитивного імпринтингу народження як системної дії, в якій діють закономірності системного явища, а саме: наявність контуру зворотного зв'язку; бажаний стан, у якому система перебуває в рівновазі; якісна характеристика атракторів; прагнення до гомеостазу й захисту звичної, напрацьованої «картини світу»; властивість до експоненціального зростання та ускладнення сталої картини.

Література:

1. Гроф С. Путешествие в поисках себя. Москва : АСТ, 2008. 352 с
2. Марчер Л., Олларс Р., Бернхард П. Травма рождения: метод её разрешения. *Консультативная психология и психотерапия*. 2003. № 1. С. 29–120.
3. Каліщук С.М. Системне моделювання як інтегративний метод особистісних змін й усвідомлення багато-варіативності життєвої реальності. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Том X. Вип. 31. С. 55–64.
4. Чиксентмихайи М. В поисках потока: Психология включенности в повседневность. Москва : Альпина нонфикшн, 2011. 194 с.

Kalishchuk S. M. The emotional background of the “picture of the world” personality: genesis, diagnosis and psychocorrection

Diagnostic and transformational functions of the technique of constructing a positive imprinting of the birth based on the reflective, physical and conscious living of the emotional background of the “picture of the world” of the individual are revealed. The components of the technique of awareness of perinatal personality experience are determined. The algorithm of external operations of diagnostics and psychological correction of the imprinting of the birth is made. The target of which is a direct influence on the emotional background of the “picture of the world” of a person given by him. The practical method of conscious birth as an integration of three components is offered: body-oriented exercises of overcoming non-differentiated body tension; “cartography” of client’s hypo- and hyperactivity; method of system modeling by A. Zelinsky to determine the basic programmed emotional states of the individual, which establish the basic emotional background of the client’s life and determine the overwhelming series of his life events and, as a consequence, his own internal and external reactions. The main factors that determine the emotional coloring of the “picture of the world” of the subjects are revealed: activity-passivity, emotional stability-instability, the ability to show or not to exert effort in situations of tension and discomfort, the level and quality of reactivity to unexpected changes and difficulties, in particular or anger and claim. It is determined that integrated rebirth is a method of holistic awakening of new positive experiences that have the quality of the primary and basic personality for architectonics. Emotional awareness of their reactions to external events through an open channel of physical and emotional expression, as a result, enable the client to come to terms with themselves and their strategies at the emotional level through the bright coloring of the birth process by emotional responses; at behavioral level through actionable tactics to find the best way to cross narrow channels; at the motor level through the reach of the zones of activity of the body and at the cognitive level through the discovery and formulation of their tactics of passing, recognizing and correcting their basic vitality.

Key words: positive birth imprinting, transformation, algorithm, conscious birth, perinatal matrices, body-oriented exercises, cartography, system modeling.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.24>

В. І. Лазаренко

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

О. М. Знанецька

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ З ОСОБИСТІСНОЮ ЗРІЛІСТЮ І ЦІННІСНОЮ СФЕРОЮ У СТУДЕНТІВ

Статтю присвячено вивченню громадянської ідентичності особистості та її взаємозв'язку зі зрілістю особистості та ціннісною сферою у студентів. Феномен громадянської ідентичності розглядається як один із найважливіших механізмів соціалізації людини, що виявляється в ототожненні індивіда з певною державно-політичною спільнотою. Водночас із проблемою громадянської ідентичності, яка сьогодні надзвичайно актуальна, ми намагалися дослідити, як громадянська самоідентифікація української студентської молоді пов'язана з особистісною зрілістю, ціннісною сферою та її складовими частинами. Громадянська ідентичність як форма соціальної ідентичності найбільш тісно пов'язана із ціннісно-семантичною сферою особистості, оскільки для того, щоб особа могла ідентифікувати себе з якоюсь соціальною групою, вона повинна виявляти цінності, властиві цій групі. Отже, громадянська ідентичність є динамічною особистісною сутністю, яка будується людиною під час порівняння себе з іншими, перегляду цінностей, наповнення сенсу, пошуку власного місця в соціальному середовищі. Громадянська ідентичність є міждисциплінарним поняттям, отже, предметом дослідження цілої низки гуманітарних дисциплін. Громадянська ідентичність можна розглядати як соціально-психологічний конструкт, що виникає у процесі суб'єктивного відображення й активної побудови громадянином соціальної реальності, в якій важливі держава з її організаційним середовищем. Система ціннісних орієнтацій, яка складається у процесі громадянської соціалізації, є центральною ланкою свідомості особистості, взятої в її ставленні до світу й до себе самої. Показниками сформованості громадянської ідентичності в молоді є такі інтегративні якості особистості, як громадянськість, патріотизм і соціально-критичне мислення, що забезпечує когнітивну основу вільного життєвого вибору особистості. Метою нашої праці є емпіричне дослідження взаємозв'язку громадянської ідентичності з особистісною зрілістю та системою ціннісних орієнтацій у студентів. Предметом дослідження є особистісна та ціннісна сфери студентів. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей зв'язку громадянської ідентичності з рівнем зрілості особистості та ціннісною сферою у студентів. Установлено, що високий рівень української громадянської ідентичності відповідає вищим рівням формування зрілості особистості, почуття громадянського обов'язку, життєвої настанови й емоційного зв'язку з іншими. На рівні переконань (на рівні нормативних ідеалів) зі зростанням рівня сформованості української громадянської ідентичності у студентів підвищуються значущість таких цінностей, як «традиції», «добродія», «безпека», «універсалізм», «досягнення», «самостійність». На рівні конкретних учинків і дій (на рівні індивідуальних пріоритетів) із підвищенням рівня громадянської ідентичності зменшується показник конформності, що свідчить про те, що людина не змінює свої думки або поведінки під тиском групи або іншої особи.

Ключові слова: українська громадянська ідентичність, соціальна ідентичність, особистісна зрілість, ціннісна сфера, ціннісні орієнтації.

Постановка проблеми. Громадянська ідентичність є найважливішим механізмом соціалізації особистості та виявляється в ототожненні індивіда з певною державно-політичною спільнотою. Водночас громадянська ідентичність виявляє приналежність людини до конкретної країни і національного середовища, формує в людини усвідомлення та відчуття своєї тотожності з ними, відокремлює її від представників інших державних спільнот. Майбутнє держави безпосередньо

пов'язане зі сформованістю громадянської ідентичності її населення. Саме громадянська ідентичність захищає державу від експансії та поглинання її іншими державами, націями і культурами. Тому нині існує нагальна потреба у глибокому вивченні громадянської ідентичності як соціально-психологічного феномена й індивідуального переживання особистістю своєї громадянської приналежності. Крім того, ми досліджуємо, як громадянська самоідентифікація українських студен-

тів пов'язана з особистісною зрілістю, ціннісною сферою й окремими її складниками.

На наш погляд, громадянська ідентичність як вид соціальної ідентичності найбільш тісно пов'язана із ціннісно-сисловою сферою особистості, оскільки для того, щоб індивід визначив свою приналежність до соціальної групи, він має ідентифікувати цінності, властиві цій групі. Отже, громадянська ідентичність є динамічним утворенням, конструюється особистістю під час порівняння з іншими, перегляду цінностей, наповнюваністю смислами, пошуку свого місця в соціальному середовищі.

«Громадянська ідентичність» – міждисциплінарне поняття, отже, предмет дослідження низки гуманітарних дисциплін, серед яких: *психологія, педагогіка, соціологія, політологія, історія*. У межах гуманітарних наук громадянську ідентичність уважають чинником, що об'єднує індивідів за приналежністю до однієї держави, де відбувається об'єднання в «ми» і «вони» («інші») як груп людей, наділених відмінною рисою – «громадянина цієї країни», і тих, що не мають цієї якості, підтримуваного загальною системою цінностей, ідеалів, переконань, уявлень і сенсів, що в кінцевому підсумку дозволяє індивіду відчувати себе громадянином своєї країни [3].

Ми досліджуємо громадянську ідентичність як соціально-психологічне явище, тому нас цікавить саме його психологічний зміст.

Предметом досліджень у рамках вітчизняної психології громадянська ідентичність стала відносно недавно, що зумовлено появою та розвитком громадянського суспільства як «особливої форми існування людей, що відрізняється демократичністю взаємодії, орієнтацією на правові відносини в умовах незалежності і свободи» [10].

Так, відомий російський психолог і вчений О. Асмолов у своїх дослідженнях поняття «громадянська ідентичність» інтерпретує як «усвідомлення особистістю своєї приналежності до спільноти громадян певної держави на загальнокультурній основі» [1]. Ця ж ідея співзвучна висновкам І. Петровської про те, що громадянська ідентичність становить собою самоототожнення із громадянином певної держави і водночас із членом громадянської спільноти певної держави. Отже, громадянську ідентичність можна розглядати як соціально-психологічний конструкт, що виникає у процесі суб'єктивного відображення й активної побудови громадянином соціальної реальності, у якій важливими є держава з її організаційним середовищем (образ держави, особливості взаємодії особистості з державою у вигляді різноманітних її інстанцій; інтеріоризація стандартів, закладених в аксіологічному просторі держави тощо) та спільнота громадян (референтність, громадянська свідомість, стереотипи тощо), які повинні задавати загальні життєві цінності,

орієнтувати в навколишньому світі, поставляючи відносно впорядковану інформацію, формувати почуття захищеності, сприяти психологічному благополуччю, самореалізації тощо. Ідентичність – це не постійна, загальна категорія, а рухлива, множинна, ситуативна і контекстна. Її становлення відбувається повсякденно [7, с. 56].

Т. Водолажська у своїх дослідженнях визначає громадянську ідентичність як реалізацію базисних потреб особистості у приналежності до групи. Досліджуючи громадянську ідентичність, авторка зазначає, що, як і будь-який вид ідентичності, вона характеризується двома аспектами. По-перше, усвідомленням приналежності до тієї чи іншої держави, що має для індивіда значущий зміст. По-друге, характеризує людину як колективного суб'єкта. Ці аспекти не виключають один одного, а акцентують увагу на різних проявах громадянської ідентичності як із боку індивіда, так і з боку суспільства [4].

Українські дослідники вважають, що громадянська ідентичність є компонентом соціальної ідентичності, тобто «індивідуального знання про те, що «персона» належить до певної соціальної групи разом з емоційним і ціннісним персональним змістом групового членства» [2].

Деякі науковці розглядають громадянську ідентичність поруч із етнічною та зазначають, що громадянська ідентичність є більш складним і ще не усталеним поняттям у психології, оскільки співвідноситься з поняттям нації – одним із найбільш дискусійних понять сучасної науки [5; 6; 11; 14]. А також підкреслюють важливість розрізнення державної та громадянської ідентичностей, що співвідноситься з одним із сучасних розумінь громадянства [13]. Такої ж думки дотримується Л. Дробіжева і вважає, що громадянська ідентичність, на відміну від державної, етнічної і поготив, не передбачає наявності єдиної культури, однієї ціннісної орієнтації або міфічної «національної території» [5, с. 15–16].

Щодо формування громадянської ідентичності, то це складний і тривалий процес, який починається з ранніх років під впливом середовища [10]. Громадянська ідентичність виконує низку важливих функцій, серед яких: регулювання поведінки, передача громадянської культури молодим поколінням, захист і задоволення потреб, самоактуалізація. Вона містить два рівні: перший – освоєння групових норм і цінностей (громадянська дія), другий є показником громадських відносин [3].

Ми також з'ясували, що громадянська ідентичність не є сталою структурою, вона залежить від комунікативної взаємодії, суспільно-політичних і громадських практик. Її структурними елементами є когнітивний (пізнавальний), ціннісно-орієнтовний (аксіологічний), емоційно-оцінний (конотативний), діяльнісний (практичний) компоненти [4].

Громадянська ідентичність, безсумнівно, є однією з найважливіших складових частин

«Я-образу» у студентському віці, коли відбуваються якісні перетворення, бурхливий розвиток процесів самосвідомості, становлення цілісного образу «Я», який включає в себе образ «Я-громадянина» [8; 12].

Громадянський аспект самосвідомості у студентському віці має вже досить складну структуру: уявлення про себе як про громадянина своєї держави і пов'язані із цим уявлення про свої права й обов'язки, оцінювання власних учинків, рис характеру з погляду системи суспільних та особистих громадянських цінностей. Тобто можна говорити про наявність громадянської позиції, яка виявляється у високій громадянській активності, наявності системи усвідомлених просоціальних цінностей, високої активності їх відстоювання, моральної регуляції поведінки. Система ціннісних орієнтацій, що складається у процесі громадянської соціалізації, є центральною ланкою свідомості особистості, її ставлення до світу й до себе самої. Саме студентський вік сприятливий для утворення ціннісних орієнтацій як стійкої риси особистості, стимулює становлення світогляду та ставлення до оточення [8; 12].

Але треба зазначити, що формування громадянської ідентичності молодій людині – це не самостійний процес, оскільки він відбувається під впливом того середовища, у якому перебуває особистість – первинних інститутів соціалізації, передусім це сім'я та навчальне середовище. Формування громадянської ідентичності в освітньому процесі – це цілеспрямований процес становлення громадянської культури молоді. Показниками ж сформованості громадянської ідентичності в молоді є такі інтегративні якості особистості, як громадянськість, патріотизм і соціально-критичне мислення, що забезпечує когнітивну основу вільного життєвого вибору особистості [7].

Отже, у студентському віці відбуваються якісні перетворення, бурхливий розвиток процесів самосвідомості, становлення цілісного образу «Я», який включає в себе образ «Я-громадянина», що формується на основі сімейної ідентичності та територіального співтовариства.

Мета статті – емпірично дослідити зв'язок громадянської ідентичності з особистісною зрілістю та ціннісними орієнтаціями студентів.

Виклад основного матеріалу. Для проведення дослідження ми підібрали такі психодіагностичні *методики*: модифікований нами опитувальник «Громадянська ідентичність» (на основі методики Дж. Фіні); тест «Дослідження рівня особистісної зрілості молоді» Ю. Гільбуха; методику діагностики ціннісних орієнтацій (далі – МДЦО) Ш. Шварца (в адаптації В. Карандашева). Для встановлення зв'язку громадянської ідентичності з особистісною зрілістю і ціннісними орієнтаціями студентів ми обрали непараметричний критерій

Спірмена (r_s). Статистична обробка здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22.0).

У дослідженні взяли участь 70 студентів 1–3 курсів Дніпровського державного аграрно-економічного університету.

Отримані результати засвідчили, що студентів можна об'єднати у групи за різними типами (рівні) сформованості громадянської ідентичності:

– 36 студентів (51,4%) мають патріотичну (сформовану) громадянську ідентичність – можна стверджувати, що ці студенти (навіть дещо більше половини) демонструють глибоку прихильність до України, мають патріотичні почуття і настрої, сформовану українську громадянську ідентичність на всіх рівнях – когнітивному, мотиваційному, емоційному і поведінковому;

– 27 студентів (38,6%) мають нейтральну (невизначена) громадянську ідентичність – вони виявляють певну суперечливість, невизначеність уявлень про себе як громадянина України. Отже, більше ніж третина студентів, напевно, не бачать можливості самореалізації в різних сферах в Україні;

– 7 студентів (10%) мають протестне неприйняття української громадянської ідентичності – вони свідомо демонструють таке неприйняття, не вважають себе патріотами України, не пишуться тим, що живуть у ній, не сприймають і не цінують українську символіку, напевно, не планують пов'язувати своє майбутнє з Україною.

Графічно результати зображені на рис. 1.

Узагальнені результати дослідження особистісної зрілості студентів представлені в таблиці 1.

Аналіз отриманих результатів засвідчує, що досліджувані студенти загалом мають задовільний рівень особистісної зрілості (відповідно до критеріїв: 25–49 балів), задовільні показники мотивації досягнення, почуття громадського обов'язку, життєвої настанови.

Прояв «Я-концепції» та здатності до психологічної близькості з іншими мають незадовільний рівень.

Щодо інтерпретації отриманих результатів, то можемо їх так прокоментувати. Задовільний рівень прояву особистої зрілості студентів загалом свідчить про їхню помірну самостійність у поглядах, судженнях і рішеннях. Задовільний рівень мотивації досягнення можемо проінтерпретувати як те, що студенти мають певну мету і намагаються її досягти, але часто буває так, що не вистачає самостійності або ініціативи. Задовільний рівень прояву почуття громадського обов'язку дає можливість припустити, що у студентів є інтерес до соціально-політичного життя, відповідальність, але і прагнення уникати колективу. Задовільний рівень прояву життєвої настанови може свідчити про те, що у студентів переважають емоції, що

іноді створює проблеми у вигляді зайвої імпульсивності, але з іншого боку, це може свідчити про щирість і відкритість у взаєминах з оточенням.

Незадовільний рівень сформованості «Я-концепції» може свідчити про незадоволеність студентів собою: своїм характером, знаннями, уміннями, навичками та про неадекватну самооцінку. А незадовільний рівень здатності до психологічної близькості з іншими говорить про відсутність потреби в духовній близькості з іншими, недостатній вияв доброзичливості й емпатії. Отже, ми пояснюємо отримані результати тим, що досліджувані ще перебувають на етапі становлення особистісної зрілості і не досягли остаточного рівня її

сформованості, оскільки саме в цей період велика вірогідність прояву кризових явищ юнацького віку, тому цей віковий період є нестабільним для молоді людини у психологічному сенсі.

Результати дослідження ціннісної сфери студентів наведено в таблиці 2.

Огляд цінностей показав, що загалом у студентській молоді на рівні переконань переважають такі нормативні ідеали: самостійність, безпека і досягнення. Дещо менше, але також достатньо виражені такі цінності, як конформність, стимуляція. І найменше студентська молодь цінує традиції, найменше прагне до влади. У профілі особистості (серед індивідуальних пріоритетів), тобто

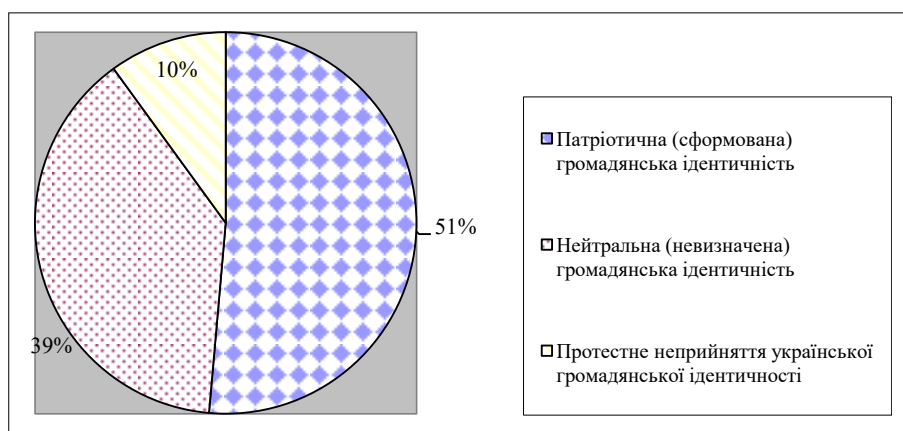

Рис. 1. Процентне співвідношення студентів за рівнями сформованої громадянської ідентичності

Таблиця 1

Усереднені показники особистісної зрілості студентів за тестом Ю. Гільбуха

Шкали (складники)	X сер. (у балах)	Рівень
1. Мотивація досягнення	12,79	задовільний
2. «Я-концепція»	16,56	незадовільний
3. Почуття громадянського обов'язку	5,06	задовільний
4. Життєва настанова	12,63	задовільний
5. Здатність до психологічної близькості з іншими	6,44	незадовільний
6. Загальний показник	30,69	задовільний

Таблиця 2

Узагальнені показники дослідження системи ціннісних орієнтацій студентів за МДЦО Ш. Шварца

Шкали (складники)	X сер. (у балах)	
	Огляд цінностей (рівень нормативних ідеалів)	Профіль особистості (рівень індивідуальних пріоритетів)
1. Конформність	3,6	2,28
2. Традиції	3,14	1,92
3. Доброта	4,06	2,78
4. Універсалізм	3,64	2,68
5. Самостійність	4,34	3,05
6. Стимуляція	3,6	2,24
7. Гедонізм	3,95	2,66
8. Досягнення	4,18	2,49
9. Влада	3,13	2,25
10. Безпека	4,19	2,54

на рівні конкретних дій і вчинків, найвищими є: самостійність, доброта й універсалізм. Причому найнижчим пріоритетом виявилися: влада, стимуляція і традиції. Результати кореляційного аналізу між громадянською ідентичністю й особистісною зрілістю представлені в таблиці 3.

Отримані результати щільності кореляційних зв'язків за критерієм Спірмена (r_s) показали, що існує прямий кореляційний зв'язок між громадянською ідентичністю та:

– почуттям громадянського обов'язку – (r_s) емп. = 0,346 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25;

– загальним показником особистісної зрілості – (r_s) емп. = 0,308 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25;

– життєвою настановою – (r_s) емп. = 0,306 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25;

– здатністю до психологічної близькості з іншими – (r_s) емп. = 0,238 (за $p < 0,05$), r кр. = 0,23.

Результат можемо пояснити тим, що українська громадянська ідентичність пов'язується із загальним рівнем особистісної зрілості, почуттям громадянського обов'язку, життєвою настановою та здатністю до психологічної близькості з іншими. Чим вищий рівень української громадянської ідентичності, тим вища сформованість особистісної зрілості та окремих її складових частин: почуття громадянського обов'язку, життєвої настанови, здатності до психологічної близькості з іншими. У нашій вибірці відсутня кореляція громадянської ідентичності з мотивацією досягнення та «Я-концепцією». Знайдено кореляційні зв'язки між загальним показником української громадян-

ської ідентичності та ціннісною сферою студентської молоді. Результати кореляційного аналізу представлені в таблицях 4 і 5.

Як свідчать отримані результати, між загальним показником української громадянської ідентичності та ціннісними орієнтаціями студентів (за рівнем нормативних ідеалів) існують прямі кореляційні зв'язки, а саме між показником української громадянської ідентичності і такими цінностями, як:

– традиції – (r_s) емп. = 0,72 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25;

– доброта – (r_s) емп. = 0,55 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25;

– безпека – (r_s) емп. = 0,524 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25;

– універсалізм – (r_s) емп. = 0,51 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25;

– досягнення – (r_s) емп. = 0,462 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25;

– самостійність – (r_s) емп. = 0,385 (за $p < 0,01$), r кр. = 0,25.

Це свідчить про те, що на рівні переконань зі зростанням рівня сформованості української громадянської ідентичності у студентів підвищується значущість таких цінностей, як «традиції», «доброта», «безпека», «універсалізм», «досягнення», «самостійність». Не виявлено кореляційних зв'язків між загальним показником української громадянської ідентичності та показниками конформності, гедонізму, влади і стимуляції.

Отримані результати підрахунку кореляційних зв'язків між загальним показником української

Таблиця 3

Матриця кореляційних зв'язків між показниками громадянської ідентичності й особистісної зрілості

	Показники дослідження рівня особистісної зрілості молоді					
	Мотивація досягнення	«Я-концепція»	Почуття громадянського обов'язку	Життєва настанова	Здатність до психологічної близькості з іншими	Загальний показник ОЗ
Громадянська ідентичність	0,159	0,184	0,346**	0,306**	0,238*	0,308**

Примітка: ** – усі коефіцієнти кореляції статистично значущі за $p < 0,01$; * – усі коефіцієнти кореляції статистично значущі за $p < 0,05$.

Таблиця 4

Матриця кореляційних зв'язків між показниками української громадянської ідентичності та ціннісних орієнтацій студентів (за рівнем нормативних ідеалів)

	Показники дослідження ціннісних орієнтацій за МДЦО Ш. Шварца									
	Конформність	Традиції	Доброта	Універсалізм	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
Громадянська ідентичність	-0,07	0,72**	0,55**	0,51**	0,38**	0,113	0,121	0,46**	0,051	0,52**

Примітка: ** – усі коефіцієнти кореляції статистично значущі за $p < 0,01$; * – усі коефіцієнти кореляції статистично значущі за $p < 0,05$.

Таблиця 5

Матриця кореляційних зв'язків між показниками української громадянської ідентичності та ціннісними орієнтаціями студентів (за рівнем індивідуальних пріоритетів)

	Показники дослідження системи цінностей молоді студентського віку за МДЦО Ш. Шварца									
	Конформність	Традиції	Доброга	Універсалізм	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
Громадянська ідентичність	-0,26**	-0,01	-0,01	0,02	-0,09	-0,154	-0,18	-0,126	-0,069	0,16

Примітка: ** – усі коефіцієнти кореляції статистично значущі за $p < 0,01$; * – усі коефіцієнти кореляції статистично значущі за $p < 0,05$.

громадянської ідентичності та ціннісними орієнтаціями студентів (за рівнем індивідуальних пріоритетів), тобто рівні конкретних дій і вчинків, показали значущий від'ємний кореляційний зв'язок між громадянською ідентичністю та конформністю – (rs) емп. = -0,26 (за $p < 0,01$), г кр. = 0,25. Такий результат може свідчити про те, що з підвищенням рівня громадянської ідентичності зменшується показник конформності, а особистість не змінює своєї думки або поведінки під тиском групи або іншої особи.

З іншими ціннісними орієнтаціями на рівні індивідуальних пріоритетів громадянська ідентичність статистично значущих кореляційних зв'язків не має.

Висновки. Аналіз теоретичних аспектів проблеми громадянської ідентичності показав, що це міждисциплінарне поняття. У вітчизняній психології дослідження розпочалися на початку 90-х рр. минулого століття. Сам термін дослідниками трактується неоднозначно, на даний момент відсутня єдина думка щодо розуміння цього явища. На цей час існує необхідність розмежування тотожних на перший погляд понять: «державна», «громадянська», «національна», «етнічна» ідентичності.

Ми розглядаємо громадянську ідентичність як структурний компонент соціальної ідентичності, яка є результатом процесу самоотождення суб'єкта з відповідними соціальними групами на когнітивному, емоційному, мотиваційному і ціннісному рівнях. Структурними елементами громадянської ідентичності є когнітивний (пізнавальний), ціннісно-орієнтовний (аксіологічний), емоційно-оцінний (конотативний) і діяльнісний (практичний).

Теоретично встановлено ознаки громадянської ідентичності та чинники, які її формують. Теоретично з'ясовано, що найбільш інтенсивне формування громадянськості особистості здійснюється саме у студентському віці. У період пізнього студентства громадянська ідентичність сягає найвищого рівня, відбувається її зміцнення та закріплення. Відбуваються якісні перетворення

процесів самосвідомості, становлення цілісного образу «Я-громадянина».

Теоретично погоджено, що система ціннісних орієнтацій, яка складається у процесі громадянської соціалізації, є центральною ланкою свідомості особистості, взятою в її ставленні до світу й до себе самої. Показниками сформованості громадянської ідентичності в молоді є такі інтегративні якості особистості, як громадянськість, патріотизм і соціально-критичне мислення, що забезпечує когнітивну основу вільного життєвого вибору особистості.

Емпірично досліджено сформованість української громадянської ідентичності студентів одного із Дніпровських закладів вищої освіти, де переважає (дещо більше половини студентів) патріотична громадянська ідентичність, більше третини студентів мають невизначену (несформовану) і незначна кількість студентів мають протестну громадянську ідентичність.

Емпірично встановлено, що досліджувані студенти загалом мають задовільний рівень особистісної зрілості. У студентській молоді на рівні переконань переважають такі нормативні ідеали: самостійність, безпека і досягнення. І найменше студентська молодь цінує традиції, найменше прагне до влади. У профілі особистості (серед індивідуальних пріоритетів), тобто на рівні конкретних дій і вчинків, найвищими є самостійність, доброта й універсалізм, а найнижчим пріоритетом виявилися влада, стимуляція і традиції.

Емпірично доведено, що вищому рівню української громадянської ідентичності відповідає вищий рівень особистісної зрілості, почуття громадянського обов'язку, життєвої настанови та здатність до психологічної близькості з іншими.

На рівні переконань (на рівні нормативних ідеалів) зі зростанням рівня сформованості української громадянської ідентичності у студентів підвищуються значущість таких цінностей, як «традиції», «доброта», «безпека», «універсалізм», «досягнення», «самостійність». На рівні конкретних учинків і дій (на рівні індивідуальних

пріоритетів) з підвищенням рівня громадянської ідентичності зменшується показник конформності, що свідчить про те, що людина не змінює своєї думки або поведінки під тиском групи або іншої особи.

Перспективами подальших досліджень є проведення дослідження на інших вікових групах, розроблення тренінгових програм щодо розвитку громадянської ідентичності в більш ранньому віці (наприклад, у підлітковому і ранньому юнацькому віці).

Література:

1. Асмолов А. Психология личности. Культурно-историческое понимание развития человека : учебное пособие. 3-е изд-е. Москва : Смысл ; Академия, 2007. 528 с.
2. Еталонна модель особистості громадянина / М. Боришевський та ін. *Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості* : у 2-х т. Київ, 2001. Т. 1. С. 39–46.
3. Вилкова И. К вопросу об определении сущности понятия «гражданская идентичность». *Гуманитарные научные исследования*. 2012. № 6. С. 58–65.
4. Водолажская Т. Идентичность гражданская. *Образовательная политика*. 2010. № 5–6. С. 140–142.
5. Дробижеева Л. Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность. Москва : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2006. С. 10–30.
6. Кожанов И. Гражданская и этническая идентичности личности: проблема взаимосвязи и взаимозависимости. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9187> (дата обращения: 13.04.2017).
7. Петровська І. Типи громадянської ідентичності студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 31. С. 317–330.
8. Психологія ранньої і зрілої юності. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/3156/97/> (дата звернення: 10.08.2018).
9. Сергеева В. Формирование гражданской идентичности в образовательном процессе. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-grazhdanskoy-identichnosti-v-obrazovatelnom-protsesse> (дата обращения: 11.08.2018).
10. Снігур Л. Психологія становлення громадянськості особистості : автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2005. 36 с.
11. Ставицький Г. Ідентичність як механізм розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці. Київ : Фенікс, 2013. Вип. 13. 220 с.
12. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / за ред. В. Арбеніної, Л. Сокурянської. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 520 с.
13. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави : монографія. Луцьк : РВВ ВДУ «Вежа», 2004. 276 с.
14. Шевченко О. Національна ідентифікація у становленні «Я-образу» особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2005. 26 с.
15. Штепа О. Феномен особистісної зрілості. *Соціальна психологія*. 2005. № 1. С. 62–77.

Lazarenko V. I., Znanetska O. M. The peculiarities of the connection of civic identity with the level of personality maturity and value sphere of the students

The article is devoted to the study of the civic identity of a person and its relationship with the personality maturity and the value sphere of the students. The phenomenon of civic identity has been considered as one of the most important mechanisms of a person's socialization, which manifests itself in identifying a person with a certain state and political community. Along with the issue of civic identity, which is quite urgent nowadays, we've been trying to investigate how the civic self-identification of Ukrainian student youth is related to personal maturity, value sphere and its components. In our view, civic identity, as a form of social identity, is most closely related to the value and semantic sphere of personality, as for a person to identify himself / herself with a certain social group, he/she must identify the values inherent in this group. Thus, civic identity is a dynamic personal entity that is constructed by a person in the course of comparison with others, the review of values, the filling of the sense, the search for his/her own place in the social environment.

The purpose of our study is to empirically investigate the relationship of civic identity with personal maturity and the system of value orientations of the students. The subjects of research are the personal and value spheres of the students. The results of the empirical study of the peculiarities of the connection of civic identity with the level of personality maturity and the value sphere of the students have been presented. It has been empirically determined that the students who participated in our study in general have a satisfactory level of personal maturity. Theoretically it was found out that the most intense formation of personality civility is carried out precisely at the student's age. In the period of late student's age, the formation of the civic identity of the individual reaches its highest level, when its consolidation takes place. In the student's age qualitative transformations, rapid development of self-consciousness processes, the formation of a holistic image of the "Self", which includes the image of "I am a citizen" also occur, which are formed on the basis of family identity and territorial community. It has been established that the high level of Ukrainian civic identity corresponds the higher levels of the formation of personality maturity, the sense of civic duty, life attitude and emotional bond with others.

Key words: civic identity, social identity, personality maturity, value sphere, system of values.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.25>**Д. П. Лисенко**ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил)
Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОВІРИ В МІЖОСОБИСТІСНИХ ВІДНОСИНАХ

У статті розглянуто роль і місце довіри в міжособистісних відносинах, умови її виникнення та динаміку розвитку; наведено чинники, що визначають актуальний рівень довіри та її формально-динамічні характеристики.

Наголошено, що довіра відіграє важливу роль у міжособистісних відносинах, виступаючи головною умовою формування позитивних взаємин. Довірчі взаємини характеризуються комфортністю спілкування, взаєморозумінням, психологічною близькістю та безпекою.

Розкрито зміст чинників, що визначають актуальний рівень міжособистісної довіри. Зроблено висновок, що найбільш значущими детермінантами довіри у взаєминах є ціннісні орієнтації, оцінки та настанови суб'єктів; безпека вчинків і поведінки об'єкта щодо суб'єкта; упевненість у надійності іншої людини.

Проаналізовано динаміку розвитку довіри в міжособистісних відносинах. Зроблено висновок, що процес формування довіри до іншої людини невід'ємно пов'язаний із генезою міжособистісних відносин. Перший рівень міжособистісної довіри залежить від суб'єктних і об'єктних чинників та характеризується аналізом доступних для сприйняття соціально-психологічних характеристик партнерів із взаємодії, формуванням раціональної та емоційної готовності до здійснення довірчих дій. Другий рівень у структурі довіри залежить від контекстуальних і ситуативних чинників. На третьому рівні відбувається оцінка дій людини, що виправдовує або не виправдовує довіру. Велике значення має правильна причинна інтерпретація поведінки об'єкта довіри суб'єктом.

Ключові слова: довіра, взаємодія, спілкування, міжособистісні відносини, об'єкт, суб'єкт, фактори, характеристики, детермінанти, динаміка.

Постановка проблеми. Необхідною передумовою задоволення потреб людини є взаємодія з іншими людьми, однією з найважливіших форм якої є спілкування. У процесі спілкування досягається взаєморозуміння, зростає здатність прогнозувати поведінку один одного в тих або інших обставинах [1, с. 6]. На думку багатьох дослідників, кожному актові людської взаємодії завжди притаманна відповідна міра довіри. К. Хорошилова наголошує, що комунікативні процеси взаємодії людей неможливі без довіри, адже саме довірче спілкування є основою всіх можливих шляхів зближення людини з людиною [2, с. 12]. Польський психолог Є. Мелибруда підкреслює, що «довіра породжує у відповідь довіру <...>. Довіра – завжди ризик, без якого немає справжнього взаєморозуміння» [3, с. 113]. Довіра виступає головною умовою формування позитивних міжособистісних відносин: довірчі взаємини зменшують психологічні бар'єри під час спілкування, допомагають людині швидше адаптуватися, пристосуватися до оточення. Отже, актуальним для сучасної психологічної практики є вивчення процесу формування довіри в міжособистісних відносинах, умов її виникнення та закономірностей функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема довіри в міжособистісних відносинах висвітлена у працях як закордонних (Г. Джонс і

Дж. Джордж, Д. Гамбетта, Н. Луман, А. Алексєєва, І. Антоненко, О. Бодальов, Є. Ільїн, А. Купрейченко, М. Обозов, Т. Скрипкіна), так і українських дослідників (Н. Василець, С. Ворожбит, Н. Єрмакова, В. Кравченко, О. Лашко, Г. Циганенко). Значущість довіри як соціально-психологічного феномену в міжособистісних відносинах беззаперечна. Проте недостатньо висвітленими залишаються питання формування відносин довіри в системі міжособистісних взаємин, умов їх виникнення та закономірностей функціонування.

Мета статті – здійснити аналіз ролі і місця, умов виникнення та динаміки розвитку довіри в міжособистісних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Процес посередньої взаємодії між людьми може бути описаний за допомогою поняття «міжособистісні відносини». На думку Є. Ільїна, міжособистісні відносини – це відносини, що складаються між окремими людьми. Вони часто супроводжуються переживанням емоцій, відображають внутрішній світ людини [4, с. 194]. Відмінною рисою міжособистісних відносин є наявність взаємності, відповідного ставлення. С. Духновський зауважує, що термін «міжособистісні» вказує не тільки на те, що суб'єктом відносин виступає інша людина, але й на взаємну спрямованість відносин людей, що відрізняє міжособистісні відносини від таких

видів, як самоставлення, ставлення до предметів, міжгрупові відносини [5, с. 9]. Учений зазначає, що термін «взаємини» можна вважати синонімом міжособистісних відносин, оскільки неможливо уявити міжособистісні відносини без взаємин між людьми [5, с. 11].

Загальним у більшості визначень поняття «міжособистісні відносини», що вживається у психологічній літературі, є наявність спільної діяльності, яка є провідною як для початку відносин, так і для їх подальшого розвитку. Спільна діяльність визначає характер відносин між людьми, особливості їхнього сприйняття та розуміння один одним, міжособистісну комунікацію [5, с. 11]. Взаємини ґрунтуються на певних спонуканнях (інтерес, розуміння необхідності взаємодії, співпраці, спілкування), включають ту чи іншу поведінку, мають чуттєво-емоційне забарвлення. Вони припускають пізнання суб'єкта відносин, а також прояв волі (витримку за відсутності взаєморозуміння, володіння собою в конфліктній ситуації) [6, с. 23]. Складниками міжособистісних відносин виступають: «Я» – бажане і усвідомлене суб'єктів відносин, суб'єктивна позиція людини, її життєвий досвід, а також поведінкові характеристики [5, с. 13].

Людське спілкування обов'язково супроводжується певною мірою міжособистісної довіри. Узагальнюючи напрацювання вчених, які досліджували різні аспекти міжособистісних відносин, І. Балущий зауважує, що між рівнем їхнього розвитку та рівнем довіри суб'єктів вбачається прямо-лінійна залежність: чим більш розвинені відносини між індивідами, тим більшою мірою індивіди довіряють один одному; чим більша міра довіри проявляється індивідами один до одного, тим глибші відносини виникають між ними [7, с. 24]. Саме довіра є системоутворюючим чинником спільності «Ми», тобто необхідною умовою встановлення зв'язку між людьми, незалежно від того, здійснюється цей зв'язок у спільній діяльності, під час вирішення завдань чи в інших ситуаціях [8, с. 188]. Водночас спільна діяльність, з одного боку, неможлива без довіри, з іншого – сприяє встановленню довірчості у відносинах. За допомогою довіри людина здійснює орієнтування в соціальному оточенні та фіксацію свого положення серед інших людей, встановлюючи, таким чином, певний тип спілкування, відносин і взаємодії з ними [6, с. 42]. Є. Ільїн наголошує, що довіра до іншого надає людині можливість збереження стійких позитивних відносин з партнером, а ситуативна довіра іншій людині – забезпечує оптимальну конструктивну взаємодію в межах окремої ситуації [9, с. 52]. Отже, процес формування довіри до іншої людини невід'ємно пов'язаний з ґенезою міжособистісних відносин.

У міжособистісних відносинах ступінь прояву довіри суб'єкта (хто довіряє) об'єктові (кому довіряють) залежить від низки чинників і умов. Чинники,

що визначають актуальний рівень довіри, дослідники поділяють на [10, с. 35, 39; 11, с. 39]:

- суб'єктні, які визначаються особливостями суб'єкта довіри (рівень базисної довіри (тип особистості), досвід довіри, зовнішні та внутрішні характеристики, як постійні, так і тимчасові (стан емоційної і когнітивної сфери, стан здоров'я));

- об'єктні, які стосуються об'єкта довіри з урахуванням особливостей їхньої суб'єктної перцепції (зовнішні і внутрішні, постійні і тимчасові, атрибутивні і випадкові);

- чинники середовища, що включають відносно постійні умови зовнішнього середовища, які впливають на рівень довіри;

- ситуативні, що характеризують змінні умови середовища, які впливають на актуальний рівень довіри в поточній ситуації.

Розрізняють кількісні та змістовні характеристики довіри в міжособистісній взаємодії [4, с. 42–43]. До кількісних характеристик довіри належать:

- а) міра (ступінь) – кількісна величина довіри іншій людині (повна довіра, висока довіра, низька довіра);

- б) парціальність – повнота довіри іншій людині (наприклад, довіра професійним якість в поєднанні з недовірою до її людських якостей);

- в) динамічність – збільшення або зменшення рівня довіри залежно від дій (поведінки) іншої людини.

Змістовними характеристиками довіри є:

- а) вибірковість змісту – характеризує об'єм інформації, яку суб'єкт довіряє іншій людині;

- б) безпека – характеризує потенційні наслідки довіри іншій людині (наскільки безпечним для суб'єкта довіри є його відкритість);

- в) значущість довіри – ситуативна корисність.

Разом із чинниками, що впливають на актуальний рівень довіри у взаєминах, варто зазначити й найбільш значущі детермінанти довіри. Важливими детермінантами довіри в міжособистісних відносинах є ціннісні орієнтації, оцінки та настанови суб'єктів. Низка науковців вказують на наявність взаємозв'язку між схожістю ціннісних орієнтацій та формуванням відносин довіри. На думку Л. Гозмана, близькість соціальних установок астанов, ціннісних орієнтацій та поглядів позитивно впливає на розвиток атракції на початковому етапі розвитку відносин між людьми [12, с. 63–64]. М. Обозов зазначає, що наявність схожості в ціннісних орієнтаціях викликає більшу згоду між людьми в їхньому відношенні тавленні до світу, інших людей, самих себе [13, с. 73]. А. Алексеева зауважує, що одним із найбільш вагомих аспектів прояву довіри в міжособистісних відносинах є почуття впевненості щодо цінностей іншої людини [14, с. 23]. Подібної думки дотримується І. Балущий, який уважає спільність між

людьми в ціннісно-смысловій сфері необхідною умовою розвитку довіри в системі міжособистісних відносин [7, с. 64]. Інші дослідники наголошують на значущості ціннісних орієнтацій у регуляції поведінки суб'єкта і зазначають, що вони є основою оцінки навколишньої дійсності та детермінують схильність особистості до певної соціальної активності [15, с. 252]. Г. Джонс і Дж. Джорж зазначають, що цінності забезпечують стандартами довіри, якої люди намагаються досягти під час взаємодії з іншими: індивіди переносять власну систему цінностей на партнерів в очікуванні відповідної поведінки останніх [16, с. 532].

Другою детермінантою довіри є безпека вчинків, поведінки об'єкта щодо суб'єкта [7, с. 64]. Дотримання визначених норм і правил взаємодії, виконання зобов'язань сприяють формуванню в суб'єкта впевненості в безпеці об'єкта відносин. Реальна або потенційна небезпека у взаєминах деструктивно впливає на рівень довіри між індивідами, призводить до конкурентної поведінки та конфліктів.

Третьою вагомою детермінантою довіри у взаєминах дослідники вважають упевненість у надійності іншої людини [14, с. 23]. Почуття впевненості щодо об'єкта довіри формується здебільшого на основі спільного досвіду попередньої взаємодії, а також на основі позитивних характеристик та відгуків про нього. Персоніфікованими маркерами надійності зазвичай виступають передбачуваність, чесність, порядність і компетентність людини, яка сприймається. Цікавою є думка Ю. Ельстера, який виокремлює чотири підстави для встановлення надійності партнера: минулу поведінку, стимули, знаки та сигнали [17, с. 355–356]. Під минулою поведінкою мається на увазі виконання зобов'язань, чесність, утримання від брехні. Стимули передбачають віддавання переваги виконанню взятих зобов'язань, підтриманню репутації, утриманню від порушення встановлених норм через усвідомлення наслідків імовірної втрати довіри та застосування певних санкцій. Знаки (справедливо або помилково) характеризують соціально-психологічні особливості індивідів: стать, вік, національність, суспільно-професійний статус тощо. Сигнали являють собою форми поведінки людини, що свідчать про надійність.

Аналізуючи динаміку міжособистісної довіри, П. Штомпка виділяє первинний і вторинний рівні цього феномену [18, с. 177–198]. Спочатку довіра до іншої людини формується на основі первинного імпульсу довіри. На цьому етапі визначальне значення належить характеристикам зовнішності та поведінки об'єкта довіри, а також його статусним і соціально-рольовим позиціям. Схожої думки дотримується Л. Гозман, який зазначає, що на перших етапах спілкування людей найбільший вплив мають відкриті для спостереження характеристики

людини: соціально-демографічна належність, символи соціального статусу тощо. Головною серед цих характеристик є зовнішність, ступінь фізичної привабливості, поведінкові патерни [12, с. 45, 61–63]. На думку вченого, зазначені характеристики є детермінантами атракції, яка виникає за принципом схожості. Л. Гозман припускає, що віддання переваги схожим людям пов'язане з намаганням гарантувати собі психологічну безпеку та комфортність спілкування: людина в такому разі більш зрозуміла та передбачувана.

Надалі, на думку П. Штомпки, набувають значення такі чинники, як репутація, відгуки інших, рекомендації. Первинний імпульс довіри залежить також від соціальних уявлень, настанов, стереотипів і упереджень стосовно різних соціальних груп. На думку О. Бодальова, стереотипи, які актуалізуються у свідомості особи, відіграють важливу роль під час формування враження про іншу людину, особливо за наявності інформації про суспільно-професійний статус особистості, що оцінюється [1, с. 130–132]. Соціальна роль, що приписується людині, позначається на наборі якостей, якими наділяють її люди. Водночас суттєву роль у процесі сприйняття соціально-рольової позиції об'єкта довіри будуть відігравати еталони-вимоги, сформовані в людини протягом життя. О. Бодальов зауважує, що у процесі пізнання людьми один одного вони виконують функцію «мірила» для оцінювання інших людей: відбувається процес порівняння рівня розвитку окремих якостей особистості з вимогами конкретного виду діяльності [1, с. 120–121, 159–160]. Отже, перший рівень міжособистісної довіри залежить від суб'єктних і об'єктних чинників та характеризується аналізом доступних для сприйняття соціально-психологічних характеристик партнерів із взаємодії, формуванням раціональної й емоційної готовності до здійснення довірчих дій.

Вторинний рівень у структурі довіри, за П. Штомпою, залежить від контекстуальних і ситуативних чинників, які сприяють або перешкоджають довірі. Важливими чинниками є також повнота та доступність інформації про учасників взаємодії, наприклад, ясний і чіткий статус іншої людини, прозорість структури та діяльності організації.

П. Штомпка зазначає, що наступний (третинний) рівень у структурі довіри вже будуватиметься не на враженнях або імпульсах, а на раціональному оцінюванню дій людини, що виправдовує або не виправдовує довіру. Важливу роль на цьому етапі відіграє власне інтерпретація суб'єктом причин і мотивів поведінки об'єкта довіри – каузальна атрибуція. Загальна схема, що розкриває структуру процесу каузальної атрибуції, була запропонована Е. Джонсом і К. Девісом [19, с. 26]. Згідно з їхніми уявленнями, індивід у приписуванні причин поведінки іншій людині йде від наслідків реальної пове-

дінки, яка спостерігається, до аналізу її внутрішніх детермінант, особистісних якостей, що лежать в основі такої поведінки. Ланцюг причинно-наслідкових висновків включає низку елементів: наслідки – поведінка (дія) – знання і здібності – наміри – властивості особистості. Учені зазначають, що саме в такій послідовності відбувається пізнання однією людиною причин поведінки іншої. На нашу думку, у процесі сприйняття іншої людини причинна інтерпретація її поведінки індивідом суттєво впливає на динамічність довіри: рівень довіри може збільшуватись або зменшуватись.

Висновки. Отже, довіра відіграє важливу роль у міжособистісних відносинах, виступаючи головною умовою формування позитивних взаємин, своєрідним фундаментом і невід'ємним атрибутом людського спілкування. Довірчі взаємини характеризуються комфортністю спілкування, взаєморозумінням, психологічною близькістю та безпекою.

Актуальний рівень міжособистісної довіри визначається суб'єктивними, об'єктивними, ситуативними чинниками та чинниками середовища. Найбільш значущими детермінантами довіри у взаєминах є ціннісні орієнтації, оцінки та настанови суб'єктів; безпека вчинків та поведінки об'єкта щодо суб'єкта; упевненість у надійності іншої людини.

Процес формування довіри до іншої людини невід'ємно пов'язаний із генезою міжособистісних відносин. Перший рівень міжособистісної довіри залежить від суб'єктивних і об'єктивних чинників та характеризується аналізом доступних для сприйняття соціально-психологічних характеристик партнерів із взаємодії, формуванням раціональної та емоційної готовності до здійснення довірчих дій. Другий рівень у структурі довіри буде залежати від контекстуальних і ситуативних чинників. На третьому рівні відбувається оцінювання дій людини, що виправдовує або не виправдовує довіру. Велике значення водночас має правильна причинна інтерпретація поведінки об'єкта довіри суб'єктом.

Психологічний аналіз міжособистісної довіри не може обмежуватись лише встановленням ролі і місця, умов її виникнення та динаміки розвитку у взаєминах. Важливим напрямом подальших наукових досліджень є пошук шляхів оптимізації довірчих відносин і цілеспрямованого впливу на них.

Література:

1. Бодалев А. Восприятие и понимание человека человеком. Москва : МГУ, 1982. 200 с.
2. Хорошилова Е. Феномен субъективной значимости другого человека : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Москва, 1984. 23 с.
3. Головаха Е., Панина Н. Психология человеческого взаимопонимания. Киев : Политиздат Украины, 1989. 189 с.
4. Ильин Е. Психология общения и межличностных отношений. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 576 с.
5. Духновский С. Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум. Санкт-Петербург : Речь, 2009. 141 с.
6. Тарантей Л. Педагогика доверия: теоретико-методический аспект : монография. Гродно : ГрГУ, 2014. 212 с.
7. Балущий И. Особенности проявления доверия в статусных межличностных отношениях : дис.... канд. псих. наук: 19.00.05. Ростов-на-Дону, 2002. 160 с.
8. Скрипкина Т. Психология доверия : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Москва : Академия, 2000. 264 с.
9. Ильин Е. Психология для педагогов. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 640 с.
10. Антоненко И. Сущность доверия как социально-психологического явления. *Вестник Университета Российской академии образования*. Москва, 2015. № 3. С. 34–44.
11. Ильин Е. Психология доверия. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 282 с.
12. Гозман Л. Психология эмоциональных отношений : монография. Москва : МГУ, 1987. 76 с.
13. Обозов Н. Психология межличностных отношений. Киев : Лыбидь, 1990. 192 с.
14. Алексеева А. Основные элементы и структура межличностного доверия. *Социологический журнал*. Москва, 2009. № 3. С. 22–41.
15. Купрейченко А. Психология доверия и недоверия. Москва : Институт психологии РАН, 2008. 571 с.
16. Gareth R. Jones, Jennifer M. George. The Experience and Evolution of Trust: Implications for Cooperation and Teamwork. *The Academy of Management Review*. 1998. Vol. 23. № 3. P. 531–546. URL: <http://www.jstor.org/stable/259293> (дата звернення: 05.08.2019).
17. Эльстер Ю. Объяснение социального поведения: еще раз об основах социальных наук. Пер. с англ. И. Кушнарева. Москва : МГУ, 2011. 472 с.
18. Штомпка П. Доверие – основа общества. Пер. с пол. Н. Морозовой. Москва : Логос, 2012. 440 с.
19. Психологический словарь / под ред. В. Давыдова и др. Москва : Педагогика, 1983. 448 с.

Lysenko D. P. Psychological peculiarities of trust building in interpersonal relationships

The article is aimed at revealing the role and place of trust in interpersonal relationships, conditions of its emergence and dynamics of development. The factors that determine the actual level of trust as well as formal and dynamic characteristics are provided in the article.

It is emphasized that trust plays an important role in interpersonal relations, being the main condition for the formation of positive connections. Trusting relationships are characterized by comfortable communication, mutual understanding, psychological closeness and security.

The article reveals the core of the factors that determine the actual level of interpersonal trust. It has been concluded that the most important determinants of trust in relationships are the value orientations, evaluations and attitudes of the subject, security of the actions and behavior of the object in relation to the subject, confidence in the reliability of the other person.

The dynamics of trust development has been analyzed and it has been concluded that the processes of building trust to another person is inseparably connected with the genesis of interpersonal relationships. The first level of interpersonal trust depends on the subjective and objective factors and is characterized by the analysis of partners' social and psychological characteristics of the interaction patterns accessible for perception, by the formation of rational and emotional readiness for the implementation of trusting actions. The second level in the structure of trust depends on contextual and situational factors. At the third level an assessment of the actions of a person takes place, which justifies or doesn't justify the trust. In this regard, the correct causal interpretation of the behavior of the trust object by the subject is highly important.

Key words: *trust, interaction, communication, interpersonal relationships, object, subject, characteristics, determinants, dynamics.*

УДК 159.9.07

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.26>**О. В. Стрільчук**аспірант лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

ЯКІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПІВ ІНТЕРНЕТ-МЕДІАКУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ЇХ ФОРМУВАННЯ

Стаття присвячена опису й аналізу якісного дослідження типів медіакультури підлітка та соціально-психологічних механізмів їх формування. У публікації обґрунтовується процедура проведення такого дослідження та його необхідність у контексті вивчення підліткової інтернет-медіакультури. Основним завданням вбачається виявлення реальних стратегій формування інтернет-медіакультури на основі вивчення різноманітних форм активності підлітків у Мережі. У межах дослідження проведено інтерв'ю із 30-ма учнями загальноосвітніх шкіл віком 12–15 років. Якісні дані оброблялися із застосуванням аналітичного підходу, що передбачав кодування та подальшу класифікацію даних, а також пошукової стратегії як методу формування теоретичних моделей медіакультури. Аналіз результатів дослідження продемонстрував існування таких типів медіакультури підлітка, як пасивне, активне й усвідомлене споживання та творення. За їхнім значенням ми розподілили досліджувані механізми на первинні та вторинні. У процесі формування медіакультури найбільш чітко виражений механізм ідентифікації. У разі споживання він виступає в ролі вторинного: в інтернеті я споживаю те, із чим я себе ідентифікую (через автономізацію або наслідування когось). У разі творення – первинного: я ідентифікую себе в інтернеті через взаємодію (наслідую когось (щось) або автономізую себе). Мережева ідентифікація в інтернеті може мати як абстрактний, так і прикладний характер. Усі описані нами типи медіакультури підлітка, крім пасивного споживання, характеризуються цілісною структурою, яка концентрується навколо стрижневого механізму. Лише пасивному споживанню властива мозаїчна та фрагментарна структура.

Отже, попри поширене уявлення про інтернет-медіакультуру підлітка як спонтанне та хаотичне утворення, здебільшого їй притаманні конкретні стратегії формування, що виявляється в дії механізму ідентифікації з певними віртуальними інтересами (у разі переважання сприйняття) або певним віртуальним образом (у разі переважання типу творення).

Ключові слова: медіакультура, формування медіакультури, соціально-психологічні механізми, інтернет-середовище, медіаконтент, ідентифікація, споживання, творення.

Постановка проблеми. Особистісний медіакультурний простір підлітка є специфічним і малодосліджуваним феноменом, вивчення якого потребує виходу за межі суб'єктивних уявлень дослідника. За весь період існування масмедіа проблема їхнього впливу на особистість у соціокультурному вимірі досі залишається актуальною. Соціолог і культуролог Абраам Моль розглядав масмедіа як невід'ємну частину у процесі формування індивідуального та суспільного культурного простору. Дослідник вказував на суттєві структурні зміни культурної парадигми людства, описуючи її трансформацію від логічності та системності, характерної для гуманітарного знання, до мозаїчності і фрагментарності, зумовленої спонтанними впливами інформації на особистість. Соціокультурний простір, за А. Модем, розвивається в індивідуальній взаємодії особистості з медіа [5]. Актуальність запропонованого дослідження полягає в більш ґрунтовному вивченні процесу формування медіакультурного поля сучасного підлітка з ура-

хуванням соціально-психологічних умов становлення його особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень, у яких розглядався соціально-психологічний аспект реалізації підлітка у віртуальному середовищі, можна виділити праці А. Лучинкіної, І. Іванківа, Д. Іванової, О. Петрунько. І. Іванків розглядає реалізацію ідентичності підлітка в інтернеті за критерієм досягнутості та дифузності [1]. Значний наковий доробок становлять праці А. Лучинкіної, присвячені соціалізації особистості у віртуальному середовищі й аналізу мотивації сучасного підлітка до користування Мережею [4]. А. Лучинкіна окреслює проблему девіантних проявів соціалізації в Мережі й аналізує необхідні передумови її успішного подолання, зокрема розвиток віртуальної грамотності [3]. Д. Іванова описує механізм самовираження як ключовий в інтернет-діяльності підлітка. Авторка вказує на проблему збереження автентичності особистості в умовах багатофункціонального інтернет-простору [2].

Мета статті полягає у визначенні методом якісного аналізу базових типів медіакультури підлітка та соціально-психологічних механізмів їх формування. Критерієм моделювання типів медіакультури виступили характер активності в Мережі та ступінь вираженості дії тих чи інших соціально-психологічних механізмів у процесі такої активності.

Потреба в застосуванні якісних методів зумовлюється недостатньою вивченістю згаданого феномену, необхідністю детально описати нові аспекти раніше досліджуваних проблем або розкрити приховані суб'єктивні смисли чи механізми функціонування соціальної практики, що неможливо здійснити шляхом кількісного дослідження [6]. Ключовим інструментом дослідження стало напівструктуроване інтерв'ю. Основним завданням інтерв'ю був збір розгорнутих емпіричних даних із метою здійснення їх подальшого класифікаційного аналізу для виявлення типів медіакультури підлітків. В основу інтерв'ю закладені такі критерії: сприйняття медіаконтенту, засвоєння соціального досвіду з Мережі, соціально-психологічні механізми взаємодії з медіасередовищем. Вони, у свою чергу, відігравали роль умовної системи координат для подальшої класифікації даних.

У дослідженні взяли участь 30 підлітків віком від 12 до 15 років. Результати оброблено з використанням аналітичного підходу за алгоритмом, запропонованим Семьоновою (1998 р.), що передбачає такі кроки, як:

- класифікація або номінація даних (об'єднання окремих даних у певну сукупність аналогічних явищ);
- категоріальний аналіз (укрупнення виявлених явищ до рівня закономірностей);
- формування міні-теорії методом аналітичної індукції (вивчення окремих випадків як доказ того, що певна закономірність поширюється на всю сукупність) [6].

Виклад основного матеріалу. Застосування рефлексивної методики інтерв'ювання дозволило отримати розгорнуті текстуальні наративи достатні для використання методу пошукової стратегії в межах аналітичного підходу. У процесі оброблення даних зафіксовано дію таких соціально-психологічних механізмів, як: мережева ідентифікація, автономізація, вибіркоче сприйняття, наслідування, зараження, стереотипізація, а також механізми, що регулюють засвоєння медіаконтенту в інтернеті: рефлекслексивне, критичне та рефлекторне сприйняття. У формуванні типів медіакультури опитаних підлітків ми виявили такі закономірності: концентрація навколо концептуального стрижня, який чітко відображений інтересами підлітка; мозаїчний і неструктурований характер медіакультурного поля. Під час класифікації даних за критерієм вираженості їхньої дії перелічені механізми розподілилися на два типи одиниць – первинні механізми, які відіграють роль ядра або основного вектора розбудови медіакультури (залежно від типу медіакультури), та вторинні механізми, що забезпечують рух і обмін медіакультурних одиниць у межах як окремого типу медіакультури, так і між кількома такими типами. Серед усіх досліджуваних механізмів найбільш чітко проступає механізм ідентифікації, який відіграє ключову роль у процесі як творення, так і споживання. Його реалізація відбувається двома шляхами: мережева розбудова об'єктивної ідентичності підлітка й ототожнення себе зі створеним підлітком віртуальним образом (у разі творення) або певними віртуально реалізованими інтересами (у разі споживання). На його основі формуються індивідуальні медіакультурні моделі підлітка. Ми виділили такі типи ідентифікації в інтернеті, як мережева специфічна та мережева дифузна.

Важливо зауважити, що в разі споживання медіаконтенту серед первинних домінують механізми сприйняття, які були означені такими індикаторами, як: «я читаю, я цікавлюсь, я шукаю», а роль вторинних відіграють механізми засвоєння соціально-психологічного досвіду та соціально-психологічної взаємодії. Тобто процес становлення медіакультури споживання виглядає так: «В інтернеті я споживаю те, із чим я себе ідентифікую (через автономізацію або наслідування когось)».

У разі творення стрижневими механізмами виступають механізми засвоєння соціального досвіду, а роль функціональних відіграють механізми соціально-психологічної взаємодії: «я спілкуюсь, публікую, знімаю відео», «я самореалізуюся, досягаю успіху / результату», «я рівняюсь на успішні приклади досягнення популярності в Мережі», «створюю власний неповторний образ», «відстежую зворотний зв'язок», «намагаюсь відобразити (втїлити) інтереси більшості». Принцип становлення медіакультури творення виглядає так: «Я ідентифікую себе в інтернеті через взаємодію (наслідую когось або щось або автономізую себе)».

Отже, на базі виявлених нами одиниць класифікації ми розпочнемо їх подальше об'єднання в концептуальні моделі, які відобразатимуть типи медіакультури підлітка.

Результати якісного дослідження підтвердили висунуте нами припущення про розподіл типів медіакультури на пасивне, активне споживання, пасивне, активне творення та раціональне споживання і творення медіаконтенту. Як зазначено вище, під час аналізу емпіричних даних відзначалося домінування механізму ідентифікації, що створює передумови функціонування цілісного медіакультурного патерна, який або обертається

навколо ідентичності підлітка та дістав назву «медіакультурне коло» (як у разі творення), або визначає напрям інтересів (у разі споживання). Але така цілісність не стосується типу пасивного сприйняття, який з огляду на його відмінності буде описаний останнім. Особливо детального аналізу потребує опис моделей творення з обґрунтуванням різних форм ідентифікації в інтернеті.

Активне споживання

Загальна кількість опитаних, яких можна віднести до категорії «активне споживання» медіаконтенту, склала 5% від загальної кількості респондентів. Результати якісного досліджень підтверджують, що сучасним підліткам не властиве цілеспрямоване звернення до Мережі з метою реалізації специфічних інтересів. Для підлітків, схильних до активного споживання, характерний прояв механізму вибіркового сприйняття, який виступив первинною одиницею класифікації (означається наявністю взаємозв'язку: першочергово в інтернеті цікавлюсь чимось). Вибірковість зумовлюється дією механізму ідентифікації. Схематичну модель такого типу можна відобразити так:

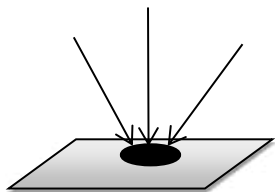

Рис. 1. Тип медіакультури «Активне споживання»

Як бачимо з рисунка, медіакультурне поле чітко окреслене та визначається вектором індивідуальних інтересів. Серед опитаних підлітків, які були віднесені нами до цієї групи, чітко простежується зв'язна нитка вподобань, які вибудовують їхню медіакультуру в інтернет-просторі та відображені у формуванні об'єктивної (реальної) ідентичності підлітка. Основний критерій вибору контенту – пізнавальний мотив. «Активні споживачі» віддають перевагу перевіреним джерелам інформації, а на запитання про особливості аналізу повідомлень відповідають, що «просто читають» або «просто дивляться».

Хоча для таких підлітків характерне викладання деяких фото в Мережі, але це зумовлено більше соціальною необхідністю, ніж прагненням до самоактуалізації. До найбільш яскравих прикладів можна віднести респондентів, яких ми умовно назвали «футболіст» та «інженер». Їхня ідентичність твориться в реальності, а медіакультура реалізується крізь призму сприйняття необхідного контенту як своєрідного доповнення процесу ідентифікації підлітка. Інтереси в Мережі досить чіткі та предметні. «В інтернеті я цікавлюся

футболом і відомими футболістами. У соціальних мережах я демонструю фото своїх досягнень із футболу: різноманітні кубки, грамоти». «Я сам збираю мотоцикл, тому в інтернеті найбільше я цікавлюсь, як це можна зробити. Мене цікавлять різні винаходи, як влаштовані автомобілі». Серед новин такі підлітки віддають перевагу конкретним подіям здебільшого надзвичайного характеру, як-от: дорожньо-транспортні пригоди, кримінальна хроніка, «апокаліптичні» новини.

Пасивне творення

Вказана група респондентів об'єдналася навколо первинного механізму ідентифікації шляхом копіювання. Характеризується високим рівнем активності у продукуванні контенту з тиражуванням інтернет-образів і моделей поведінки та відсутністю рефлексії мотивів такого творення. Кількість «пасивних творців» становить 5% серед опитаних. Мережева ідентифікація підлітка є невизначеною, а її орієнтиром виступають інші віртуальні образи.

Особливість типу пасивного творення полягає в тому, що медіакультурний образ підлітка являє собою модель замкненого кола, де медіакультурні патерни обертаються по ньому через механізми наслідування, зараження, стереотипізації. Схематично вказаний тип зображується так:

Рис. 2. Тип медіакультури «Пасивне творення»

Через низький рівень рефлексії мотивів творення підлітки не можуть обґрунтувати мету власних повідомлень, хіба що для популяризації та реклами якихось подій серед інших користувачів (механізм зараження). Не зазначено специфічного ядра ідентифікації, що ускладнює процедуру кодування. Їхній медіаобраз базується на продукуванні медіаконтенту констатуючого змісту, наприклад, «я в кафе», «я на прогулянці». Відзначається мінімальний рівень творчого начала.

Активне творення

Тип медіакультури активного творення розподілився на такі підтипи, як «творення через наслідування» та «специфічне творення».

Основною одиницею класифікації, на базі якої сформувалася модель медіакультури першого підтипу, виступає наслідування як прояв механізму ідентифікації. Загальна кількість опитуваних за таким типом творення становить 25%. Медіакультура таких підлітків не зумовлюється унікальними мотивами самоактуалізації, а відо-

бражає вже наявні в інтернеті віртуальні образи та тенденції. Відповідно до цього, серед вторинних соціально-психологічних механізмів її формування ми зазначаємо такі, як наслідування (когось або чого в інтернеті), а також зараження: «Я роблю смішні сюжети, щоб передати свій настрій іншим». Критерієм активності такого творення виступає кількість медіаконтенту, більша креативність порівняно з пасивним творенням, значна заглибленість у медіапростір, яка відзначається ціннісним і емоційним ставленням до Мережі. Одиниці медіакультури, які формують загальний медіакультурний простір, виходять не із самоактуалізованих мотивів підлітка, а із середовища Мережі. Цю модель медіакультури можна схематично відобразити так:

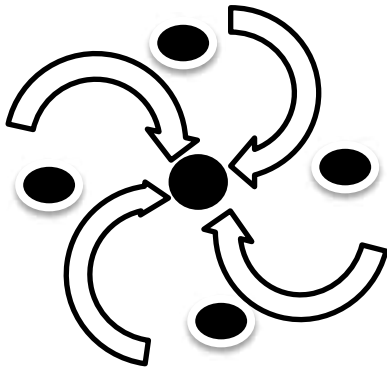

Рис. 3. Тип медіакультури «Активне творення» (підтип «творення як наслідування»)

У середині моделі – ядро ідентичності, яке є центром медіакультурного поля, але наповнюється з Мережі. Представникам такого типу медіакультури властивий цілісний медіакультурний образ, який легко піддається кодуванню через досить чітке отожднення з окремими видами активності, наприклад, як-от «модель», «танцівниця», «блогерша», «стрімерша», «шкільна активістка», «душа компанії», «фанатка». Наповнення їхніх акаунтів має популярний характер і спрямоване на визнання та наслідування іншими. Такі підлітки чітко означають мету своєї діяльності в інтернеті, для них характерний помірний рівень критичності. Водночас деяким із них властиво переоцінювання ролі мережевого середовища у процесі власної самоактуалізації.

Як уже зазначалося раніше, варто відзначити активізацію рефлексії на окремих етапах творення та пропагування власного медіаконтенту через наслідування. Активне творення часто передбачає досягнення певної мети і в тому разі, коли поставлені цілі не приносять бажаного результату, це може спричинити деяку фрустрацію особистості підлітка, привести до переоцінки та зміни типу медіакультури на усвідомлене споживання. Для прикладу наведемо фрагмент інтерв'ю школярки,

12 років: «Я намагалася все повторювати, як це робили інші відомі блогери, я хотіла стати такою самою популярною, як вони. Це був щоденний блог на YouTube про моє відвідування школи та всякі інші повсякденні справи, але мені так і не вдалося набрати необхідної кількості підписників, їх було близько ста. Я переживала через це, усіляко намагалася збільшити інтерес до себе, згодом мене це почало дратувати, і я видалила свій акаунт, тепер я нейтрально ставлюся до соціальних мереж та всього іншого в інтернеті, мені вже якось байдуже».

Активному творенню властивий мережевий тип ідентифікації як предметного, так і абстрактного спрямування. Об'єктом отожднення стають популярні серед молоді відео прикладного змісту: міні-сюжети про власне життя, скопійовані з інших інтернет-образів. Що стосується абстрактного образу, то він зазвичай запозичений з уже існуючих інтернет-образів, а не сконструйований підлітком самостійно. Загалом у віртуальному просторі втілюються реальні фрагменти ідентичності, але дещо прикрашені та гіперболізовані з огляду на особливості інтернету.

На етапі дослідження активного творення шляхом аналізу суб'єктивного досвіду підлітків нам вдалося виявити специфічний соціально-психологічний механізм, який не розглядався в попередньо виокремленому переліку механізмів. Ми означили його як соціально-психологічний механізм *відтворення*. Він проявляється в таких інтенціях підлітка, як «поділитися частинкою себе» в інтернеті. Тобто Мережа виступає середовищем для відтворення «образу Я» підлітка як фрагмента самоактуалізації особистості.

Тип «специфічного творення» характеризується тим, що медіакультура підлітка вибудовується навколо його автентичних інтересів, одиницями класифікації виступили унікальні, неповторювані види активності. Основним джерелом для творення медіаконтенту стають особисті думки, переконання, погляди, а також фантазія підлітка. Загальна кількість «активних творців» специфічного спрямування склала 20%. У них відзначається активне творче начало та бажання поділитися своїми поглядами. До опитаних учнів умовно були підібрані такі кодові назви, як «художниця», «ейджистка», «дизайнер», «дослідниця». Основні мотиви звернення до медіапростору – мотиви самоактуалізації та самопрезентації. Провідним механізмом творення медіаконтенту є мережева ідентифікація, яка здебільшого має прикладний характер. Особистість підлітка вибудовується в умовах зануреності в Мережу через активну міжособову комунікацію й обмін досвідом. Схематично така модель відображається так:

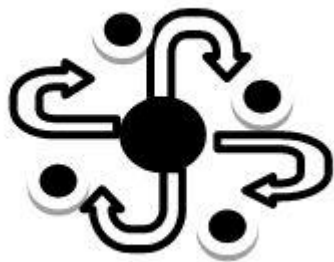

Рис. 4. Тип медіакультури «Активне творення»
(підтип «специфічне творення»)

Як бачимо з рисунка, ідентичність підлітка є джерелом медіакультурного образу. Користувач типу «творець» самостійно обирає соціальне оточення в Мережі, яке відповідає його поглядам і переконанням, або творить його самостійно. Наприклад, якщо у «творенні як наслідуванні» підліток приєднується до актуальних, запропонованих йому в Мережі тенденцій, «сідає на карусель, яка вже обертається», то «активний творець» специфічного спрямування здатен не лише ретельно підібрати відповідне оточення, а й самостійно сформувати його навколо свого віртуального образу. У зв'язку із цим у процесі такого творення з'являється новий механізм «екстєоріоризації», через який підліток екстраполює власні цінності на аудиторію, з якою взаємодіє. Як приклад можна навести фрагмент інтерв'ю «ейджистки», дівчини 15 років, яка створює медіаконтент на базі власних поглядів і переконань про певну підліткову проблематику через індивідуальний канал на Telegram. Її профіль орієнтований на активну змістовну комунікацію через творення віртуального дискурсу. Профіль іншої респондентки («художниця», 14 років) має більш предметне спрямування через демонстрацію авторських творчих доробків. Мережа розглядається нею як потужне джерело самореалізації та відіграє активну роль у становленні власної ідентичності. Цікавий приклад творення медіаконтенту в «дослідниці», 13 років. Вона аналізує власну ідентичність крізь призму різноманітного віртуального досвіду. Основним механізмом формування медіакультури є мережева ідентифікація, яка має, хоч експериментальний, але усвідомлений характер – пошук комфортного образу, який тотожний поглядам і переконанням підлітка.

У процесі дослідження «специфічного активного творення» нам також вдалося зафіксувати не заявлений раніше соціально-психологічний механізм «соціального підкріплення». Підліток, продукуючи нові образи в інтернеті, аналізує реакцію на них інших і відповідно до цього може вносити певні корективи в ці образи. Тобто наповнення медіакультурного поля спонукається «соціальним підкріпленням», наприклад, якась тема, образ отримує велику кількість прихильників, і це стає

передумовою для його подальшої підтримки та розвитку.

Серед типів активного творення специфічного спрямування окремого аналізу потребує механізм дифузної ідентифікації підлітка в Мережі. Серед загального числа опитаних кількість таких підлітків склала 5%. Для них характерна самопрезентація абстрактного характеру, водночас сконструйовані образи мають автентичне походження. Інтернет відіграє для підлітка надціннісну роль як середовище становлення власної ідентичності, навколо якої вибудовується медіаконтент. Медіакультурне середовище підлітка формується згідно з тими образами, з якими він себе ототожнює, і цінностями, які екстраполює в Мережу. Наприклад, особливості медіакультури «дизайнера» (13 років) зумовлені його захопленнями та пошуком шляхів реалізації даних захоплень. Його профіль має абстрактний, відірваний від реальності характер, йому надається значно більшого значення, ніж реальним досягненням, що характерно для дифузної ідентичності. Інтернет водночас виступає джерелом натхнення та середовищем реалізації продуктів цього натхнення. З огляду на це, попри індивідуальну авторську позицію, такі підлітки схильні маніпулювати вподобаннями аудиторії, вдаючись до використання стереотипних образів. На цьому етапі дослідження нами означений такий соціально-психологічний механізм, як «віртуальна емпатія». Мережа для такого користувача – це постійний пошук, моніторинг уподобань аудиторії з метою отримати змогу відповідати цим вподобанням: «Я спеціально відстежую в інтернеті погляди потрібних мені користувачів, щоби потім у розмові з ними відобразити ці думки». Підліток із дифузним типом ідентифікації не мислить себе без Мережі, і процес становлення його ідентичності здебільшого відбувається там, ніж в об'єктивній реальності.

Яскравим прикладом описаного типу медіакультури є фрагмент інтерв'ю «дизайнера». Основною метою звернення до інтернету стає мотив самоактуалізації. Профіль підлітка має яскраво виражений абстрактний характер, наповнений «парадоксальними», за його словами, фото та відео, які покликані ввести користувачів в оману. Основним ядром, навколо якого вибудовується його медіакультурне поле, стає сучасна мода та все, що з нею пов'язано. На цьому ґрунті вибудовується мережа міжособистісної комунікації та пізнавальних інтересів, які виходять за межі соціальних медіа.

У процесі здійснення дослідження нам також вдалося виявити тип медіакультури, який ми означили як раціональне творення та споживання, який склав 5% від загальної кількості опитаних. В основі такого типу домінує цілісна ідентичність підлітка, яка визначає вектор формування медіакультурного поля. У таких підлітків наявні чіткі

уявлення про роль реальної соціальної взаємодії, власну цінність як особистості. У них розвинене критичне та рефлексивне сприйняття, є прагнення до саморегуляції. Первинним механізмом формування медіакультури виступає соціально-психологічний механізм автономізації. Мотиви звернення до Мережі зумовлені об'єктивними обставинами, здебільшого мають пізнавальний характер. Мотиви творення часто відповідають внутрішнім настроям і потребі. Схематично такий тип медіакультури можна виразити так:

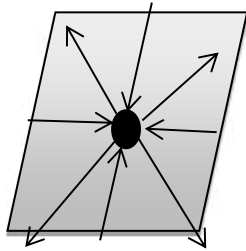

Рис. 5. Тип медіакультури «Усвідомлене споживання / творення»

Як бачимо з рисунка, представники такого типу використовують інтернет рівноцінно як для споживання, так і для творення. Відмінність від типу «специфічного творення» полягає в тому, що Мережа не несе для «раціонального творця» сильного емоційного навантаження, а лише виступає полем для його діяльності. Його прагнення до взаємодії зумовлене індивідуальною ініціативою і не замикається на інтернет-просторі, як у разі активного специфічного творення. Підліток із таким типом медіакультури має достатньо розвинену внутрішню систему цінностей, яка стає для нього орієнтиром як в реальному, так і у віртуальному просторі: «Узагалі для мене найбільшу роль відіграє живе спілкування та родина, а все, що відбувається в інтернеті, не відіграє для мене значної ролі. Я люблю квіти, природу. Я взагалі-то довго свідомо не реєструвалася в Instagram і була єдиною такою серед своїх ровесників. Мені набридли численні запитання, чому в мене немає профілю, і я вирішила нарешті зареєструватися». Такі підлітки добре оцінюють як навколишнє (реальне), так і віртуальне середовище крізь призму своїх ціннісних орієнтирів: «Я бачу, як успішні в молодшій школі діти зовсім закинули своє навчання і в основному грають в комп'ютерні ігри на телефоні, і мені дуже сумно від цього».

Пасивне споживання

Останнім серед попередньо виділених нами типів медіакультури ми би хотіли описати «пасивне споживання». Його основна відмінність від інших типів полягає в тому, що це не замкнене, а хаотично сформоване медіакультурне поле, яке відзначається спонтаним рівнем регуляції. Загальна кількість таких респондентів склала 25% від усіх

опитаних. Ці підлітки цікавляться всім потрохи, що має певну актуальність у Мережі. Опитані не змогли перелічити власні інтереси, вони не ідентифікують мотиви звернення в Мережу, а також причини, якими вони зумовлені, натомість споживають усе, що пропонується в інтернеті. Схематично таку модель медіакультури можна зобразити так:

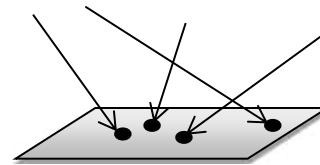

Рис. 6. Тип медіакультури «Пасивне споживання»

Медіакультура «пасивних споживачів» має легкий розважальний характер. Інтернет стає місцем безцільного проведення часу. Серед основних механізмів формування медіакультури можна назвати рефлектоне сприйняття, імпульсивність, наслідування, зараження. На етапі кодування інтер'ю найбільш підходящим визначенням для цього типу користувачів виступив прикметник «типовий»: «типовий міський гравець, користувач ютубу, стрімінгових сервісів тощо».

Важливо відзначити комунікативний напрям медіакультури, який притаманний підліткам більшою чи меншою мірою. З огляду на тип медіакультури комунікація набуває різного значення та масштабів.

Наприклад, «споживачі» характеризуються вузьким колом аудиторії спілкування. Основна мета такого типу комунікації – обмін інформацією. Більш розгорнуті цілі притаманні комунікації, яка характерна для «творців» – незалежно від типу творення їхнє спілкування в Мережі спрямоване на розширення поля взаємодії, отримання зворотного зв'язку від численної аудиторії користувачів, екстраполяцію (поширення) власного образу та цінностей, які він несе.

Висновки. Отже, у результаті проведення якісного дослідження медіасередовища підлітків зафіксовано дію таких механізмів формування медіакультури, як: мережева ідентифікація, автономізація, вибіркоче сприйняття, наслідування, зараження, стереотипізація, а також механізми, що регулюють засвоєння медіаконтенту в інтернеті: рефлексивне, критичне та рефлекторне сприйняття. На основі подальшої класифікації даних за ступенем активності в Мережі та критерієм вираженості дії того чи іншого механізму сконструйовано цілісні моделі, які відображають типи медіакультури підлітка. Нами виявлено шість таких типів: активне, пасивне споживання, активне, пасивне творення, раціональне споживання і творення. Попри поширену думку про фрагментарну структуру інтернет-медіакультури,

результати дослідження продемонстрували її цілісний характер, що формується навколо ядра ідентичності підлітка.

Валідність проведеного нами якісного дослідження підтверджена даними кількісного етапу дослідження (результати анкетного опитування учнів, яке не представлено в даній публікації, продемонстрували таке співвідношення типів медіакультури серед опитаних підлітків: пасивне споживання – 20%, активне споживання – 10%, пасивне творення – 15%, активне творення – 55%).

Проблема формування соціально-психологічних механізмів медіакультури потребує подальшого ґрунтовного аналізу за допомогою якісних методів дослідження з метою вивчення реальних тенденцій інтернет-медіаактивностей підлітків. Сучасні стратегії розвитку медіакультури та медіаграмотності мають відображати реальні потреби підліткової аудиторії, що сприятиме їхній ефективності та зростанню мотивації до їх опанування.

Література:

1. Іванків І. Моделі розвитку ідентичності підлітка в умовах кіберсоціалізації. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН. 2016. Вип. 33. С. 194–205.
2. Иванова Д. Аутентичность личности интернет-пользователя в процессе интернет социализации. *Перспективы науки и образования*. 2015. № 2 (14). С. 124–127. URL: <https://www.slideshare.net/ssuserf3bc16/ss-47717957> (дата звернення: 12.10.2017).
3. Лучинкіна А. Аналіз когнітивно-інструментальної складової інтернет-соціалізації. *Вісник післядипломної освіти*. 2012. Вип. 7. С. 312–318. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpo_2012_7_45 (дата звернення: 12.10.2017)
4. Лучинкина А., Юдеева Т. Психологические аспекты девиантной интернет-социализации личности. *Научный альманах. Психологические науки*. 2015. № 8 (10). URL: <http://ucom.ru/doc/na.2015.08.1535.pdf> (дата звернення: 12.10.2017)
5. Моль А. Социодинамика культуры. Москва, 2008. 416 с.
6. Семенова В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию : учебное пособие для студентов вузов ; Институт социологии РАН. Москва : Добросвет, 1998. 289 с. URL: <https://www.hse.ru/data/2010/09/03/1220649357/> (дата звернення: 12.10.2017)

Strilchuk O. V. The qualitative research of the adolescents' Internet mediaculture types and the socio-psychological mechanisms of its forming

The article is devoted to the description of the qualitative research of the socio-psychological mechanisms which take place in the mediaculture forming process. The procedure of the conducting the research and the necessity of its organization during adolescence' mediaculture investigation are justified in the issue. To detect the real strategies of the Internet mediaculture forming process we should apply to the adolescences' personal experience. There were interviewed thirty pupils in the age of 12–15 years. The results processing was done using the analytical approach with the feather classification of the data and the searching strategy as the method for mediaculture types modeling. Our suppose about existing such mediaculture types as the passive, the active consumption, the passive, the active creation and the conscious consumption and creation among adolescences were confirmed by the results of the research. We divided the mechanisms which were investigated into two groups according to their value: the primary and the secondary ones. During the process of mediaculture forming the identification was found as the most pronounced mechanism. It plays role as the secondary one in the case of consumption what means that a person consumes something self identical in the Internet (through separate position or through following somebody or something). And it plays the primary role in the case of creation what means that the person identify himself while creation through interaction (following somebody or something or staying separate). The network identification could have the figurative or the specific realization. All mediaculture types described in the issue have the holistic structure that concentrates around the primary mechanisms except the passive consumption which has a mosaic and fragmentary structure.

So, the results of the research showed that the adolescents' Internet mediaculture has the certain strategies of its forming which are mainly directed by the mechanism of identification: with some virtual interests (when the consumption type prevails) or some virtual image (when the creation type prevails).

Key words: *mediaculture, mediaculture forming, social and psychological mechanisms, Internet environment, mediaculture, identification, holistic, consumption, creation.*

УДК 316.454.5:378.18

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.27>**В. О. Суслова**старший викладач кафедри соціальної допомоги та практичної психології,
аспірантка факультету психології та соціальної роботи
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

АДАПТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В НОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті представлено дослідження особистісних адаптивних можливостей іноземних студентів, які навчаються в українських вузах. Визначено особистісні якості цих студентів і проаналізовано взаємозв'язок між соціально-психологічною адаптацією і особистісними особливостями. Адаптивність особистості в нових соціокультурних умовах розглядається як адаптаційний потенціал, характеристика особистості, що відображає здатність до адаптації.

Представлені теоретичні підходи до вивчення соціально-психологічної адаптації в зарубіжній і вітчизняній літературі. З'ясовано поняття «культурний шок» як культурна стомлюваність, коли вплив «чужої» культури на людину провокує потрясіння, що призводить до порушення її психічного здоров'я. Проаналізовано особистісні характеристики студентів-іноземців, які впливають на адаптацію до іншого культурного середовища.

У дослідженні взяли участь 216 іноземних студентів віком 20-30 років, громадян Індії, Китаю та країн ЄС. Опитування проводилось у державних навчальних закладах IV рівня акредитації м. Одеси за допомогою опитувальника діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд) і опитувальника рис особистості, розробленого С. Гослінгом, П. Рентфру і В. Свон (TIPI).

Результати емпіричного дослідження свідчать про явну різницю в адаптивності жінок та чоловіків із Китаю, Індії та країн ЄС. Іноземні студенти з найменшим рівнем адаптивності характеризуються високим рівнем тривожності, високим рівнем капризності, депресивності та невпевненості в собі, закритістю досвіду, вузьким колом інтересів. Іноземні студенти із середнім рівнем адаптивності проявляють риси інтровертності, співпраці та характеризуються проблемами з цілеполяганням. Іноземні студенти з найбільшою адаптивністю мають найвищі показники фактору домінування, пошуку нових вражень. Вони є найбільш дружелюбними, довірливими, емоційно стабільними та творчими особами, з широким колом інтересів.

Ключові слова: соціокультурна адаптація, адаптивність, емоційна стабільність, екстравертність, культурний шок.

Постановка проблеми. В останнє десятиліття в умовах інтенсифікації міграційних процесів і розвитку міжнародних контактів у сфері освіти спостерігається зростання зацікавленості в дослідженні проблем, з якими стикаються молоді люди під час адаптації до нових умов життя, освіти та роботи. Зокрема, збільшився інтерес до вивчення питання про адаптацію іноземних студентів до нових умов навчання і життя в культурі і соціально-політичному кліматі іншої країни.

Із початку 21-го століття розширилися міжнародні відносини України з багатьма країнами світу, і, як наслідок, збільшилася кількість іноземних студентів, які навчаються в українських університетах. Така тенденція сприяла тому, що як студенти-іноземці, так і викладачі приймаючих університетів зіткнулися з різного роду процесами соціокультурної та педагогічної адаптації. Ці проблеми привернули увагу психологічних і педагогічних дослідників в останні роки, що і є предметом даної статті.

Дуже важливо розуміти, як відчуває себе іноземний студент, який опинився в новому для

нього соціальному, політичному та економічному середовищі, яку допомогу надати для процесу його адаптації до нових умов, як підвищити рівень засвоєння професійних знань. Адже кожна конкретна особистість іноземного студента несе в собі системи прийнятих норм, установки, цінності своєї культури, відображає традиції і звичаї тієї етнічної групи, у яких вона формувалася.

Проблеми, з якими стикаються іноземні студенти: огляд літератури.

Аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних психологів свідчить, що як міждисциплінарна проблема адаптації людини до нових соціокультурних умов середовища продовжує вивчатися протягом XXI ст. і займає серйозне місце серед практичних і теоретичних досліджень [1; 2; 3; 5; 6; 7; 12; 13 та ін.].

Адаптивність особистості в нових соціокультурних умовах розглядається як адаптаційний потенціал, характеристика особистості, що відображає здатність до адаптації [9].

Як зазначає М.В. Ростовцева, адаптивність сприяє виробленню навичок освоєння нової соціокультурної дійсності, «забезпечує розвиток тих

якостей і властивостей людини, які сприяють її становленню як об'єкта і суб'єкта суспільних відносин» [10, с. 8]. Високий рівень розвитку адаптивності передбачає швидку орієнтацію в нових умовах, підтримання всіх рівнів життєдіяльності організму в оптимальному стані, стабільне функціонування всіх систем організму при постійно мінливих зовнішніх впливах. Усе це дозволяє особистості бути повноправним членом соціальної групи, забезпечує успішність адаптації в нових соціокультурних умовах.

Іноземні студенти незалежно від країни їх походження можуть зіткнутися з низкою взаємопов'язаних проблем під час переїзду в іншу країну. Вступивши до університету, іноземні студенти можуть у першу чергу зіткнутися з проблемами академічної адаптації, які пов'язані з входженням у нове мовне середовище. Вони можуть, наприклад, не мати необхідного рівня лінгвістичних знань, щоб зрозуміти всю наукову інформацію під час вивчення своїх предметів [15]. Друга проблема, з якою можуть зіткнутися іноземні студенти в Україні, – це відмінності у формах і вимогах до навчання, нормах і методах педагогічної взаємодії в новому освітньому середовищі. Третя проблема для студентів, що навчаються в українських вузах, пов'язана з психологічною адаптацією до нових умов освітнього середовища, з подоланням «культурного шоку» [17], або «культурного стресу» [2], тобто з проблемами соціокультурної адаптації.

Згідно з точкою зору багатьох дослідників, культурний шок проявляється як культурна стомлюваність, коли вплив «чужої» культури на людину провокує потрясіння, що призводить до порушення її психічного здоров'я [9]. Таке потрясіння переживають більшість іммігрантів, що опинилися в іншій культурі, незалежно від причин їх переїзду в нову країну.

У науковий обіг термін «культурний шок» був введений американським дослідником Калерво Обергом. На його думку, культурний шок – це «наслідок тривоги, яка з'являється в результаті втрати всіх звичних знаків і символів соціальної взаємодії», крім того, під час входження в нову культуру в людини з'являються досить неприємні відчуття [2].

Симптомами культурного шоку можуть бути абсолютно різні стани: від легких емоційних розладів до глибоких стресів, психічних порушень, алкоголізму і суїциду. У повсякденному житті це часто проявляється в перебільшеній тривозі про чистоту посуду, білизни, якість води та їжі, психосоматичних розладах, загальному неспокійному стані, порушенні сну, фобії [11]. Залежно від індивідуальних особливостей особистості та чи інша варіація культурного шоку може спостерігатися від декількох місяців до декількох років.

Американський дослідник міжкультурних контактів Беррі (2005) стверджує, що «культурний стрес» – більш відповідний термін, ніж «культурний шок», оскільки слово «аккультурація» привертає увагу до того факту, що дві культури взаємодіють і породжують стресові явища [2]. Ця концепція «культурного стресу» лягла в основу низки нещодавніх досліджень соціокультурної адаптації студентів, що навчаються за кордоном [15; 17].

Аналіз наукових досліджень із проблем адаптації іноземних студентів, опублікованих у період з 2000 по 2013 рік, дозволив встановити, що в процесі адаптації ці студенти відчувають труднощі в багатьох сферах життя і потребують ефективної психологічної допомоги та підтримки.

Мета статті – вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації іноземних студентів в українському вузі, що виявляються в умовах їх короткочасних контактів із новим для них соціокультурним середовищем.

Для досягнення мети були вивчені два питання:

1. Які подібності та відмінності існують у предикторі соціально-психологічної адаптованості студентів із Китаю, Індії та Європи?

2. Які психологічні фактори можуть сприяти кращій адаптації іноземних студентів до освітнього середовища українських вузів?

Для вирішення дослідницьких завдань було використано: опитувальник діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда і опитувальник рис особистості, розроблений С. Гослінгом, П. Рентфру і В. Свон (TIPI).

Учасники дослідження. У дослідженні взяли участь 216 іноземних студентів віком 20-30 років, громадян Індії (51,9%), Китаю (14,8%) та країн ЄС – (33,3%). Із них студентів 1 курсу – 28,7%, 2 курсу – 17,6%, 3 курсу – 34,3% та магістратури (далі – МА) – 19,4%. Час перебування в Україні: до 1 року – 26,9%, від 1 до 3х років – 55,6%, більше 3-х років – 17,6%. Опитування проводилось у державних навчальних закладах IV рівня акредитації м. Одеси.

Результати. Аналіз отриманих кількісних даних за тестом Роджерса-Даймонда дозволив визначити переважаючий тип адаптації іноземних студентів до нового соціально-культурного середовища. По-перше, розглянувши відсоток респондентів із низьким, середнім і високим рівнем адаптації, ми змогли побачити загальну картину характеру адаптаційних процесів серед іноземних студентів. Дані емпіричного дослідження свідчать, що 29,6% іноземних студентів мають низький рівень адаптивності, 35,2% характеризуються середнім рівнем, 35,2% мають високий рівень адаптивності. 47,8% респондентів, які навчаються в українському університеті, демонструють високий рівень дезадаптації. Приблизно 38% іноземних студентів показали високий рівень «внутріш-

нього контролю» (необхідність саморегуляції). «Емоційний дискомфорт» також менш характерний як досвід для іноземних студентів. Дуже важливим фактором, який може ускладнити процеси активної адаптації до нового освітнього середовища, є «залежність». Відсоток «залежних» іноземних студентів (тобто тих, хто знаходиться під впливом інших, таких як вчителі) – приблизно 37%.

Результати порівняльного аналізу із застосуванням критерію Краскала-Уоллеса (табл. 1) доводить існування статистично значимих відмінностей між жінками та чоловіками майже в усіх рівнях адаптації: «адаптивність» ($\alpha \leq 0,001$), «дезадаптивність» ($\alpha \leq 0,001$), «щирість» ($\alpha \leq 0,001$), «прийняття себе» ($\alpha \leq 0,001$), «неприйняття себе» ($\alpha \leq 0,001$), «прийняття інших» ($\alpha \leq 0,001$), «неприйняття інших» ($\alpha \leq 0,002$), «емоційний комфорт» ($\alpha \leq 0,001$), «емоційний дискомфорт» ($\alpha \leq 0,001$), «внутрішній контроль» ($\alpha \leq 0,001$). Дані емпіричного дослідження доводять, що жінки мають набагато вищий рівень пристосування до існування в українському суспільстві як відповідно до вимог цього суспільства, так і з власними потребами, мотивами та інтересами ($p \leq 0,001$). Жінки є більш щирими ($p \leq 0,002$). Жінки мають вищий рівень самооцінки, задоволеності своїми характеристиками ($p \leq 0,001$), чоловіки ж, навпроти, мають високий ступінь незадоволеності особистісними рисами ($p \leq 0,001$).

У порівнянні з чоловіками жінки мають вищий рівень потреби в спілкуванні, взаємодії та спільній діяльності ($p \leq 0,001$). Однак варто зазначити, що разом із тим жінки відносяться до інших з більшою обережністю, ніж чоловіки ($p \leq 0,001$). Також встановлено, що жінки виявляють вищий за чоловіків ступінь визначеності у своєму емоційному відношенні до реальності, навколишніх предметів та явищ ($p \leq 0,001$). Чоловіки ж мають невпевненість,

пригніченість і млявість до навколишньої соціальної дійсності ($p \leq 0,05$).

Крім того, емпіричні дані свідчать про більшу готовність жінок бути підлеглими та виконувати кимось поставлені завдання ($p \leq 0,007$). А от чоловіки проявляють вищий рівень уникнення проблемних ситуацій та відхід від них ($p \leq 0,028$).

Порівняльний аналіз рівнів соціально-психологічної адаптації між студентами Китаю, Індії та ЄС дає змогу зробити певні висновки. Іноземні студенти з Китаю мають високий рівень пристосування до вимог українського суспільства ($\alpha \leq 0,001$). Мають найвищий рівень задоволеності своїми характеристиками ($p \leq 0,001$). Однак разом із тим студенти з Китаю відносяться до інших із більшою обережністю, «не впускають у свою душу» ($p \leq 0,001$). Іноземні студенти з Китаю виявляють високий ступінь визначеності у своєму емоційному відношенні до реальності, навколишніх предметів та явищ ($p \leq 0,001$), а також схильність до внутрішнього, інтернального контролю. Тобто такі студенти несуть відповідальність за події, що відбуваються в їхньому житті, приймають на себе відповідальність за результати події, діяльності і пояснюють їх своєю поведінкою, характером та здібностями ($p \leq 0,001$).

Іноземні студенти з Індії виявляють тенденцію до незрілості особистості, невротичного відхилення, дисгармонії у сфері прийняття рішень, які є результатом постійних неуспішних спроб реалізувати мету або наявності двох і більше рівнозначних цілей. При цьому виявляють високий рівень незадоволеності своїми характеристиками ($p \leq 0,001$).

Студенти країн ЄС виявляють високий рівень потреби в спілкуванні, взаємодії та спільній діяльності ($p \leq 0,001$). Емпіричні дані свідчать про готовність студентів країн ЄС бути підлеглими та виконувати кимось поставлені завдання ($p \leq 0,004$).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика показників соціально-психологічної адаптації особистості жінок та чоловіків – іноземців-студентів за методикою Роджерса-Даймонд (хср, балів)

Шкала	Жінка		Чоловік		t	p ≤
	M	Σ	M	σ		
Адаптивність	140,20	34,596	89,61	35,212	10,545	0,001
Деадаптивність	76,50	29,299	79,44	16,598	-0,864	0,389
Щирість	25,57	5,538	23,23	5,351	3,114	0,002
Прийняття себе	41,33	7,652	27,34	9,753	11,807	0,001
Неприйняття себе	12,96	7,085	18,40	6,175	-5,897	0,001
Прийняття інших	28,13	20,251	14,77	8,357	5,961	0,001
Неприйняття інших	17,09	6,708	14,32	5,300	3,268	0,001
Емоційний комфорт	22,46	6,362	15,02	7,140	8,066	0,001
Емоційний дискомфорт	15,30	7,492	17,06	4,761	-1,977	0,05
Внутрішній контроль	46,67	9,697	32,84	12,255	9,258	0,001
Зовнішній контроль	20,09	8,370	19,08	7,107	0,931	0,353
Домінування	8,35	3,336	7,89	2,765	1,078	0,282
Підкорюваність	16,07	6,723	13,84	4,751	2,713	0,007
Ескапізм	12,26	5,171	10,74	4,716	2,215	0,028

На другому етапі дослідження було проведено аналіз емпіричних даних у сфері показників рис особистості за методикою «ТІРІ» із застосуванням критерію Краскала-Уоллеса (табл. 2)

Аналіз емпіричних даних доводить існування статистично значимих відмінностей між групами I-III іноземних студентів у шкалах: «екстраверсія/інтроверсія» ($\alpha \leq 0,03$), «дружелюбність/антагонізм» ($\alpha \leq 0,001$), «сумлінність/проблеми з цілеполяганням» ($\alpha \leq 0,001$), «відкритість/закритість досвіду» ($\alpha \leq 0,001$), а також доводить тенденцію до існування статистично значимих величин по шкалі «нейротизм/емоційна стабільність» ($\alpha \leq 0,06$).

Аналіз емпіричних даних також вказує, що особисті риси іноземних студентів залежать від країни походження, і доводить існування статистично значимих відмінностей між групами I-III іноземних студентів із різних країн у шкалах: «дружелюбність/антагонізм» ($\alpha \leq 0,001$), «сумлінність/проблеми з цілеполяганням» ($\alpha \leq 0,001$), «нейротизм/емоційна стабільність» ($\alpha \leq 0,009$), «відкритість/закритість досвіду» ($\alpha \leq 0,001$). Можна констатувати, що іноземні студенти з Індії всіх трьох груп характеризуються рисами антагонізму, недовірливості, мають проблеми з цілеполяганням та є найбільш закритими з вузьким колом інтересів. Іноземні студенти з Китаю I-III групи є інтровертивними, проте найбільш дружелюбними, щирими,

скромними. Такі студенти проявляють риси довірливості, співпраці, розуміння та поваги до інших. Також характеризуються емоційною стабільністю, цікавістю та фантазуванням. Іноземні студенти з країн ЄС I-III групи проявляють такі риси, як товариськість, впевненість, енергійність, пошук нових вражень, позитивних емоцій і теплота. Крім того, такі студенти характеризуються рисами сумлінності, ефективності, організованості, відповідальності, самодисципліною, прагненням до досягнень, розсудливістю, мають широке коло інтересів.

Останній дослідний етап був спрямований на вивчення взаємозв'язку соціально-психологічної адаптації та рис особистості іноземних студентів. Для цього був використаний коефіцієнт Спірмена (таблиця 3).

Кореляційний аналіз свідчить, що «адаптивність іноземних студентів позитивно пов'язано із «сумлінністю» ($p < 0,001$), «доброзичливістю» ($p < 0,001$) і «відкритістю до нового досвіду» ($p < 0,000$). Це означає, що позитивне ставлення до інших, відкритість до нових знань і самоконтроль, ймовірно, сприятимуть адаптації іноземних студентів, які навчаються в українських університетах.

Аналіз даних виявив, що «дезадаптивність» іноземних студентів негативно пов'язана зі шкалами «екстравертність» ($p < 0,000$), «друже-

Таблиця 2

Порівняльна характеристика рівнів показників рис особистості іноземних студентів за методикою «ТІРІ» (x_{cp} , балів)

Шкали	Шкала	Група			N	$\alpha \leq$
		I	II	III		
Екстраверсія/Інтроверсія	Е/І	5,02	4,75	5,34	4,69	0,03
Дружелюбність/Антагонізм	Д/А	4,28	3,91	5,16	11,216	0,001
Сумлінність/Проблеми з цілеполяганням	С/Ц	4,18	4,17	5,91	19,356	0,001
Нейротизм/Емоційна стабільність	Н/ЄС	4,60	4,74	5,19	3,369	0,06
Відкритість/Закритість досвіду	В/З	3,90	3,96	5,59	19,234	0,001

Таблиця 3

Кореляційний аналіз між адаптивністю і рис особистості іноземних студентів, які навчаються в українських вузах

	Екстравертність	Дружелюбність	Сумлінність	Емоційна стабільність	Відкритість нов. досвіду
Адаптивність		0,698(**)	0,731(**)		0,646(**)
Деадаптивність	-0,203(**)		-0,163(*)	-0,354(**)	-0,360(**)
Прийняття себе		0,684(**)	0,723(**)	0,293(**)	0,674(**)
Неприйняття себе		-0,426(**)	-0,584(**)	-0,288(**)	-0,572(**)
Прийняття інших		0,642(**)	0,583(**)		0,579(**)
Неприйняття інших	-0,331(**)			-0,325(**)	-0,194(**)
Емоційний комфорт		0,646(**)	0,579(**)		0,562(**)
Емоційний дискомфорт	0,276(**)		-0,309(**)	-0,286(**)	-0,412(**)
Внутрішній контроль	0,217(**)	0,603(**)	0,682(**)		0,559(**)
Зовнішній контроль	-0,378(**)	0,214(**)		-0,309(**)	
Підлеглість	-0,271(**)	0,272(**)	0,271(**)		
Ескапізм			0,269(**)		

Примітка: * – статистична значущість взаємозв'язку при $p < 0,05$; ** – статистична значущість взаємозв'язку при $p < 0,01$

любність» ($p < 0,001$), «емоційна стабільність» ($p < 0,002$) і «відкритість до нового досвіду» ($p < 0,000$). Даний результат показує, що інтроверсія, антагонізм, нейротизм і проблеми з визначенням мети сприяють стратегії дезадаптації іноземних студентів. Прийняття себе позитивно пов'язано зі шкалою «дружелюбність» ($p < 0,001$), «сумлінність» ($p < 0,003$), «емоційна стабільність» ($p < 0,000$), «відкритість новому досвіду» ($p < 0,004$). Неприйняття себе має негативний взаємозв'язок з цим же рівнями адаптації.

Такі рівні адаптивності, як прийняття інших, емоційний комфорт та внутрішній контроль іноземних студентів, позитивно пов'язані зі шкалами «дружелюбність» ($p < 0,001$), «сумлінність» ($p < 0,003$) та «відкритість новому досвіду» ($p < 0,007$). А ось «емоційний дискомфорт», який виявляє ступінь визначеності у своєму емоційному відношенні до того, що відбувається, до навколишніх предметів і явищ, негативно пов'язаний із «сумлінністю» ($p < 0,002$), «емоційною стабільністю» ($p < 0,001$) та «відкритістю новому досвіду» ($p < 0,000$).

Зовнішній контроль, який вказує на схильність іноземних студентів до екстернальної форми локусу контролю, негативно взаємопов'язаний з «екстравертністю» ($p < 0,004$), «емоційною стабільністю» ($p < 0,003$) та позитивно – з «недружелюбністю» ($p < 0,001$). Особистісна характеристика «екстравертність» здійснює також позитивний вплив на такі рівні адаптації, як «внутрішній контроль» ($p < 0,000$) та «емоційний дискомфорт» ($p < 0,002$), і негативний вплив – на «дезадаптивність» ($p < 0,003$), «неприйняття інших» ($p < 0,002$), «підлеглість» ($p < 0,004$) та «зовнішній контроль» ($p < 0,000$).

Деякі студенти в процесі адаптації прагнуть бути підлеглими, виконувати поставлені кимось завдання. Даний рівень адаптації, «підкорюваність», позитивно пов'язаний із «дружелюбністю» ($p < 0,005$) та «сумлінністю» ($p < 0,002$).

Висновки. Результати аналізу літературних джерел із проблеми адаптивних можливостей іноземних студентів і отримані в нашому дослідженні емпіричні дані дозволили визначити основні параметри соціально-психологічної адаптації іноземного студента до освітнього середовища українських вузів.

Іноземні студенти з найменшим рівнем адаптивності характеризуються високим рівнем тривожності як відображенням страху перед новими умовами навколишнього середовища, які сприймалися як загрозові [4]; також високим рівнем капризності, депресивності та невпевненості в собі, закритістю досвіду, вузьким колом інтересів.

Іноземні студенти із середнім рівнем адаптивності проявляють риси інтровертності та співпраці. Вони характеризуються проблемами з цілеполяганням.

Іноземні студенти з найбільшою адаптивністю мають найвищі показники фактору домінування, пошуку нових вражень. Вони є найбільш дружелюбними, довірливими та прямими. Характеризуються такими рисами, як ефективність, організованість, відповідальність, самодисципліна та розсудливість. Вони є найбільш емоційно стабільними та творчими особами, з широким колом інтересів.

Література:

1. Березиу Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград : Наука. Ленингр., 1988. 267 с.
2. Берри Дж. В., Пуртинга А. Х., Сигалл М. Х., Дасен П. Р. Кросс-культурная психология. Исследования и применение. Харьков : Гуманитарный Центр, 2007. 560 с.
3. Воробець А. Сутність структура та механізми процесу соціальної адаптації. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. праць. Т. 2. Харків : Видавничий центр ХНУ, 2006. С. 300–305.
4. Косталес-Завгородняя А.И. Эмоционально-личностные факторы адаптированности иностранных студентов : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 2013. 27 с.
5. Ларионова С.А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика. Белгород, 2002. 200 с.
6. Мнацаканян И.А. Адаптация учащихся в новых социокультурных условиях : дис. ...канд. психол. наук. Ярославль, 2004. 191 с.
7. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Эксмо, 2010. 368 с.
8. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности: (Формы, механизмы и стратегии). *АН АрмССР, Институт философии и права*. Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1988. 262 с.
9. Оношко Е.С., Крецан З.В. Понятийное ядро теории адаптации: терминологический аспект. *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2009. № 1. С. 87–90.
10. Ростовцева М.В. Адаптивность как отношение личности и общества : дисс. канд. филос. наук : 09.00.11. Красноярск, 2010. 171 с.
11. Садохин А.П. Культурология. Теория культуры. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 365 с.
12. Тоба М. Психологічні особливості міжкультурної адаптації особистості до нового етнічного середовища. *Соціальна психологія*. 2003. № 1. С. 134–139.
13. Шолохов, И.А. Психологические особенности адаптации учащейся молодежи за рубежом : дис. ... канд. психол. наук. Москва, 2002. 214 с.

14. Brown L. & Holloway I. (2008). The adjustment journey of international postgraduate students at an English university: an ethnographic study. *Journal of Research in International Education*. 7(2). P. 232–249.
15. Gao X. (2005). A tale of two mainland Chinese learners. *The Asian EFL Journal Quarterly*. 7(2). P. 4–23.
16. Gu Q., Schweisfurth M. & Day C. (2010). Learning and growing in a 'foreign' context: intercultural experiences of international students. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*. 40(1). P. 7–23.
17. Ward C., Bochner S., & Furnham A. (2001). *The Psychology of Culture Shock*. (2nd. Edn.) Hove : Routledge.
-

Suslova V. A. Adaptive opportunities of foreign students studying in a new social-cultural environment

The article presents a study of the personal adaptive capabilities of foreign students studying in Ukrainian universities. The personality traits of these students were determined and the relationship between socio-psychological adaptation and personality traits was analyzed. The adaptability of a person in the new sociocultural conditions is considered as an adaptive potential, a personality characteristic that reflects the ability to adapt.

Theoretical approaches to the study of socio-psychological adaptation in foreign and domestic literature are presented. The concept of "culture shock" as cultural fatigue has been clarified when the influence of a "foreign" culture on a person provokes shock, which leads to a violation of his mental health. In addition, the author examined the personal characteristics of foreign students who influence adaptation to another cultural environment are analyzed.

The study sample consisted of 216 foreign students aged 20-30, citizens of India, China and the EU. The survey was conducted in public institutions of the fourth level of accreditation in Odessa using the questionnaire for the diagnosis of socio-psychological adaptation (C. Rogers and R. Diamond) and a personality trait questionnaire developed by S. Gosling, P. Rentfrew and V. Swan (TIPI).

The results of the empirical study show a clear difference in the adaptability of women and men from China, India and EU countries. Foreign students with the lowest level of adaptability are characterized by a high level of anxiety, a high level of moodiness, depression and self-doubt, closeness to new experience and a narrow circle of interests. Foreign students with an average level of adaptability exhibit traits of introversion, cooperation and are characterized by problems with goal setting.

Students with the most adaptability have high indicators of the factor of dominance and the search for new experiences. They are the most friendly, trusting, emotionally stable and creative personalities with a wide range of interests.

Key words: socio-cultural adaptation, adaptability, emotional stability, extraversion, culture shock.

УДК 159.95.98:316.6
DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.28>

Т. І. Чиркова

директор з персоналу
ТОВ «АМППІ Україна»

АЛГОРИТМ ПОБУДОВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНСУЛЬТАЦІЇ КРОС-КУЛЬТУРНОЇ ПАРИ

У статті запропоновано покрокове описання алгоритму консультування крос-культурних пар з точки зору практичного експериментального дослідження, побудованого на опрацюванні основних методів вітчизняного сучасного крос-культурного консультування. Приведено та обґрунтовано основну специфіку та головні риси цього алгоритму. Доведено його практичну необхідність. Визначено, за якими основними характеристиками потрібно його побудувати залежно від індивідуальних та загальних характеристик та властивостей пари у міжнаціональному, ментальному та гендерному розрізі. Проведений ретельний аналіз методологічного підґрунтя, на якому був побудований вказаний алгоритм. Надані рекомендації щодо застосування даного алгоритму у розрізі роботи із міжнаціональною парою для психолога-консультанта. Обґрунтовані основні причини для створення даного алгоритму. Приведені практичні рекомендації та приклади. Детально пояснено, для чого саме необхідно створювати такий алгоритм та до якого результату призведе робота за таким алгоритмом. Описані історичні передумови проведення даних експериментів у сфері міжнаціонального сімейного консультування і обґрунтована причина, чому саме це останніми роками призвело у науковій площині до активних пошуків методології для проведення експериментального поля. Пояснено, як саме робилися спроби створення алгоритмів, схем та систем безпосередньо консультування, які спрямовані на покращення якості самого консультування та допомогу практичному психологові-консультанту насамперед. Констатовані спроби вчених систематизувати теоретичні знання та практичні експериментальні здобутки, які поступово систематизувалися у сукупності та знайшли своє практичне застосування, яке призвело до покращення та виведення на новий рівень сімейного міжнаціонального консультування. Доведено, що необхідно створити єдиний алгоритм, який допоможе психологові-консультанту працювати із парами на високопрофесійному рівні та завжди мати готову схему для того, щоб працювати із нею під час роботи із крос-культурними парами.

Ключові слова: етапи консультування, алгоритм, міжособистісні стосунки, загальнонауковий, конфліктологія, особистісний конфлікт, процедура підготовки, умови сімейного консультування, крос-культурний, сімейний конфлікт, ментальні кризи.

Постановка проблеми. Останнім часом інтерес до проведення експериментів у сфері міжнаціонального сімейного консультування значно підвищився, і це останніми роками призвело у науковій площині до активних пошуків методології для проведення експериментального поля. Саме таким чином активно робилися спроби створення алгоритмів, схем та систем безпосередньо консультування, які спрямовані на покращення якості самого консультування та допомогу практичному психологові-консультанту насамперед. Різні спроби вчених систематизувати теоретичні знання та практичні експериментальні здобутки поступово систематизувалися у сукупності та знайшли своє практичне застосування, що призвело до покращення та виведення на новий рівень сімейного міжнаціонального консультування. Тобто для того, щоб створити єдиний алгоритм, який допоможе психологові-консультанту працювати із парами на високопрофесійному рівні та завжди мати готову схему, щоб працювати навіть з найскладнішими випадками, необхідно проаналізувати здобутки та напрацювання з різних наукових поглядів і виве-

сти чіткий перелік дій з розгляду процесів та етапів проведення безпосередньо консультування. В такому разі спостерігатиметься підвищення якості консультування, особливо у крос-культурному розрізі, а також підвищення рівня довіри до консультування в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У крос-культурному сімейному консультуванні сучасності довго спостерігалися пошуки методології, які спиралося на низку лонгітюдних експериментів. Необхідно зауважити, що у ХХ ст. пошуку методів для сімейного консультування взагалі та крос-культурному консультуванню зокрема було приділено увагу вченими саме у експериментальному розрізі.

Науковий інтерес до дослідження поліетнічних культур та їх вплив на психічне здоров'я був проявлений психоантропологією й антропологією впродовж майже сторіччя, після чого перемістився в практику етнічного психологічного консультування в сучасних європейських суспільствах світу.

Серед сучасних дослідників цього напрямку відомі С. Паттерсон (С.Н. Patterson), А. Леунг

(S.A. Leung). Крос-культурні дослідження здійснили також О.Ф. Бондаренко, Дж. Катс, П. Педерсен, Е. Сампсон. Особливо слід виділити дослідників А. Айві (A. Ivey), Е. Сампсона (Edward Sampson та Р. Ардила (R. Ardila).

Так, О.Ф. Бондаренко називає науковий підхід до консультування у контексті культурології «культурно-доречним», П. Педерсен – «культурно-центрованим» (culturally centered), Д. Синха – «коренево культурним» (culturally rooted), А. Паранджпе – «соціально-релевантним» (social-relevant), П. Хейс – «культурно-сензитивним» (culturally sensitive), У. Кім та К. Хванг – «культурно-прийнятним» (culturally appropriate).

Питання задоволеності шлюбом, узгодженості рольових очікувань й адаптивної сімейної взаємодії подружжя вивчали О.О. Бодальов, В.Н. Дружинін, О.О. Обозов, Г.С. Кочарян, О.С. Кочарян, В.А. Семиченко, В.В. Столін та інші. Дослідження механізмів порушення рольової взаємодії в сім'ї з метою розробки методів профілактики сімейних конфліктів з урахуванням рольових очікувань займалися Н.М. Ануфрієва, О.Ф. Бондаренко, П.П. Горностай, Л.В. Долинська, С.Д. Максименко, В.Б. Ольшанський, Т.М. Титаренко та інші. У зарубіжній психології теоретико-методологічні засади крос-культурного сімейного консультування розробляли Н. Пезешкіан, К. Роджерс, В. Сатир, Р. Шварц та інші.

Дослідженням механізмів порушення рольової взаємодії в сім'ї з метою розробки методів профілактики сімейних конфліктів з урахуванням рольових очікувань як одного з найважливіших емоційно-регулюючих компонентів сімейних стосунків займалися Н.М. Ануфрієва, О.Ф. Бондаренко, П.П. Горностай, Л.В. Долинська, С.Д. Максименко, В.Б. Ольшанський, Т.М. Титаренко та інші. Питання міжкультурного спілкування, етнічної самосвідомості й ідентифікації досліджували Ю.В. Арутюнян, С.І. Брук, А.І. Донцов, Г.У. Солдатова, Г.В. Старовойтова, И.Д. Ладанов, К. Леві-Строс, М. Мід, Ю.П. Платонов, J. Berry, M. Bond, G. Hofstede, D. Matsumoto, W. G. Stephan, C. W. Stephan, H.C. Triandis та ін.

Мета статті полягає в описанні систематизованого підходу до безпосереднього консультування крос-культурної пари в алгоритмічному, чітко побудованому розрізі. Привести приклади та використати усі необхідні методи у практичному вигляді та проаналізувати ефективність проведення консультації у даного виду для міжнаціональної пари.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Починати треба з того, що складає основу будь-якого іншого стандартного психологічного консультування пари. Адже базисна основа під час консультації має містити у собі основні етапи та певні особливості у кожному випадку.

На першому етапі основне завдання практичного психолога – установити контакт із пацієнтами, тобто кожним із партнерів у міжнаціональній парі, і розібратися в тому, яка проблема призвела до того, що вони звернулися до консультації. На цьому етапі складністю, як було зазначено раніше, для самого психолога-консультанта може стати мовний бар'єр, коли один із партнерів не спілкується міжнародною мовою, або психолог не спілкується міжнародною мовою.

Саме тому особливої уваги в такому специфічному консультуванні займає етап підготовки. Підготовчий етап до психологічного консультування, як і у випадку будь-якого класичного консультування включає в себе вирішення переліку запитань приватного та загального характеру, при цьому загальні питання стосуються консультування в цілому, тоді як приватні питання належать до прийому пацієнтів у психологічній консультації.

Серед пріоритетних етапів підготовки до психологічної консультації запропонуємо виділити наступні, насамперед організаційні.

Підбір приміщення і устаткування певної якості місця для проведення консультацій. Стосовно устаткування приміщення, то необхідно насамперед забезпечити його зручними як для пацієнта, так і для самого психолога меблями, що мають зручну структуру побудови. Під час такого виду консультування краще використовувати крісла, адже час спільної роботи клієнта з парою буде пролонгованим у часі за будь-яких обставин (особливість спільної роботи).

Важливо зауважити, що під час консультації завжди є необхідність спостерігати за невербальними поведінковими виявами пацієнта. Завдяки оточуючим меблям, згідно з тривалістю процедури, протягом консультації можна створити та підтримувати неформальну атмосферу спілкування психолога-консультанта з пацієнтом. Оскільки є необхідність під час психологічної консультації фіксувати записи у візуальному або аудіальному вигляді, то є також бажаним мати аудіо- і відео технічні засоби.

Щодо технічного обладнання, то необхідно заздалегідь подбати про постачання місця консультації папером, розмножувальною технікою, комп'ютером, усім необхідним для того, щоб зафіксувати хід консультації та його результати, роздрукувати та копіювати документацію тощо. До того ж треба подбати про розрахунки калькуляції, які треба робити під час тестування пацієнтів, тому треба зарані продумати момент із обчислювальною технікою, тобто калькулятором. Кількісна обробка результату також може мати велике значення у певних ситуаціях.

Конфіденційність зберігання інформації має таке ж важливе значення, як і конфіденційність бесіди із пацієнтом. Тому насамперед продуму-

ється необхідний засіб забезпечення цієї конфіденційності: реєстраційний журнал, картотека клієнтів, сейф, який потрібен для зберігання файлів з конфіденційною інформацією під час використання комп'ютера. У такій реєстраційній формі записуються загальні дані про пацієнтів і про проведення безпосередньо консультацій. У картотеку вносяться персональні дані про кожного пацієнта, які отримуються під час консультації в результаті бесіди пацієнта з психологом-консультантом. Практика показує, що такі дані обов'язково мають бути досить детальними для того, щоб за ними можна було скласти повну діагностичну картину. Проблема може мати особливе загострення у випадках, коли час для консультацій обмежений, коли йдеться про переїзд одного з партнерів на постійне місце проживання за кордон. Тому важливо на першому етапі приділити найбільше уваги та присвятити більше часу саме виявленню потреби кожного з партнерів, виявити справжні мотиви звертання і проблематику, яка дійсно стала причиною їх звернення за професійною допомогою.

На етапі налаштування психолог-консультант особисто зустрічає клієнта, знайомиться з ним і налаштовується на спільну роботу, ставлячи питання на кшталт про погоду на вулиці або уточнюючи транспортні пригоди по дорозі до місця консультації тощо. Також на консультацію налаштовується й клієнт. Психолог за необхідності показує, де можна роздягтись та залишити верхній одяг, запрошує до приміщення, де відбуватиметься психологічне консультування [15, с. 52]. Початок інтерв'ю може розпочинатись зі слів психолога: – Давайте розпочнемо нашу консультаційну бесіду... – Як краще до Вас звертатись: на ім'я чи на ім'я та по батькові? Вислухавши відповідь, психолог стисло розповідає, що таке індивідуальне психологічне консультування, у якій формі воно буде проводитись та яких результатів можна досягти. Особливо наголошуються етичні принципи, яких необхідно дотримуватись. Головне завдання цього етапу – встановлення контакту та довірчих відносин з клієнтом. В окремих випадках студент може сформулювати свої очікування, бажання та наміри від зустрічі з психологом [15, с. 52]. Діагностичний етап інтерв'ю передбачає прояснення, уточнення запиту індивідуального психологічного консультування. Цей етап може проходити у формі розповіді клієнта про себе у контексті особливостей визначеного запиту. Завданням психолога-консультанта є спрямування бесіди у визначені запитом рамки та озвучення уточнюючих питань [15, с. 52]. При цьому психологу доцільно враховувати специфіку індивідуального консультування та диференційовано підходити до озвучення деяких питань [15, с. 53]. Тут також необхідно зазначити, що розпитування

клієнта у рамках уточнення запиту може виявити реальний, але прихований особистістю, запит. У такому разі психолог-консультант має разом з клієнтом трансформувати попередній запит та працювати надалі за ним. Рекомендаційний етап, або корекційний вплив логічно продовжує діагностичний. Під час цього етапу психолог-консультант разом із клієнтом визначає практичні рекомендації для вирішення його проблеми. По суті, це етап вирішення проблеми [15, с. 53]. Також на цьому етапі корисною для особистості може бути так звана «екологічна перевірка», яку психолог-консультант може зробити у вигляді наступних питань: «Ким Ви бачите себе через кілька років? Як Ви плануєте цього досягти? Що Вам для цього потрібно?» [15, с. 53]. Власне, завдання корекційного етапу індивідуально-консультативного впливу є реалізованим, коли не лише у психолога-консультанта, а й у свідомості клієнта 17 побудувався своєрідний ланцюжок подій. Клієнт побачив свою ситуацію під іншим кутом зору і готовий до прийняття відповідального рішення, що сприятиме розв'язанню його проблеми-запиту. Нарешті, контрольний етап передбачає коротке узагальнення психологом-консультантом результатів психологічної взаємодії та націлений на завершення. Цей етап консультування присвячується домовленості про контроль та оцінку практичної реалізації отриманих особистістю практичних порад і рекомендацій. Тут же вирішується питання про те, як і коли психолог-консультант та клієнт надалі зможуть обговорювати додаткові питання, які можуть виникнути в процесі виконання вироблених рекомендацій.

Особлива увага приділяється так званому «зворотному зв'язку», тобто питанню відповідності процесу індивідуального психологічного консультування очікуванням клієнта [15, с. 54]. Зазвичай результати психологічного індивідуального консультування студентів у ВНЗ мають винятково індивідуальний характер в силу власної специфіки, тому що залежать безпосередньо від самої особистості, її позитивної мотивації до процесу психологічної допомоги та уявлень про очікувані зміни у результаті вирішення труднощів та проблем, з якими звернувся студент до психолога. При цьому на складність об'єктивної оцінки ефективності психологічного консультування звертали увагу як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Узагальнення результатів численних психологічних досліджень процесу індивідуального психологічного консультування показує, що ефективність процесу можна оцінити за такими критеріями: наявність позитивних зрушень у житті клієнта за межами психологічного консультування; 18 суб'єктивне задоволення клієнта, що можна визначити також за показниками тестування або анкетування клієнта; точка зору психолога-консультанта

[7; 9]. При цьому, як зазначає М. Станіславська, визначення ефективності психологічного консультування за точкою зору психолога-консультанта не є дуже вдалим, бо передбачає виключення з даного процесу клієнта, для якого подібний аналіз результатів психологічного консультування може сприяти, на погляд дослідниці, подальшому особистісному росту [15, с. 54].

Отже, поділяючи думки науковців М. Бендюкова, Л. Карамушки, Н. Коломінського, І. Малкіної-Пих, Р. Немова та інших, дослідниця М. Станіславська пропонує визначення рівня задоволення від процесу психологічного консультування за допомогою анкетування клієнта після завершення сеансу [15, с. 54]. Критерієм ефективності психологічного консультування, на думку Г. Абрамової, є поява в іншої людини (клієнта) нових переживань з приводу своєї проблеми. Отже, кожна психолого-педагогічна консультація, надана студентам вищого навчального закладу, покликана сприяти їхньому особистісному та професійному розвитку, спонукати їх до ефективного вирішення проблем психологічного чи поведінкового характеру [13, с. 229].

Висновки. Методи сучасного вітчизняного крос-культурного консультування побудовані на довгому аналітичному процесі теоретичних знань із сфери етнопсихології та практичних здобутків із безпосередньо консультування міжетнічних пар. Необхідність у чіткому, певному алгоритмі для роботи із парами є актуальною у зв'язку з постійним зростанням звертань міжетнічних пар за допомогою для консультації.

Дуже важливим при цьому є чітка послідовність та єдність методів, що використовуються під час консультування. Кожний етап консультування має бути послідовним та містити певні викладені принципи, правила та особливості виконання. Важливість етапів: підготовки, контролю, завершення консультації, подальшого супроводження повинно бути наділене певними рисами та детально обґрунтовано за причинністю та результатом, що має бути на виході.

Практичне обґрунтування методології є важливим фактором успішного проведення консультації безпосередньо. Урахування етичних принципів та екологічності проведення консультаційних заходів є також необхідною передумовою для роботи із парою. Розглядати окремі риси кожного етапу та постійно вдосконалювати їх є важливим, оскільки специфіка роботи в парі змінюється залежно від зміни безпосередньо учасників консультування та їх динаміки у проблематиці, але при цьому дуже важливо мати чіткий алгоритм, за яким пара працюватиме із консультантом. Важливість виведення окремо методів консультування у сучасному науковому просторі завжди залишатиметься

актуальною, оскільки різниця у поглядах на консультування крос-культурної пари полягає саме в культурній різниці розуміння підходів до проблеми психологів-консультантів. Єдина методологія, єдиний алгоритм, побудований на структурованій методології, може стати чітким та конструктивним варіантом вирішення проблем, які щоденно стають актуальними для практики психолога під час роботи з міжнаціональними парами.

Перспективою подальших досліджень є удосконалення даного алгоритму консультування, проведення подальших досліджень з метою покращення з урахуванням специфіки консультування пар, їх індивідуальних особливостей та проведення роботи із психологами-консультантами, спрямованої на використання даного алгоритму та методів у практичній роботі.

Література:

1. Бондаренко О.Ф. Современное состояние проблематики социокультурных компетенций практикующего психолога. *Психологічне консультування і психотерапія*. Харків, 2017. Вип. 7, Т.1. С. 6–17.
2. Bondarenko A.F., Fedko S.L. Socio-Cultural Competence of a Present-Day Counselor: Current Prospects and Future Challenges. *Психолінгвістика. Psycholinguistics* : зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2017. Вип. 21(1). С. 23–40.
3. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии. Москва : МГППУ, «Смысл», 2003. 240 с.
4. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 544 с.
5. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2002. 142 с.
6. Пезешкиан Н. Торговец и попугай. Восточные истории и психотерапія. Москва, 1979. 512 с.
7. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапія. Москва, 1985, 201 с.
8. Титаренко Т.М. Психологія життєвої кризи. Київ : Агропромвидав України, 1998. 348 с.
9. Ivey G. Pure Gold or Therapeutic Alloy? Some Issues Raised By The Conference "Change: Psychoanalytic Perspectives". *Psychology in society (PINS)*. 1998. No. 23. P. 52–57.
10. Patterson C.H. Multicultural Counseling: From Diversity to Universality. *Journal of Counseling and Development*. 1996. No. 74. P. 227–231.
11. Singha D. Culture and Psychology: Perspective of Cross-Cultural Psychology. *Psychology & Developing Society*. 2002. Vol. 14, No.11. P. 11–25.

Chirkova T. I. Algorithm encourage psychological counseling cross-cultural couples

The article offers a step-by-step description of the algorithm of counseling cross-cultural couples from the point of view of practical experimental research, built on the development of the basic methods of domestic modern cross-cultural counseling. The basic specifics and main features of this algorithm are presented and substantiated. Its practical necessity is proved. It is determined what the main characteristics should be built depending on the individual and general characteristics and characteristics of the couple in the cross-national, mental and gender sections. A careful analysis of the methodological basis on which this algorithm was built was carried out. Recommendations are given for the application of this algorithm in the context of work with an international couple for a consultant psychologist. The main reasons for creating this algorithm are justified. Practical recommendations and examples are given. It is explained in detail why it is necessary to create such an algorithm and to what result will work on such an algorithm result. The historical prerequisites for conducting these experiments in the field of international family counseling have been described, and the reason why in recent years has led in the scientific field to actively seeking a methodology for conducting the experimental field. It was explained how attempts were made to create algorithms, schemes and systems of direct counseling, which aimed at improving the quality of counseling and assistance to a practical psychologist-consultant in the first place. The attempts of scientists to systematize theoretical knowledge and practical experimental achievements, which were gradually systematically aggregated and found practical application, led to the improvement and bringing to the next level of family inter-ethnic counseling. It is proved that it is necessary to create a single algorithm that will help the consultant psychologist to work with couples at a highly professional level and always have a ready scheme, in order to work with her when dealing with cross-cultural couples.

Key words: *stages of counseling, algorithm, interpersonal relations, general scientific, conflictology, personal conflict, preparation procedure, conditions of family counseling, cross-cultural, family conflict, mental crisis.*

УДК 159:364.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.4-1.29>

О. В. Шевяков

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної психології
Дніпровський гуманітарний університет

Я. А. Славська

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Дніпровська академія музики імені Михайла Глінки

В. А. Славська

студентка музичного факультету
Дніпровська академія музики імені Михайла Глінки

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ОЦІНКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ МУЗИКИ ЕПОХИ БАРОКО

Метою статті є з'ясування особливостей соціально-психологічного впливу музики епохи бароко. За допомогою методу контент-аналізу виявлено умови, котрі ініціювали появу і розвиток соціально-психологічного впливу музики епохи бароко. За допомогою методик психодіагностики визначено особливості соціально-психологічного впливу скрипкових сонат. Схарактеризовано бароко з точки зору понять і стилю епохи, її музичної культури, соціально-психологічних особливостей становлення музики. Здійснено соціально-психологічний аналіз тенденцій розвитку скрипкової музики, визначено його основні характеристики. Здійснено науково-теоретичне обґрунтування становлення жанру скрипкової сонати епохи бароко. На основі системного аналізу виявлено генезис жанру скрипкової сонати. В емпіричному дослідженні визначено жанрові особливості та особливості психологічного впливу скрипкових сонат І.С. Баха та Г.Ф. Генделя. Мистецтво музики розвивається та трансформується у нерозривному зв'язку з історичними подіями, відображає їх відповіддю на соціальні катаклізми, які відбуваються у житті суспільства. В естетиці бароко музика визначалася через точні науки з метою служіння Богу (кантати Баха) та прикраси людського життя (сонати Г.Ф. Генделя). Стил ь бароко відрізняється вільним пошуком художніх форм, декоративністю, схильністю до зовнішніх ефектів та взаємодії різних видів мистецтв. Виявлені закономірності впливу музики епохи бароко на психофізіологічний стан слухачів можуть бути використані для зниження стомлюваності, підвищення працездатності, поліпшення самопочуття, зниження внутрішньої напруги, для отримання повноцінного відпочинку за короткий час тощо. Пропонується на початку робочого дня з метою підвищення продуктивності праці використовувати музику.

Г.Ф. Генделя, тому що вона підвищує активність, при цьому нейтрально діючи на самопочуття і настрої. Музику І.С. Баха не рекомендується використовувати протягом робочого дня, тому що вона викликає почуття тривожності, що може негативно позначитися на самопочутті слухачів. Враховуючи результати досліджень, її рекомендується слухати в індивідуальному порядку або на концертах, тому що на них приходить слухач, підготовлений і налаштований на стиль цієї музики.

Ключові слова: естетичне виховання, музична культура, чинники соціального впливу, духовність, барокова музика.

Постановка проблеми. Історичний період XVI–XVII століть означений суттєвими відкриттями в галузі математики, астрономії, природознавства та психофізіології. Нова державна влада в Європі сприяла появі нового типу людини, що володіє передовим світоглядом, прогресивною ідеологією та ціннісними орієнтаціями [1, с. 5].

Ці соціально-психологічні процеси не могли не знайти відображення в мистецтві. Культура бароко (в тому числі і музика) пройшла тривалий шлях свого розвитку, часто-густо об'єднуючи в собі протилежні естетичні погляди. Наукова проблема

полягає в тому, що в дослідженнях духовна спадщина музичної культури епохи бароко не отримує чіткого розуміння з точки зору безпосереднього генетичного зв'язку із важливими теоретичними і практичними завданнями розвитку сучасного музикознавства, що своєю чергою ускладнює оцінку соціально-психологічного впливу стародавньої музики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Л. Виготський писав про те, що картина світу епохи бароко поставала як християнський космос; світ-макрокосм був у ньому театром, на сцені

якого виступала людина як деякий мікрокосм, що живе у безмежному світі і повторює його будову [2, с. 280]. Серед видатних представників мистецтва періоду бароко виділяють К. Монтеверді, Г. Персела, А. Вівальді. Цей історичний період відкрив таких геніїв музичного мистецтва, як Й.С. Бах та Г.Ф. Гендель.

У сучасній культурі доробок епохи бароко посідає одне з важливих місць не випадково, тому що багато з музики цього періоду стало основою подальших етапів розвитку музичного мистецтва, велика кількість музичних термінів і понять, що з'явилися в епоху бароко, використовуються і дотепер. Часто інтерпретація музики цієї епохи стає невиразною, тому що виконавець не звертає увагу на психологічні особливості стилю, традиції, естетичні погляди, а також унікальний характер звуковидобування [3, с. 200].

Виконавська майстерність нерозривно пов'язана з музичною культурою. Для того, щоб бути компетентним виконавцем давньої музики, потрібна відповідна професійна підготовка. У різних країнах, зокрема в Німеччині, Італії та Франції, вибудовано педагогічну систему навчання виконанню барокової музики. За останні роки українські виконавці виявили інтерес до методів реконструкції. Музична мова епохи бароко багата на виразні засоби виконання і розвиває можливості інтерпретації. Отже, означена проблема потребує науково-теоретичного обґрунтування, осмислення та аналізу.

В останніх дослідженнях і публікаціях розглядаються загальноестетичні принципи і педагогічні проблеми музичної культури західноєвропейського бароко [5, с. 50], окремі аспекти автентичного виконавства [4, с. 371], традиції барокового виконавського мистецтва [9, с. 418; 14, с. 350], розшифровки і редагування музичних трактатів XVII–XVIII століть [6, с. 400]. Недостатньо, на наш погляд, розкрито особливості виконання скрипкової музики бароко [12, с. 190; 13, с. 260].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є виявлення і оцінка соціально-психологічного впливу елементів музичної культури епохи бароко.

Завдання дослідження:

1. Надати загальну соціально-психологічну характеристику епохи бароко, включаючи поняття і стиль епохи, а також її музичну культуру.
2. Схарактеризувати соціально-психологічні особливості становлення музики епохи бароко.
3. Провести емпіричні дослідження стосовно впливу барокової музики.

Об'єкт дослідження – музична культура епохи бароко, предмет – соціально-психологічні особливості її трактування. Для проведення емпіричного дослідження були використані наступні методики: методика «Вільний малюнок», восьмикопійний тест Люшера, методика САН і метод віль-

них описів (модифікована нами методика САН). Досліджуваним було запропоновано діагностувати себе за критеріями тесту САН: настрої, самопочуття, активність [13, с. 258].

Виклад основного матеріалу. Відомо, що у мистецтві як такому найглибшим чином розкриваються унікальність і неповторність людської особистості; завдяки мистецтву досягається розуміння людиною себе та інших [7, с. 152]. Провідною тут є особлива роль емоційного складника, який представлений й у самому творі (насамперед у його образах) та у психологічному впливі на слухача. Надзвичайною ознакою мистецтва є його унікальна здатність до перетворень емоцій та почуттів. Найвлучніше, на нашу думку, про це говорив Л.С. Виготський: «Мистецтво належить до життя, як вино до винограду <...> вказуючи, що воно бере зміст з життя, але дає окрім цього дещо таке, що у самому матеріалі не міститься» [2, с. 180]. Вершина художності мистецьких творів полягає у їх зверненні до людських почуттів. Люди емоційно залучаються до світу художніх образів, що забезпечує інтерес до мистецтва та разом з цим надає насолоди.

Свого обґрунтування вчення про афекти отримало в творіннях раціоналістичного філософа Р. Декарта. Воно стало естетичною основою, впливало на музичну теорію. Теорія афектів була викладена Декартом у творі «Пристрасті душі», де філософ стверджує провідну роль почуттів у житті людини. Перша спроба використання теорії афектів у царині музики міститься в одному з ранніх трактатів Р. Декарта, де присутні міркування про звук, інтервали й тони з математичної точки зору. Окрім вивчення математичних закономірностей у музиці, філософа цікавить музичне мистецтво як явище психофізіологічне. Призначення музики, на думку вченого, полягає у тому, щоб викликати високі почуття в душі людини. Мета музики – завдавати насолоди й збуджувати різноманітні афекти. Це афекти гніву, жалю, кохання, властивості, які притаманні великодушності, справедливості, безневинності і самотності. Барокова музика зображує їх правдиво, захоплюючи своєю силою і немов би змушуючи серця до пристрасті, подібно до каменю, що займається за допомогою відшліфованого дзеркала. Такий фундаментальний концепт, як вчення про афекти, став яскравим віддзеркаленням роздумів про характер емоційно-психологічних властивостей музики. Протягом двохсот років учення про афекти в музиці зазнало суттєвих змін, відходячи від традиційного метафізичного підходу до музики і прямуючи до нових вимог часу.

Роль емоційного складника музичного мистецтва виходить з самої його природи, пов'язаної саме з психоемоційною сферою людини. Роздуми видатних учених, музикантів доби бароко з при-

воду проблематики емоційного складника музики знайшли своє відтворення в різних музичних концепціях, що ґрунтувалися на естетичній доктрині. Знання історичного розвитку музикознавчої думки щодо емоцій допоможуть у визначенні їх провідної ролі у життєдіяльності людини та нададуть розуміння самому феномену бароко [4, с. 140].

В історичному контексті його вперше використали німецькі музикознавці у 1919 році. До середини XX століття правомірність використання такого поняття для творчості різних митців була предметом дискусій. Вітчизняні музикознавці розглядають бароко у співіснуванні та взаємодії з класицизмом [8, с. 200].

Витоки бароко кінця XVI століття змінюють гуманізм епохи Відродження на трагічне світосприйняття, пов'язане з усвідомленням глибини суспільних проблем. Музика вперше почала виявляти можливості віддзеркалення світу внутрішніх переживань [9, с. 302].

Аналіз сучасної української навчально-методичної та наукової літератури свідчить, що в полі досліджень деяких авторів є питання жанрових та стилістичних особливостей творів. Однак актуальність такого дослідження ми вбачаємо не лише в аналітично-структурному аспекті дослідження; висвітлення передісторії виникнення та становлення жанру сонат для скрипки соло, виявлення його особливостей, експонування контексту епохи – усе це слугуватиме розширенню та усвідомленню стильово-семантичної наповненості сольних сонат Й.С. Баха, його попередників та сучасників. Таким чином, тема наукової розвідки охоплюватиме сольну скрипкову музику епохи бароко з локалізацією творчості Й.С. Баха, розкриватиме її джерела та витоки з перспективою майбутнього розвитку у подальших музично-історичних періодах.

Ракурс розгляду проблематики жанру сольної сонати здійснюється у двох напрямках: становлення певного типу сонати як композиційної структури та специфічні особливості сольної гри на інструменті, які долучаючись, дають неповторний симбіоз жанрового різновиду.

Жанр сонати (від італ. – звучати), який насправді став «продуктом» епохи бароко, вперше вийшов на арену як термін у творчості Дж. Габріеллі та інших музикантів венеційської школи. Сонати були за змістом інструментальними творами, шлях становлення їх як жанру надзвичайно цікавий. Інтенсивний розвиток музичного інструментарію в епоху Ренесансу та подальшого бароко дав багато різновидів ансамблевого виконання [10, с. 208].

Найхарактернішим стала тріо-соната (назва жанру має на увазі власне участь трьох інструментів) тоді, коли сама форма сонатного циклу утворювалася з багатьох джерел:

- танцювальних сюїт-в'язанок за контрастним типом побудови;
- церковної музики, адаптуючи інструментальні форми (наприклад, фуги), перш за все традиції органного виконання;
- принципів оркестрового музикування;
- пісенних і танцювальних джерел.

Тип виконання поступово формував принципи сонатності (оркестрової, камерної і нарешті – сольної), а також проходив відбір формотворчих засад жанру. Різні жанри співіснували впродовж XVI–XVII століть, поступово взаємопроникаючи, що спостерігається в мистецтві високого бароко (Г.Ф. Гендель, Й.С. Бах, Г.Ф. Телеман). Дотримання індивідуальної чистоти та оригінальності вирішень окремого творіння дуже характерне для бароко, як і типологічні риси церковної та камерної сонат, оскільки навіть такий великий експериментатор, як Й.С. Бах, дотримується основних засад кожного типу сонати [11, с. 117].

Безперечно, що музика для народних танців виконувалася різноманітними ансамблями і не була самостійною. Згодом танцювальна музика стає «музикою для слухання», не пов'язаного з танцем. Музика змінювала свій характер, вона ставала більш узагальненою, але зберігала типову для народно-танцювальної практики основу – короткі мелодичні послівки з повторенням та їх варіювання. Став популярним жанр варіацій для лютні на різноманітні танцювальні теми із використанням мелізмів. Створення єдиного цілого могло відбутися двома шляхами:

1) продовження народних традицій, які склалися (створення циклу залежно від обряду), тобто у зв'язку з тематичним об'єднанням;

2) самостійна цілісність як контраст частин.

Одночасно із сюїтою формувалася камерна тріо-соната. Був встановлений ансамбль з трьох музикантів та ще й інструментів скрипкової родини. Створення камерної сонати проходило як результат узагальнення жанру сюїти, відходу від замкнутості, створення принципів репризності, варіювання, модуляцій, що є ознакою старовинної сонати.

Церковні сонати формувались поряд із камерними. Вони не були призначені лише для церкви, широко звучали в побуті, на святах. Церковні сонати виникли як своєрідний цикл поліфонічних частин, які утворилися завдяки специфічним скрипковим якість. Остаточо відходячи від поліфонічних традицій, соната розвинула прив'язаність до кантилени завдяки співучій природі скрипки, її можливості передавати інтонації людської мови. Саме скрипці соната зобов'язана своїм розвитком. І лише пізня соната як жанр стала використовуватися і для інших інструментів.

У рамках церковної сонати відбувається поєднання традиційного смичкового та клавірного стилів виконання. Ця тенденція прослідковується й

у С. Россі, в творчості якого відбувається трансформація жанру канцони у тріо-сонату з притаманними їй рівноправними верхніми голосами й підтримуючим басом. Не випадково в нього одна з канцон має назву «Соната у формі діалогу», де скрипки імітують одна одну, що сприяє диференціації верхніх голосів. Відбувається процес поринання у характерні образів, збагачуються виразові прийоми. У сонатах Ф. Туріні для скрипок використовуються народні інтонації та ритми (уперше в тріо-сонату вводяться польські та угорські мелодії), використовуються традиції сюїти.

Важливими на шляху формування церковної сонати були такі моменти:

- відокремлення частин за принципом їх самостійності й характерності;
- поліфонізація окремих частин;
- відхід від танцювальності;
- концертний стиль, яскравість та багатство фактурного викладу.
- усі частини виконуються єдиним штрихом детаже, кантілена відсутня.
- діапазон – до третьої позиції.

Отже, у музиці бароко тісно, часом суперечливо взаємодіяли традиційне та новаторське. Так, у ній досягла своєї вершини пануюча протягом століть поліфонія. З іншого боку, прагнення глибше розкрити багатство внутрішнього світу людини зумовили поширення зовсім іншого типу письма – гомофонії.

Важливою рисою жанру сонати для скрипки соло в епоху бароко є внутрішня свобода. Вона часто межувала з імпровізаційністю жанру.

У своїх трактатах філософи й композитори намагаються осмислити виразові можливості, систематизувати, сформулювати педагогічні та виконавські принципи, опрацювати вчення про елементи сучасної музичної мови.

Таким чином, мистецтво бароко, яке досягнуло найвищих художніх вершин у творчості К. Монтеверді, Г. Перселла, А. Кореллі, А. Вівальді, Г.Ф. Генделя і особливо Й.С. Баха, підготувало родючий ґрунт для музики майбутніх поколінь.

Нами було проведено емпіричне дослідження, метою якого є виявлення особливостей впливу музики, створеної композиторами епохи бароко, на психологічний стан людини.

В експерименті взяли участь такі групи випробуваних:

1. Слухачі з художньою освітою: 3 групи по 10–15 осіб наступних вікових категорій: 5–7 років; 10–13 років; 18–32 роки.

2. Слухачі без художньої освіти: 3 групи – вікова категорія 8–11 років (16 осіб); 12–14 років (13 осіб); 18–65 років (21 особа).

Всього в дослідженні взяло участь 80–95 осіб (з огляду на непостійну присутність членів першої експериментальної групи).

Треба було описати свій стан, які дії зараз хочеться виконувати, які виникають образи і бажання. Далі пропонувалося прослухати невеликий уривок музики (2–3 хв.) і потім знову повторити діагностику.

Для прослуховування досліджуваним були запропоновані п'ять музичних фрагментів: з двох сонат І.С. Баха та з трьох сонат Г.Ф. Генделя для скрипки.

На підставі отриманих результатів були виявлені закономірності:

– музика І.С. Баха викликає позитивні емоції, але у 45% – з почуттям настороженості, у 35% досліджуваних викликала змішані почуття – від розслаблення, стану спокою, повної пасивності, до напруги, з почуттям тривоги. У 68% така музика знижує активність, але при цьому в 62% покращує самопочуття;

– музика Г.Ф. Генделя в 85% призводить до врівноваженого, гармонійного, здорового стану, в 70% покращує настрій, знижує почуття тривожності, в 64% виникає прагнення до активності, оптимізм, підвищує почуття свободи і впевненості в собі. Динаміка змін, викликаних впливом скрипкової музики бароко, представлена на рис. 1–3.

Висновки і пропозиції. Музика, як і інші види мистецтва, активно розвивалася у добу бароко. У цей час відбувався знаменний перелом у музичному мисленні – поліфонічне багатоголосся змінилося гомофонно-гармонійною системою, що призвело до розквіту культури імпровізації. Її вершинами зазвичай вважають творчість геніїв музичного мистецтва Й.С. Баха та Г.Ф. Генделя. Мистецтво музики розвивається та трансформується у нерозривному зв'язку з історичними подіями, відображає їх відповіддю на різні катаклізми, які відбуваються у житті суспільства.

В естетиці бароко музика визначалася через точні науки з метою служіння Богу (кантати Баха) та прикраси людського життя (сонати Г.Ф. Генделя).

Стиль бароко відрізняється вільним пошуком художніх форм, декоративністю, схильністю до зовнішніх ефектів та взаємодії різних видів мистецтв.

Виявлені закономірності впливу музики епохи бароко на психофізіологічний стан слухачів можуть бути використані для зниження стомлюваності, підвищення працездатності, поліпшення самопочуття, зниження внутрішньої напруги, для отримання повноцінного відпочинку за короткий час тощо.

Пропонується на початку робочого дня з метою підвищення продуктивності праці використовувати музику Г.Ф. Генделя, тому що вона підвищує активність, при цьому нейтрально діючи на самопочуття і настрої (див. рис. 1–3). Музику І.С. Баха не рекомендується використовувати протягом робочого дня, тому що у 45% досліджуваних

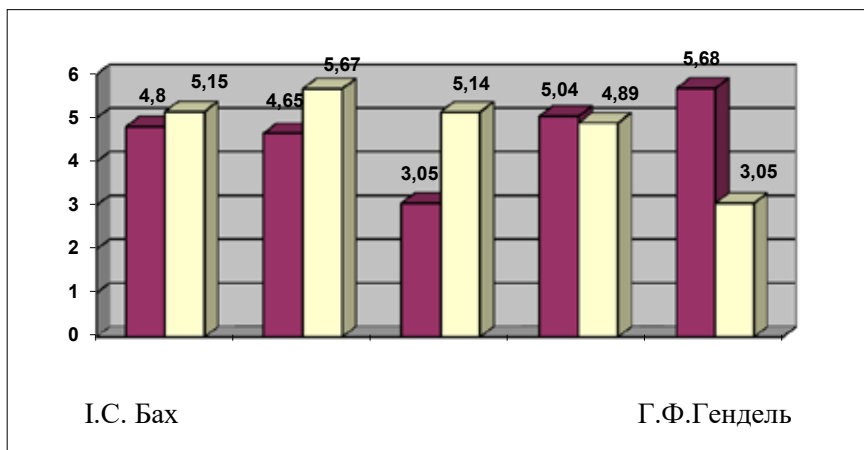

Рис. 1. Діаграма самопочуття

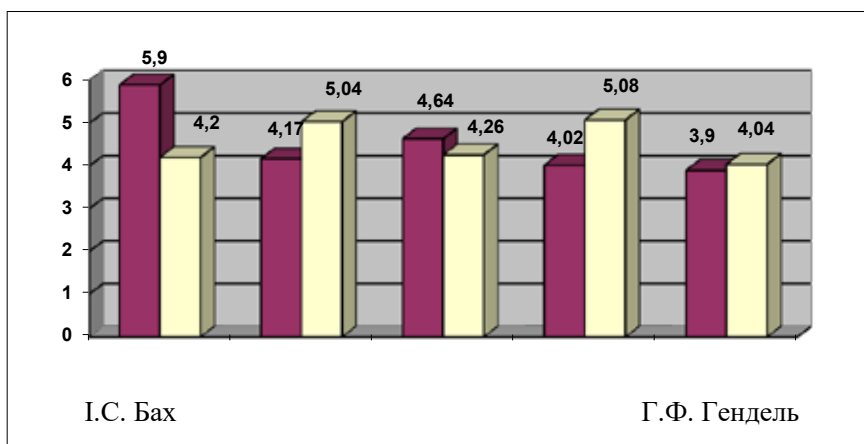

Рис. 2. Діаграма активності

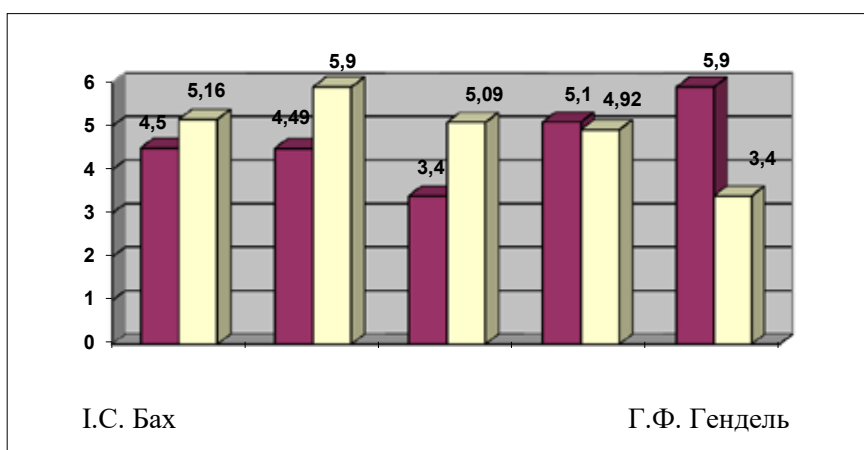

Рис. 3. Діаграма настрою

вона викликала почуття тривожності, що може негативно позначитися на самопочутті слухачів. Враховуючи результати досліджень, її рекомендується слухати в індивідуальному порядку або на концертах, тому що на них приходить слухач підготовлений і налаштований на стиль цієї музики.

У перспективі слід дослідити соціально-психологічний вплив головних соціальних напрямів барокового стилю. При цьому музичну творчість Г.Ф. Генделя та І.С. Баха слід розглядати як вершини музичної творчості цього історичного періоду.

Література:

1. Булатов Л.П. Скрипичные сонаты Г.Ф. Генделя : автореф. дис. ... канд. искусствоведения. Ленинград : Ленингр. консерватория им. Н.А. Римского-Корсакова, 1990. 24 с.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. 3-е изд. Москва : Искусство, 1986. 573 с.
3. Гинзбург Л., Григорьев В. История скрипичного искусства. Москва : Музыка, 2010. Вып.1. 285 с.
4. Друскин М. Иоганн Себастьян Бах. Москва : Музыка, 1982. 381 с.
5. Єрошенко О.В. Вокальне виконавство доби бароко в світлі теорії афектів. *Вісник Харківської державної академії культури*, 2018. № 1. С. 49–56.
6. История европейского искусствознания. От античности до конца XVIII века / Под ред. Б. Виппер, Т. Ливанова. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 436 с.
7. Каган М. Музыка в мире искусств. Санкт-Петербург : Ut, 1996. 232 с.
8. Лобанова М. Западноевропейское музыкальное барокко: проблемы эстетики и поэтики. Москва : Музыка, 1994. 250 с.
9. Музыкальная эстетика Западной Европы XVII–XVIII веков / Сост. В.П. Шестакова. Москва : Музыка, 2017. 688 с.
10. Рабей В. Сонаты и партиты Баха для скрипки соло. Москва : Музыка, 1985. 210 с.
11. Роллан Р. Музыкально-историческое наследие. Вып.1. Москва : Музыка, 2016. 311 с.
12. Славська В.А. Психологічні особливості впливу барокової музики / Вектори психології – 2019 : Матер. міжнар. молодіжної науково-практ. конф. 24 квітня 2019 р. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2019. С. 189–192.
13. Славська В.А. Особливості соціально-психологічного впливу музики в епоху бароко: постановка проблеми та перспективи досліджень / *Інсайт* : Психологічні виміри суспільства : Матер. IV Міжнар. науково-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів 16 травня 2019 р. Херсон : ХДУ, 2019. С. 258–260.
14. Шестаков В. От этоса к аффекту. История музыкальной эстетики от античности до XVIII века. Москва : Музыка, 2015. 351 с.

Sheviakov O. V., Slavskaya Ya. A., Slavskaya V. A. Theory and practice of assessment of socio-psychological effects of Baroque music

The purpose of the article is to elucidate the peculiarities of the socio-psychological influence of Baroque music. Using the method of content analysis revealed conditions that triggered the emergence and development of socio-psychological effects of Baroque music. With the help of psychodiagnostic techniques, features of the socio-psychological influence of violin sonatas are determined. Baroque is described in terms of concepts and style of the era, its musical culture, socio-psychological features of the formation of music. A socio-psychological analysis of the trends in the development of violin music was performed, its main characteristics were determined. Scientific and theoretical substantiation of the formation of the genre of violin sonatas of the Baroque era. On the basis of system analysis, the genesis of the genre of violin sonatas was discovered. In the empirical research the genre features and features of psychological influence of violin sonatas I.S. Bach and G.F. Handel. The art of music develops and transforms in an inextricable connection with historical events, reflects their response to the social cataclysms that occur in the life of society. In baroque aesthetics, music was determined through precise sciences in order to serve God (cantatas of the Bach) and ornaments of human life (Sonata G.F. Handel). Baroque style is distinguished by the free search for artistic forms, decorative, inclination to external effects and interaction of various arts. The revealed laws of the influence of baroque music, on the psycho-physiological state of the students, can be used to reduce fatigue, increase work capacity, improve the state of health, reduce internal tension, to get a good rest in a short time, etc. Offered at the beginning of the working day to increase productivity, use music G. F. Handel, because it increases activity, while neutralizing the state of health and mood. Music of I.S. Bach is not recommended to use during the working day, because it causes anxiety, which can adversely affect the state of health of the listeners. Taking into account the results of research, it is recommended to listen to it individually, or at concerts, because they come to the listener, prepared and tuned to the style of this music.

Key words: aesthetic education, musical culture, factors of social influence, spirituality, baroque music.

НОТАТКИ